

2019, nr 4 (23)

Historia Slavorum Occidentis

CZASOPISMO HISTORYCZNE
HISTORICKÝ ČASOPIS

wydawnictwo
adam marszałek

RADA NAUKOWA/VĚDECKÁ RADA

prof. PhDr. Petr Vorel, CSc. (Pardubice) – przewodniczący/předseda, prof. dr hab. Krzysztof Mikulski (Toruń) – wiceprzewodniczący/místopředseda, prof. dr hab. Christoph Augustynowicz (Wien), prof. dr hab. Antoni Barciak (Katowice), dr Darius von Güttner-Sporzyński (Melbourne), prof. dr hab. Eduard Muehle (Münster), dr hab. Aleksandr Musin (Sankt Petersburg), prof. PhDr. Jaroslav Pánek, DrSc. (Praha), dr hab. Stanisław Pijaj (Kraków), prof. dr hab. Leonid Zaskilniak (Lviv)

ZESPÓŁ REDAKCYJNY/REDAKČNÍ RADA

prof. dr hab. Józef Dobosz (Poznań) – redaktor naczelny/šéfredaktor, Mgr. Roman Baron, Ph.D. (Praha) – z-ca redaktora/zástupce šéfredaktora, PhDr. Rastislav Kožiak, Ph.D. (Banská Bystrica) – z-ca redaktora/zástupce šéfredaktora, doc. Mgr. Martin Čapský, Ph.D. (Pardubice), prof. dr hab. Michał Kara (Poznań), dr hab. Danuta Konieczka-Śliwińska (Poznań), dr hab. Marzena Matla (Poznań), dr hab. Damian Szymczak (Poznań)

SEKRETARZE/TAJEMNÍCI

dr hab. Magdalena Biniś-Szkopek (Poznań), Paweł Jaroniak (Toruń), Mgr. Patrik Kunec, Ph.D. (Banská Bystrica), Mgr. Jan Pešina (Poznań)

REDAKCJA TECHNICZNA/TECHNICKÁ REDAKCE

Ryszard Kurasz

PROJEKT OKŁADKI/NÁVRH OBÁLKY

Piotr Namiota

KOREKTA/KOREKTURA

Joanna Gołębowska

„Historia Slavorum Occidentis” ukazuje się jako kwartalnik historyczny

„Historia Slavorum Occidentis” je vydáván jako historický čtvrtletník

© Copyright by Wydawnictwo Adam Marszałek
Toruń 2019

ISSN 2084-1213

Publikacja dofinansowana przez CzTH Sdružení historiků České republiky
Časopis je vydáván s finanční podporou Akademie věd ČR

Wydawnictwo prowadzi sprzedaż wysyłkową:
tel./fax 56 648 50 70, e-mail: marketing@marszalek.com.pl

WYDAWNICTWO ADAM MARSZALEK, ul. Lubicka 44, 87–100 Toruń
tel. 56 660 81 60, e-mail: info@marszalek.com.pl, www.marszalek.com.pl
Drukarnia, ul. Warszawska 54, 87–148 Łysomice, tel. 56 678 34 78

Spis treści

I. Artykuły i rozprawy

Antoni Barciak (Katowice), <i>Europa Środkowa – pojęcie, uwarunkowania historyczne, znaczenie</i>	11
Zdeněk Jirásek (Opava), <i>Vztah Čechů k československé státnosti</i>	21
Ondřej Felcman (Hradec Králové), Tomáš Hradecký (Hradec Králové), <i>Parlament a parlamentarismus v budování a proměnách československé státnosti</i>	32
Tomasz Sikorski, Urszula Kozłowska (Szczecin), <i>Kooperacja w sporcie wyczynowym w krajach bloku wschodniego na przykładzie kontaktów polsko-rumuńskich (1948–1953)</i>	72
Jan Rychlík (Praga), <i>Powstanie państwa czesko-słowackiego (1914–1918)</i>	90
Andrzej Małkiewicz (Wrocław), Jewhen Perehuda (Kijów), <i>Przyczyny sukcesu lub niepowodzenia w budowaniu państw po I wojnie światowej: Polska i Czechosłowacja versus Ukraina, recenzenci</i>	115

II Polemiki i recenzje

Markéta Pánková, *Jan Amos Komenský v českém a světovém výtvarném umění (1642–2016)*. Academia – Národní Pedagogické Muzeum a Knihovna J.A. Komenského. Praha 2017, s. 267 (**Marceli Kosman**) 135

Ondřej Podavka, *Zdeněk Brtnický z Valdštejna. Učený šlechtic a jeho deník z cest*, Praha, Vyšehrad 2017, ss. 280 (**Lukáš M. Vytlačil**) 140

III Sprawozdania i komunikaty

Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji naukowej
pt. *Zrodzone z niepodległości. Nowe uniwersytety
w Europie Środkowej 1915–1939* (Poznań 20 V 2019 r.) 147

Sprawozdanie z realizacji pierwszej części projektu
pt. „Miejsca i motywacje tożsamości. Polacy
na Kresach Wschodnich” (Łwów, 11–17 V 2019 r.) 149

Wykaz skrótów 157

Informacja dla autorów 161

Obsah

I. Články a studie

Antoni Barciak (Katowice), <i>Střední Evropa – pojem, historická podmíněnost, význam</i>	11
Zdeněk Jirásek (Opava), <i>Vztah Čechů k československé státnosti</i>	21
Ondřej Felcman (Hradec Králové), Tomáš Hradecký (Hradec Králové), <i>Parlament a parlamentarismus v budování a proměnách československé státnosti</i>	32
Tomasz Sikorski, Urszula Kozłowska (Szczecin), <i>Kooperace ve vrcholovém sportu v zemích východního bloku na příkladu polsko-rumunských kontaktů (1948 -1953)</i>	72
Jan Rychlík (Praha), <i>Vznik česko-slovenského státu (1914–1918)</i>	90
Andrzej Malkiewicz (Wrocław), Jewhen Perehuda (Kijów), <i>Příčiny úspěchu nebo neúspěchu v budování států po I. světové válce: Polsko a Československo versus Ukrajina</i>	115

II. Polemiky a recenze

Markéta Pánková, *Jan Amos Komenský v českém a světovém výtvarném umění (1642–2016)*. Academia – Národní Pedagogické Muzeum a Knihovna J.A. Komenského. Praha 2017, s. 267 (**Marceli Kosman**) 135

Ondřej Podavka, *Zdeněk Brtnický z Valdštejna. Učený šlechtic a jeho deník z cest*, Praha, Vyšehrad 2017, ss. 280 (**Lukáš M. Vytlačil**) 140

III. Zprávy a sdělení

Zpráva z mezinárodní vědecké konference *Zrozeny z nezávislosti. Nové univerzity ve střední Evropě 1915–1939* (Poznaň 20. V. 2019) 147

Zpráva z realizace první části projektu „Místa a motivace identity. Poláci ve Východních Kresech“ (Lvov, 11.–17. V. 2019) 149

Seznam zkratk 157

Informace pro autory 161

Table of contents

I. Articles and dissertations

Antoni Barciak (Katowice), <i>Central Europe – the concept, the historical conditioning, the significance</i>	11
Zdeněk Jirásek (Opava), <i>Relationship of Czechs to Czechoslovak statehood</i>	21
Ondřej Felcman (Hradec Králové), Tomáš Hradecký (Hradec Králové), <i>Parliament and parliamentarism in building and transforming Czechoslovak statehood</i>	32
Tomasz Sikorski , Urszula Kozłowska (Szczecin), <i>Cooperation in competitive sport in the Eastern Bloc – an example of Polish-Romanian contacts (1948–1953)</i>	72
Jan Rychlík (Prague) <i>The emergence of the Czech and Slovak state (1914–1918)</i>	90
Andrzej Malkiewicz (Wrocław), Jewhen Perehuda (Kiev), <i>The reasons for success or failure in establishing states after WWI: Poland and Czechoslovakia versus the Ukraine</i>	115

II. Polemics and reviews

- Markéta Pánková, *Jan Amos Komenský v českém a světovém výtvarném umění (1642 – 2016)*. Academia – Národní Pedagogické Muzeum a Knihovna J.A. Komenského. Praha 2017, s. 267 (**Marceli Kosman**) 135
- Ondřej Podavka, *Zdeněk Brtnický z Valdštejna. Učený šlechtic a jeho deník z cest*, Praha, Vyšehrad 2017, ss. 280 (**Lukáš M. Vytlačil**) 140

III. Reports and messages

- Report on an international academic conference *Born in independence. New universities in Central Europe 1915–1939* (Poznań 20 May 2019) 147
- Report on completing part one of the project “Identity places and motivations. Poles in the Eastern Borderlands” (Lvov, 11–17 May 2019) 149
- List of Abbreviations** 157
- Information for Authors** 161

I. Artykuły i rozprawy

I. Články a studie

I. Papers and Studies

ANTONI BARCIAK (KATOWICE)

Europa Środkowa – pojęcie, uwarunkowania historyczne, znaczenie

Słowa kluczowe: Europa Środkowo-Wschodnia, pojęcie, historia, poszukiwania

Keywords: Central Europe, notion, history, research

Abstract: The notion of Central Europe as a historical region assumed importance after the end of the First World War and again in the 90's of the 20th century. The aim of historical conditioning of this region was to build the political unity which would be able to oppose the threat from the East and the West. Polish researchers played a crucial role in the research of this region. They even often initiated this research.

„Drogi do niepodległości Polski i Czechosłowacji” to temat naukowego spotkania, na którym przedstawiono stanowiska polskich i czeskich historyków odnoszące się do początków odrodzonych przed stu laty naszych państw, położonych w samym środku Europy i stanowiących trzon historycznego regionu jakim jest Europa Środkowa. Była to zatem dobra okazja by przypomnieć kształtowanie się, uwarunkowania i podstawy tego historycznego regionu. Podkreślić przy tym należy, że znaczący udział w lansowaniu tego pojęcia mieli badacze polscy, o których będzie mowa, ale także czescy (np. Jarosław Bidło, który na temat Europy Środkowej dyskutował z Oskarem Haleckim i z Marcelim Handelsmanem).

„Europa Środkowa”, „Europa Środkowo-Wschodnia”, to pojęcia odnoszące się do wielkiego, uwarunkowanego historycznie regionu, które są często dzisiaj powtarzane przy różnych okazjach¹. Powtarzają je historycy, ale powtarzają też politycy.

¹ O tych pojęciach por. np. T. Gryglewicz, *Dzieje pojęcia Europy Środkowej*, [w:] tenże, *Ma-*

To pierwsze pojęcie funkcjonuje głównie w Czechach, to drugie przeplata się z tym pierwszym w Polsce, ale także w innych krajach. Różnice te są wynikiem różnego spojrzenia na pojmowanie tego regionu w obu naszych krajach. Koncepcja Europy Środkowej w Czechach opiera się zasadniczo na krajach stanowiących niegdyś monarchię habsburską, koncepcja zaś środkowo-europejska lansowana przez Jerzego Kłoczowskiego czy Piotra Wandycza na dziedzictwie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a więc odnosi się przede wszystkim, poza Polską, do niezależnych dziś państw Ukrainy, Białorusi i państw bałtyckich. Zauważyć można, że pojęcie „Europa Środkowa” coraz częściej funkcjonuje w polu zainteresowań politologów. To też określenie zaczyna dominować w nauce. Niedawno w Lublinie, mieście stanowiącym jedno z centrum badań tej części Europy, zlikwidowano Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, powołując w jego miejsce Instytut Europy Środkowej. Problem Europy Środkowej cieszy się nadal wielkim zainteresowaniem, o czym świadczy bogata i ciągle narastająca literatura, na którą przynajmniej w części przyjdzie się powoływać. Trzon zaś tego regionu tworzą w zgodnej opinii Polska, Czechy, Słowacja i Węgry.

Wspomniane pojęcia obszarowo postrzegane są różnie, przy tym często bardzo pojemnie, wychodząc daleko poza wspomniany wyżej trzon². Gorący zwolennik pojęcia „Europa Środkowo-Wschodnia”, zmarły niedawno powszechnie uznany i szanowany prof. J. Kłoczowski, zalicza doń zasadniczo tereny dawnej przedrozbiorowej Rzeczypospolitej (czyli tereny dzisiejszej Białorusi, Litwy, Ukrainy), ponadto tereny innych państw bałtyckich, tereny państwa krzyżackiego, tereny Chorwacji i części Rumunii³. W historiografii, w tym zwłaszcza tej nowszej amerykańskiej pojawiają się znacznie obszerniejsze pojmowania tego pojęcia, włączające doń tereny Europy Południowej⁴. W każdym razie oba wspomniane pojęcia odnoszą się jednoznacznie do centralnych obszarów naszego kontynentu, stąd też we Francji stosowany jest inny jeszcze termin, tożsamy właściwie z jednym ze wspomnianych wyżej – „Europa Centralna”⁵. Najogólniej możemy powiedzieć, a jest to bardzo ważna konstatacja, że pod

larstwo Europy Środkowej 1900–1914. Tendencje modernistyczne i wczesnoawangardowe, Kraków 1992, s. 7 n. Por też cytowane niżej prace zwłaszcza J. Kłoczowskiego.

² Por. szerzej o tym Tomasz Stryjek, *Europa Środkowa (Środkowo-Wschodnia), czyli o pochvale różnorodności i komparatystryki*, „Kwartalnik Historyczny” 120 (2013), z. 4, s. 761 n.

³ Por. *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Lublin 2000 – J. Kłoczowski, *Wprowadzenie*, s. 7 i 18.

⁴ Por. T. Stryjek, *Europa Środkowa*, s. 764 n.

⁵ Por. *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, s. 17.

wspominanymi pojęciami kryją się zasadniczo obszerne tereny, przede wszystkim te, które pozostawały niegdyś pod wpływem Rosji oraz byłego Związku Radzieckiego. Jednak mieszkańcy tych terenów w zdecydowanej większości wołają utożsamiać się z zachodem niż ze wschodem, generalnie z cywilizacją zachodnią.

Oparty na podstawach cywilizacyjnych podział na Europę Zachodnią i Wschodnią zaczął się utrwalać w średniowieczu, ale przyjęty został ostatecznie dopiero w czasach nowożytnych. Wyróżniano zatem cywilizację zachodnią (łacińską) i cywilizację wschodnią (bizantyjską/grecką). Między tymi częściami Europy funkcjonował zaś obszar o wpływach mieszanych, a były to obszary samego środka Europy. Tereny te poddawane w X–XI w. silnym wpływom bizantyjskim uległy ostatecznie w wieku XIII okcydentalizacji, opierając się na cywilizacji zachodniej⁶. Historycy wskazują na podobieństwa w rozwoju obszarów środkowej Europy, bazując głównie na podstawach gospodarczych, kulturowych i politycznych (m.in. pańszczyzna, szlachta), bo to one były podstawą wydzielenia tu odrębnego regionu historycznego. W badaniach naukowych zwracano uwagę nie tylko na podobieństwa, ale także na odrębności⁷. Problemem tym zajął się obszernie w polskiej literaturze m.in. Krzysztof Brzechczyn⁸.

Samo pojęcie „Europa Środkowa” w sensie historycznego regionu, tak jak go dziś próbujemy pojmować, pojawiło się stosunkowo niedawno, bo u progu XX w.⁹, choć były próby jego wcześniejszego wyprowadzenia. Idee jedności środkowej Europy sugerował już w 1848 r. austriacki dyplomata i minister Feliks zu Schwarzenberg. Pojęciem „Europa Środkowa” posługiwał się niemiecki ekonomista z pierwszej połowy XIX wieku Friedrich List¹⁰ i miało ono wówczas gospodarczy wymiar¹¹. W tym

⁶ Por. W. Iwańczak, *Rola i znaczenie dwóch kręgów cywilizacyjnych. Slavia occidentalis i Slavia orientalis w dziejach Europy Środkowowschodniej (okcydentalizacja i bizantynizacja regionu)*, [w:] *Europa Środkowowschodnia od X do XVIII wieku – jedność czy różnorodność*, red. K. Baczkowski, J. Smołucha, Kraków 2005, s. 95 n.

⁷ Por. J. Kłoczowski, *Europa Środkowo-Wschodnia i jej miejsce w Europie*, „Rocznik Europy Środkowo-Wschodniej” 5 (2007), s. 26; P. Wandycz, *Cena wolności. Historia Europy Środkowo-Wschodniej od średniowiecza do współczesności*, Kraków 1995. Ostatnio bazując głównie na sytuacji w czasach nowożytnych T. Stryjek, *Europa Środkowa*.

⁸ K. Brzechczyn, *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studium metodologiczne*, Poznań 1998.

⁹ T. Gryglewicz, *Dzieje pojęcia Europa Środkowa*, s. 7 n.

¹⁰ F. List, *Das nationale System der politischen Ökonomie*, Stuttgart 1841.

¹¹ Por. A. Podraza, *Europa Środkowa jako region historyczny*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia*, s. 25.

właśnie wymiarze lansowane było od przełomu XIX i XX w. przez ekonomistów niemieckich, opierając się na podstawach gospodarczych i kulturowych, pojęcie „Mitteleuropa”. Stało się one wyrazem niemieckiego hegemonizmu początków wspomnianego stulecia, zdobywając przy tym wyraźne polityczne zabarwienie. Jednym z jego głównych propagatorów był geograf, profesor Uniwersytetu Wrocławskiego Józef Partsch, a oparte ono było wówczas na założeniach niemieckiej dominacji we wszystkich dziedzinach na terenach środkowej Europy¹². Rozbudował je podczas I wojny światowej niemiecki politolog Friedrich Naumann¹³. W niemieckiej nauce dla obszarów położonych na wschód od rzeki Łaby, wyznaczającej granicę systemów gospodarczych, aż dokąd sięgały nigdy wpływy niemieckie, czyli znacznej części terenów Europy Środkowej wprowadzono zasadniczo w latach 80. pojęcie „Germania Slavica”¹⁴, a więc „Germanii słowiańskiej”. Podstawą były tu znowu zagadnienia gospodarcze i kulturowe.

Pojęcie w wersji „Europa Środkowo-Wschodnia”, w szerszym obiegu naukowym pojawiło się w 1935 r. na Węgrzech, kiedy to miejscowi historycy rozpoczęli wydawanie naukowego rocznika, którego nazwa brzmiała „Archivum Europae Centro-Orientalis”¹⁵. Miało ono od początku podwójne w sensie terytorialnym znaczenie: szersze i węższe. To pierwsze odnosiło się do obszaru od Grecji, Morza Czarnego, Adriatyku, po Morze Bałtyckie, to drugie zaś obejmowało nowe państwa położone ściśle na obszarze Środka Europy.

Do ugruntowania się terminu „Europa Środkowo-Wschodnia”, przyczynił się znacząco polski historyk, pracujący po wojnie za granicą, Oskar Halecki, profesor m.in. na Columbia University¹⁶. Jeszcze na V Międzynarodowym Kongresie Nauk Historycznych w Brukseli w 1923 r. wykazywał zasadność rozróżniania między dziejami Rosji i dziejami Europy Zachodniej a powstałymi w wyniku I wojny światowej

¹² J. Partsch, *Mitteleuropa: Die Länder und Völker von den Westalpen und dem Balkan bis an den Kanal und das Kurische Haff*, Gotha 1904.

¹³ F. Naumann, *Mitteleuropa*, Berlin 1915. O pochodzeniu tego pojęcia por. A. Podraza, *Europa Środkowa jako region historyczny*, s. 25 n. także przypis 1, gdzie znajdziemy wskazówkę na temat przeglądu badań.

¹⁴ W latach 1980–1990 wyszło w Berlinie 6 tomów zatytułowanych „Germania Slavica”, w których zajmowano się tym terminem. Pierwszy i drugi tom wydał F. Fritz, który spopularyzował ten termin.

¹⁵ *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, s. 11–12.

¹⁶ Uzasadniał je w swej pracy wydanej w języku angielskim w 1950 r. pracy *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 1994 (polskie wydanie).

nowymi państwami, które jego zdaniem stanowią odrębny region historyczny¹⁷. Badacz ten doceniał jednak także wpływy Wschodu na Europę, stąd właściwym dla niego podziałem, obok powszechnie przyjmowanego na Europę Zachodnią i Europę Wschodnią, byłby podział na Europę Środkowo-Wschodnią i Środkowo-Zachodnią¹⁸. Koncepcje O. Haleckiego wyróżnienia Europy Środkowej przyjęły się ogólnie w Stanach Zjednoczonych i w Europie Zachodniej, gdzie też zaczęto podejmować badania tego obszaru. Terminem tym posługiwał się także zmarły niedawno prof. Piotr Wandycz, pisząc historię Europy Środkowo-Wschodniej. Dla tego badacza podstawą tej Europy były jednak właśnie Polska, Czechy, (Słowacja) i Węgry¹⁹. Z pewnymi wahaniem termin ten przyjął też autor znanej także u nas książki *Trzy Europy* Jenő Szűcs²⁰.

Termin Europa Środkowo-Wschodnia coraz częściej, jak już wspomniano, wypierany jest przez inny: Europa Środkowa. To właśnie pojęcie promowane było przez autorytety tej miary co Czesław Miłosz, Vaclav Havel, czy Milan Kundera, który wypowiadając się przed laty, w znanym artykule „Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej”, jednoznacznie określił, że Europa Środkowa, to obszar geograficznie leżący w centrum, kulturalnie na zachodzie, a politycznie na wschodzie²¹. W tej wypowiedzi zawarte jest podwójne rozumienie tego pojęcia: polityczne i kulturalne, w sumie historyczne. Dla wspomnianych zaś autorytetów Polska i Czechy wraz ze Słowacją stanowić miały trzon owej Europy Środkowej, ta zaś Europa przeciwagę dla Europy Wschodniej.

Z nową intensywnością dyskusja nad historycznymi regionami Europy, w tym nad Europą Środkową, podjęta została przed z górą 50-u laty²². Powszechnie przyjmuje się dzisiaj, że historyczny region Europy Środkowej ukształtował się przed koń-

¹⁷ Por. P. Wandycz, *Oskar Halecki i jego koncepcje Europy Środkowo-Wschodniej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 5, 2007, s. 47.

¹⁸ O. Halecki, *Historia Europy – jej granice i podziały*, s. 163 (drugie wydanie w roku 2000).

¹⁹ Por. P. Wandycz, *Cena wolności. Historia Europy Środkowowschodniej od średniowiecza do współczesności*, Kraków 2003, s. 6 n. Tenże, *O historycznej tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej*, „Tygodnik Powszechny” 1987, nr 18.

²⁰ J. Szűcs, *Trzy Europy*, Lublin 1995.

²¹ M. Kundera, *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej*, „Zeszyty Literackie” r. 2, nr 5 (1984), s. 30.

²² Na temat tego pojęcia i jego historii por. A. Podraza, *Europa Środkowa jako region historyczny*, s. 25 n.; Na temat roli Polski w tym regionie por. interesujące uwagi różnych autorów w zbiorowej pracy pod red. J. Kłoczowskiego, *Przeszłość dla przyszłości. Historycy o Polsce i Europie*, Lublin 2010 wydanej przez Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.

cem XIII w., a jego podstawy oparte były na podobieństwie rozwoju i dziejów na tych terenach²³. Na pogłębiające się różnice cywilizacyjne i rozchodzenie się Europy Wschodniej i Europy Środkowej, dokonujące się przed wiekiem XIII wskazywał m.in. Jenő Szűcs, skupiając się Węgrzech, Polsce i Czechach²⁴. Europa Środkowa była wreszcie także terenem, na którym już w okresie średniowiecza zaczęły pojawiać się tendencje wspólnotowe, unijne i do tych czasów i terenów odnosi się twierdzenie o „pierwszej integracji europejskiej”²⁵.

Zainteresowanie tym regionem po I wojnie światowej, której wynikiem były zasadnicze przemiany w Europie, pojęcie Europy Środkowej zaczęło przybierać nowe wymiary, odmienne od tych lansowanych przez ekonomistów niemieckich. Wiązało się to z powstawaniem na tych terenach nowych, małych zazwyczaj państw, które musiały tworzyć swoje podstawy, swoją tożsamość, a przy tym czuły się zagrożone przez swoich potężnych sąsiadów: Niemcy i Rosję. Czując zagrożenie zarówno ze wschodu, jak i z zachodu te nowe państwa, w oparciu o historię próbowały tworzyć sojusze polityczne. Pojawiało się pytanie o budowę nowego układu w Europie, o integrację w politycznych wymiarach powstałych na tych terenach państw. Tak pojawiła się „Mała Ententa”, czy koncepcja „Międzymorza”. Sprzeczne interesy poszczególnych państw Europy Środkowej nie pozwoliły na pełną realizację politycznych sojuszy.

Idea współpracy politycznej położonych w środku Europy państw kształtowała się w oparciu o historyczne argumenty. Inspiracją miały być przykłady z dawnych czasów. Jeszcze przed zakończeniem I wojny światowej O. Halecki podjął się napisania rozprawy o unii polsko-litewskiej²⁶. W koncepcjach historycznych O. Haleckiego dostrzegano głoszenie idei federalistycznych²⁷. Dzisiaj zadaje się nadal pytanie

²³ P. Wandycz, *O historycznej tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej*, „Tygodnik Powszechny” 1987, nr 18. Por. też A. Körmandy, *Okcydentalizacja Europy Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem Węgier w okresie średniowiecza*, [w:] *Polska i Węgry kulturze i cywilizacji europejskiej*, red. J. Wyrozumski, Kraków 1997, s. 23 n.

²⁴ J. Szűcs, *Trzy Europy*.

²⁵ J. Kłoczowski, *Nasza Tysiącletnia Europa*, Warszawa 2010, s. 81. Por. też artykuł Henryka Samsonowicza o podstawach gospodarczych [w:] *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, s. 66 n.

²⁶ O. Halecki, *Dzieje Unii Jagiellońskiej*, t. 1–2. Kraków 1919–1920. Tak widzą to autorzy słowa *Od Redakcji* – J. Kłoczowski i H. Łaskiewicz do pierwszego tomu „Rocznika Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 1 (2003), s. 7.

²⁷ Por. S. Łukaszewicz, *Federalistyczne atrybuty historiografii Oskara Haleckiego*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 1 (2003), s. 12 n.

o charakter wspomnianej unii. Mówi się czasem o konfederacji. Przypomina się średniowieczne unie polsko-węgierskie, także inne unie. Zagadnieniami tymi zajmują się historycy, zwłaszcza polscy. Historycy z krajów Europy Środkowej podejmując inicjatywę O. Haleckiego i M. Handelsmana w 1927 r., powołali „Federację Towarzystw Historycznych Europy Wschodniej”, skupiającą badaczy w istocie z całej Europy Środkowej, od Finlandii po Grecję²⁸. Wydawała ona nawet własny biuletyn²⁹. Zauważmy, że w nazwie owej „Federacji” przywołano pojęcie Europy Wschodniej. Nowe powstające państwa w tym rejonie traktowane były przez zachód jako przynależne do tej części Europy z racji chociażby silnych związków z Rosją. Takie też przekonanie panowało wśród historyków z tego terenu³⁰. Włączenie członu wskazującego na wschód dowodzi, jak bardzo kraje Europy Środkowej czuły się jeszcze silnie związane z tą częścią Europy. W historiografii rosyjskiej funkcjonowała idea, że Europę Wschodnią tworzyć mają wszystkie ziemie ruskie, do których należały także obszary zamieszkałe przez Białorusinów, Ukraińców a nawet Litwinów, a podstawą miała być jedność kulturowa tych terenów. Na przeszkodzie tej naturalnej jedności w rozumieniu historyków rosyjskich stawać miała zawsze Polska.

Problem Europy Środkowej bądź Środkowo-Wschodniej nowego wymiaru nabrał po przemianach przełomu lat 80. i 90. XX w. Tym historycznym regionem zaczęli zajmować się historycy w kilku ośrodkach naukowych w Polsce i poza naszymi granicami³¹. W Lublinie powstał w 1991 r. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej³², który działał w latach 2001–2018 jako jednostka badawcza Ministerstwa Spraw Zagranicznych, wydając od 2003 r. „Roczniki Europy Środkowo-Wschodniej”, a od 1992 r. działa Federacja Instytutów Europy Środkowo-Wschodniej. Wspomniany Instytut wydał w 2000 r. *Historię Europy Środkowo-Wschodniej*, która ukazała się w 2004 r. w Paryżu w ramach serii Nouvelle Clio. Tą częścią Europy, ściślej dziedzictwem kultury na terenach krajów Grupy Wyszehradzkiej, zajmuje się Między-

²⁸ *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, s. 11. Por też J. Kłoczowski, *Europa Środkowowschodnia w przestrzeni europejskiej*, [w:] *Europa środkowowschodnia od X do XVIII wieku*, s. 13 n.

²⁹ “Bulletin d’information des sciences historiques en Europe Orientale Varsovie” 1–9 (1928–1939).

³⁰ Por. tłumaczenie tego określenia przez J. Kłoczowskiego, *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, s. 11.

³¹ J. Kłoczowski, *Europa Środkowo-Wschodnia w historiografii krajów regionu*, Lublin 1993.

³² Por. J. Kłoczowski, H. Łaszkiwicz, *Od Redakcji*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 1 (2003), s. 7.

narodowe Centrum Kultury w Krakowie. Instytuty zajmujące się Europą Środkową powstały m.in. w Niemczech (przy Uniwersytecie w Lipsku pod nazwą „Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropa” – („Centrum Historii i Kultury Europy Środkowo-Wschodniej”) czy w Stanach Zjednoczonych. Wspomniany przełom doprowadził do tego, że dziś żyjemy w czasach, jak to ujął do niedawna dyrektor wspomnianego już Międzynarodowego Centrum Kultury w Krakowie, Jacek Purchla, „zanikających granic”³³.

O potrzebie badań Europy Środkowej mówiono już wcześniej, bo np. na XIII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w 1984 r. w Poznaniu (J. Kłoczowski, J. Wyrozumski). Tematowi temu poświęcone było jedno z sympozjów podczas XVII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, który odbył się w Krakowie w 2004 r. Materiały z obrad tego sympozjum ukazały się drukiem w 2005 r. pod tytułem *Europa Środkowa – jedność czy różnorodność od X do XVIII wieku*, zredagowane zostały przez K. Baczkowskiego i J. Smoluchę. Mówiono o tym na kolejnym Kongresie Mediewistycznym w Poznaniu w 2011 r. Podczas Kongresu Międzynarodowego Komitetu Nauk Historycznych, który miał miejsce w Sydney w 2005 r. odbyło się sympozjum poświęcone Europie Środkowej.

W badaniach Europy Środkowej lansowano metody porównawcze. Przykładem mogą być organizowane kolokwia i następnie wydawane artykuły w ramach serii wydawnictw Centrum Historii Europy Środkowo-Wschodniej w Instytucie Historii Uniwersytetu Warszawskiego³⁴. Wskazać można tu na szereg podobnych zagranicznych przykładów. Jest wśród nich m. in. wydana przed kilkoma laty w Brnie z udziałem badaczy z Europy Środkowej publikacja odnosząca się do Europy Środkowej³⁵. W Stanach Zjednoczonych od 1974 r. wydawana jest wielotomowa „Historia Europy Środkowo-Wschodniej.

³³ J. Purchla, *Czas zanikających granic*, [w:] *Szkice i eseje na dwudziestolecie Międzynarodowego Centrum Kultury*, Kraków 2011, s. 516.

³⁴ *Modernizacja struktur władzy w warunkach późnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Colloquia 1*, red. M. Dygo, S. Gawlas, H. Grala, Warszawa 1999; *Stosunki międzynarodowe w Europie Środkowej i Wschodniej w XIV–XVII w. Colloquia 2*, red. M. Dygo, S. Gawlas, H. Grala, Warszawa 2002; *Ostmitteleuropa im 14.–17. Jahrhundert – eine Region oder Regionen der Regionen? Colloquia 3*, red. M. Dygo, S. Gawlas, H. Grala, Warszawa 2003; *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania, Colloquia 4*, red. S. Gawlas, Warszawa 2011.

³⁵ *Proměna středovýchodní Evropy raněho z vrcholného středověku. Mocenské souvislosti a pararely. Země a kultura střední Evropy 14*, Brno 2010.

Po rozpadzie tzw. bloku wschodniego, czyli państw uzależnionych od ówczesnego ZSRR, zaczęły się pojawiać na nowo koncepcje politycznych sojuszy czujących zagrożenie państw tego regionu. Intelktualiści z tego obszaru (Vaclav Havel, Milan Kundera, P. Wandycz, Jerzy Kłoczowski) nawoływali do budowania w owej Środkowej Europie więzów politycznych, kulturowych i gospodarczych. Politycy zaś wysuwali idee budowania różnych porozumień politycznych, np. trójkąta lub czworokąta czy grupy państw wyszehradzkich³⁶, czy koncepcja Trójmorza – starającym się bazować na historycznych podstawach.

Bazując na przeszłości w poszukiwaniu tożsamości tej części Europy, jeszcze w okresie międzywojennym pojawił się termin „Europa Słowiańska”, który nie uzyskał wówczas większego znaczenia. Podjęty został po latach przez J. Kłoczowskiego, w wydanej w 1984 r. jego pracy pod tym właśnie tytułem³⁷. Tenże znany polski badacz wprowadził na oznaczenie omawianych terenów inne jeszcze pojęcie „Młodsza Europa”³⁸. Badacze niemieccy próbowali natomiast lansować pojęcie, zasadzające się również na przeszłości, na dawnych wpływach kultury niemieckiej „Germania slavica”, którym objęto znacznej część terenów Europy Środkowej.

Tematyka unii lubelskiej, jej prawnego aspektu związku powraca i jest nadal aktualna. W roku 2019 przypada 450 rocznica zawarcia tej unii. Przykładem tego wydany w języku polskim w 2018 r. pierwszy tom pracy Roberta Frosta z Uniwersytetu Aberdeen pod tytułem *Oksfordzka historia unii polsko-litewskiej. Powstanie i rozwój 1385–1569*, za którą jej autor uzyskał nagrody, m.in. *Pro Historia Polonorum*, za najlepszą książkę dotyczącą historii Polski, napisaną przez zagranicznego autora. Badacz ten uznał rolę i znaczenie tej unii, jej wyjątkowość. Wizja tej unii inspiruje nadal badaczy. Od szeregu już lat wyzwaniem dla historyków jest hasło wywoławcze Europa Jagiellońska. Czasy Jagiellonów w Środkowej Europie to czasy dyplomacji, nie wojen. Wskazać tu można na szereg publikacji związanych z tą też tematyką. Od lat rozwija te badania środowisko historyków krakowskich z Krzysztofem Baczkowskim na czele³⁹.

³⁶ Grupie państw wyszehradzkich poświęcony został zeszyt 1 czasopisma „Rocznik Europy Środkowo-Wschodniej” – 11 (2013)

³⁷ J. Kłoczowski, *Europa słowiańska w XIV–XV wieku*, Warszawa 1984.

³⁸ J. Kłoczowski, *Młodsza Europa: Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998.

³⁹ K. Baczkowski, *Walki Jagiellonów z Maciejem Korwinem o koronę węgierską w latach 1471–1479*, Kraków 1980; tenże, *Polska i jej sąsiedzi za Jagiellonów*, Kraków 2012; tenże, *Habsburgowie i Jagiellonowie w walce o Węgry w latach 1490–1492*, Kraków 2014.

Europa Środkowa stanowi dla historyków nadal wyzwanie badawcze. Argument historyczny służy zaś politykom i ich koncepcjom. Mam przy tym świadomość, że artykuł ten stanowi jedynie wprowadzenie do tego szerokiego i ważnego, budzącego rosnące zainteresowanie dziś zagadnienia.

Summary

The notions of “Central Europe” and “Central-Eastern Europe” refer to a large region, historically conditioned, which included all countries located centrally on the European continent. The notion contains the vast areas that were once dominated or influenced by Russia or the Soviet Union. They are used by historians and politicians alike but historical references prevail. There is mutual agreement that Poland, the Czech Republic, Slovakia and Hungary are the core of this region. In its historical sense, the notion goes back to the beginning of the 20th century although there were previous attempts to use it (e.g. the notion of Mitteleuropa promoted by Germans). The developments after the First World War and, later on, after 1989 raised interest in the region and in the countries which came into existence and were liberated from the influence of the East, facing danger from both the East and the West. It resulted in attempts at restoring political unity based on history. In this research, Polish historians usually refer to the Union of Lublin, formed in 1569 between Poland and Lithuania.

Tłumaczenie: Ewa Dratwa

Nadesłany 28 IX 2019

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych 30 XI 2020

Zakceptowany 3 XII 2020

Prof. dr hab. Antoni Barciak
Instytut Historii
Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach
ul. Bankowa 11
40-007 Katowice
email: antoni.barciak@neostrada.pl

ZDENĚK JIRÁSEK (OPAVA)

Vztah Čechů k československé státnosti

Słowa kluczowe: Czechosłowacka państwowość 1918–1992, naród czeski, korzenie państwowości, historyczne modyfikacje państwowości, opinia publiczna

Keywords: The Czechoslovak state of 1918–1992, the Czech notion, roots of statehood, historical modifications of statehood, public opinion

Abstract: This article presents insight into the development/changes in the way in which Czechs treated the Czechoslovak state in 1918–1992. I have taken into consideration the roots of the modification to the Czech state resulting from historical developments and supplemented in the 19th century. I also ascertain that – except for the Second Republic – Czechs adopted a positive outlook on the emergence of an independent state – Czechoslovakia. This emergence posed a considerable problem predominantly to communist ideologists. However, even they could not eliminate this social vision in their targeted and simplified interpretations of history. While Czechoslovakia as a state disappeared as early as in 1992, the rudimentary concepts of the Czechoslovak statehood have survived and have been reflected in the way the new Czech state is treated.

Československá státnost byla nesporně jedním z důležitých faktorů, který nemalou měrou utvářel život české společnosti ve 20. století. Již zde zdůrazníme, že československou státnost chápeme v tomto kontextu jako vztah převážně většiny etnika k existující Československé republice, respektive k tomuto státu, který v době své existence několikrát změnil svůj název. Na tomto místě se pokusíme o shrnutí základních tendencí ve vývoji tohoto dějinytvorného faktoru, přičemž nám nepůjde o konkrétní analytický výčet jednotlivých projevů deklarování uvedené státnosti, ale spíše o zachycení jejich obecných tendencí. Z tohoto důvodu rovněž poukážeme

jen na základní dosud publikovanou literaturu či na globální informace masových sdělovacích prostředků nebo na názory zachycené při různých příležitostech u řady jednotlivců.¹

Již zde připomeňme, že česká společnost byla fakticky v plné šíři s faktorem československé státnosti konfrontována až v roce 1918, tedy v okamžiku vzniku československého státu. Přestože šlo o okamžik s jasným dopadem do budoucího vývoje jeho území a do životů lidí, kteří jej obývali, byl tento historický okamžik především Čechy masově chápán spíše ve vypjaté emocionální rovině a přítomnost Slováků zde byla okamžitě akceptována v duchu „historické spravedlnosti“ a naplnění „odvěkých tužeb“. Vzápětí vše bylo překryto oficiální tezí o jednom československém národě se dvěma, řekněme spíše etnografickými, větvemi. Není mi třeba dodávat, že ve slovenském prostředí byl vznik společného nástupnického státu chápán v poněkud rozdílných konturách. V souladu s výše vzpomenutým záměrem se však budeme prioritně zabývat pocity a vjemy Čechů.

Ačkoli jsme připomněli, že fakticky byla česká společnost konfrontována s československou státností až v roce 1918, neznamená to v žádném případě, že by se v předchozím období k její akceptaci nevytvářely určité předpoklady. Bylo tomu tak především po celé 19. století, a to přinejmenším ve dvou rovinách – jednak šlo o vztah k české státnosti, dále pak o určité nadstandardní vztahy se slovenským prostředím.

Věnujme se nejprve první uvedené rovině.² Česká státnost byla u obyvatelstva českých zemí hluboce zakořeněna a představovala jakýsi kontinuální proces fakticky od konce 9. století. Přirozeně bylo její cítění a vnímání nejrůznějšími způsoby měněno a modifikováno, nicméně existence českého státu nebyla v dějinách nikdy zpochybněna. 19. století do této sféry přineslo ovšem změnu nejzávažnější, neboť v duchu vzniku moderních evropských národů a dominující ideje nacionalismu se

¹ Příspěvek vznikl v rámci řešení projektu Podpora konkurenceschopnosti a interdisciplinarity vědeckého výzkumu v oblasti historické vědy podpořeného z prostředků Institucionálního plánu Slezské univerzity v Opavě na léta 2019 – 2020.

² Velmi obsáhlý syntetický pohled na vývoj české společnosti v 19. století včetně sledované problematiky poskytuje monografie O. Urban, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982. Dále připomeňme M. Borovička a kol.: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 12, 1860–1890, Praha 2012. Pro celé období, o kterém se budeme zmiňovat pak nejnovější syntézu českých dějin, v níž jsou problémy československé státnosti přirozeně zastoupeny viz monografie J. Pánek – O. Tůma a kol., *Dějiny českých zemí*, 2. vydání, Praha 2018. Řadu otázek spjatých s uvedeným tématem řeší nejnověji kniha J. Rákosník, M. Spurný, J. Štajf, *Milníky moderních českých dějin. Krize konsenzu a legitimacy v letech 1848 – 1989*, Praha 2018.

postupně vytrácel zemský rozměr státnosti a byl nahrazen vnímáním národním. To přirozeně platilo i pro etnicky českou společnost, která plně zachytila všechny dobové trendy vyspělých evropských zemí. Nelze samozřejmě přehlédnout, že i tehdy objevujeme jisté prvky zemské identity, které jsou však postupně stále více minimalizovány. Zároveň připomeňme, že i moderní nacionální pojetí se dlouhodobě vyvíjelo v kontextu polemiky s německým obyvatelstvem českých zemí, s habsburským centralismem, se socialistickým internacionalismem apod.

Uvedenou tezi lze doložit na mnoha příkladech. Především naprosto jednoznačně položený důraz na české státní právo, jakožto historické dědictví a zároveň i věčně uchovávané a předávané „rodinné stříbro“. Dalším projevem bylo logické národnostní rozpolcení českých zemí především do podoby česko – německého konfliktního společenství.³ Pokud se vrátíme do středu pouze české národní pospolitosti, pak v tomto duchu lze připomenout i dlouhodobě vedený spor o smysl českých dějin. Jistě bychom mohli uvést i další příklady, nicméně konstatujeme, že cítění vlastní státnosti u Čechů dosud žádným podstatným způsobem nebylo spjato s negováním existence habsburské monarchie. K tomuto ve významné sociální hodnotě fakticky došlo až za první světové války, kdy se poprvé v relevantních scénářích počal objevovat i zárodek budoucí státnosti československé.⁴

Přejděme k druhé zmíněné rovině, tedy k nadstandardnosti česko-slovenských vztahů. Nebudeme zde obhajovat v podstatě nesmyslnou, propagandisticky ovšem hodně prezentovanou tezi, že jsme žili na počátku své dějinné doby ve společném státě, kterým je myšlena Velká Morava. Jazyková blízkost i kulturní vztahy, stejně jako spolupráce ve vzdělávání či v oblasti vědy jsou ovšem jasně prokazatelné. I v 19. století však tyto vazby zůstávaly omezeny na relativně úzkou skupinku lidí, přičemž rozdíl mezi podmínkami v Předlitavsku a v Uherském království, kde Slováci především koncentrovaně obývali Horní zemi, ovšem i spolu s dalšími národnostmi, byl velmi výrazný.

Přes uvedenou skutečnost ovšem vzájemné vztahy, a to nejen v příhraničních oblastech, od počátku 20. století zaznamenávaly určité rozšiřování. Zřejmě i do této sféry se promítl sílící proces národní emancipace Slováků a vytváření jejich viditelné společenské a politické reprezentace. Tuto skutečnost lze pak doložit i na některých koncepcích vzniku samostatného státního útvaru nezávisle existujícího na zbytku

³ J. Křen, *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918*, Praha 2013.

⁴ Viz např. J. Galandauer, *Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy*, Praha 1988.

habsburské monarchie.⁵ Vzájemné vazby byly posíleny i za samotné války a to nejen ve vrcholném orgánu exilu, ale i při napojení na činnost krajanského hnutí především ve Spojených státech amerických a konec konců, byť při menší účasti Slováků, i v československém zahraničním vojsku.

V okamžiku konce první světové války a zhroucení habsburské monarchie byl i českou a s nepatrným zpožděním i slovenskou domácí politickou reprezentací deklarován vznik nástupnického československého státu. Při jeho prosazení na poli mezinárodním byl využit i umělý konstrukt československého národa, který celoživotně zastával T. G. Masaryk a v podstatě i E. Beneš. Šlo sice o „racionální“, ovšem stejnou měrou i nepravdivou koncepci. Čechoslovakismus, jak byla zmíněná umělá koncepce posléze nazývána, se ovšem stal důležitým svorníkem nové státní konstrukce, přičemž dominantním státotvorným prvkem po celou dobu existence Československa byl nesporně právě vztah Čechů a Slováků.⁶ Přitom již na tomto místě poznamenejme, že pohled Čechů a Slováků na koncepci vývoje vlastního státu se do značné míry rozcházel již před jeho vznikem a po roce 1918 s ještě větší zřetelností. Po celou dobu existence Československa se totiž prakticky ve všech oblastech střetával český unitarismus a slovenský regionalismus.

V této souvislosti však nebudeme nadále popisovat česko-slovenské vztahy, ale soustředíme se pouze na výše uvedený vztah Čechů a československé státnosti. Někdejší většinové pojmání státnosti české zde bylo s nebyvalou rychlostí nahrazeno nově pozitivně pojímanou státností československou. Ona extrémní rychlost pro realizace poměrně vysoce sofistikovaného společenského procesu byla dána především až frenetickým odtržením se od někdejší rakouské reality. Poslední pokus vypracovat koncepci existence Zemí koruny české v prostředí monarchie učiněný mistrně historikem Josefem Pekařem při příležitosti nástupu nového císaře Karla na trůn v roce 1916 upadl ihned do zapomnění. Připomeňme i případ jednoho z profilujících žurnalistů a velkého Masarykova obdivovatele Ferdinanda Peroutku, který si na několika místech svého pozoruhodného díla *Budování státu* klade otázku, co způsobilo tak prudký obrat do té doby celkem spokojených poddaných císaře na ra-

⁵ Tamtéž.

⁶ Velmi pregnantně jsou tyto skutečnosti popsány v monografiích J. Rychlík, *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*, Bratislava 1997; Týž, *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992*, Bratislava 1998; Týž, *Češi a Slováci ve 20. století: Spolupráce a konflikty 1914–1992*, Praha 2012. Uvedené monografie byly pro tvorbu této studie vysoce inspirativní.

dikální kritiky někdejšího mocnářství.⁷ K urychlení procesu akceptace nové situace nesporně přispěla i teze o nutnosti „odrakouštění“, kterou používal hojně i Masaryk. Báze „odrakouštění“ měla samozřejmě velmi blízko k populistickým zjednodušením, to však na věci nic neměnilo.

Ve víru konce války a vzniku nového státu se většina Čechů téměř ze dne na den ztotožnila s novou československou státností. Nový stát byl rázem chápán jako „naše dílo“ a teze o tom, že „jsme tři sta let úpěli pod habsburským jhem“ byla všeobecně přijímána. V tomto kontextu do celé situace zapadal i rychle rostoucí kult T. G. Masaryka jako „prezidenta osvoboditele“.

Po prvních měsících a letech existence nového státu se vytvořily některé skupinky lidí, kteří se stali kritiky tohoto díla. Byla to především někdejší část konzervativců. Připomeňme např. historika Jaroslava Golla, který se stáhl zcela do ústraní, nebo postoje již jmenovaného Josefa Pekaře, jež se k těmto záležitostem vyjadřoval mimo jiné i v souvislosti s diskusí o provádění pozemkové reformy uzákoněné v roce 1919.⁸ Z řad takovýchto reprezentativních kritiků bychom mohli uvést ještě další jména, připomeňme však, že nostalgický stesk po někdejší říši byl vlastní i řadě dalších méně známých, či neznámých lidí. Určitý povzdech, že to „byla krásná říše“ bylo okrajově slyšet i ve středních vrstvách české společnosti, šlo však jednoznačně o hlas naprosto menšinový.

V některých případech tyto postoje nesly i nádech komičnosti. Např. lékař v jednom východočeském městyse, u pacientů jinak velmi ceněný a uctíváný, doprovázel doporučenou terapii sdělením, že k uzdravení by si měli koupit salám. „Ne ale ten dnešní socialistický, ale pořádný rakouský.“⁹ Mezi ty, kdož se s československou státností rozešli, ovšem úplně jiným směrem, tedy k sovětům, patřili zastánci ultralevých skupin. Jako příklad budiž vzpomenut např. Stanislav Kostka Neumann se svými verši: „Já, národ český, až příliš brzy vystřízlivěl jsem z krásného snu.“¹⁰

Na obou krajních pozicích názorového spektra šlo však z hlediska celočeského o naprosto marginální projevy. Po celou dobu tzv. první republiky byla drtivá většina Čechů jednoznačně státotvorná, a to v celku i v detailech. Totéž platilo o českých politických stranách, kdy do třicátých let lze označit za státobornou pouze Komunistickou stranu Československa. Československa státnost byla tímto etnikem, které

⁷ F. Peroutka, *Budování státu*, sv. 1, 1918–1919, Praha 1991.

⁸ J. Pekař, *Osudy a nebezpečí pozemkové reformy*, Praha 1923.

⁹ Vzpomínka Ing. Zdenka Jiráska (roč. 1931) – v majetku autora této studie.

¹⁰ S. K. Neumann, *Rudé zpěvy*, Praha 1923.

však tvořilo pouze část občanů státu, chápána jako vrchol historické spravedlnosti. Jako výsledek dlouhodobých snah všech pokrokových a modernizačních tendencí.

O to strašnějším šokem bylo přijetí mnichovského diktátu v roce 1938. Znamenalo nejen extrémní krach dosavadních představ Čechů o státním zřízení, ale i prakticky okamžitou smrt československé státní ideje a zhroutilí dosavadní československé státnosti. Stát, který se vytvořil v pomnichovském prostředí, je nazýván druhou republikou. Šlo o státní útvar s výraznými rysy dočasnosti, což si však současníci nechtěli, ovšem ani nemohli uvědomovat. Jednu ze základních českých představ o nové republice shrnovalo úsloví „Malá, ale naše“. Posléze bylo často kritizováno a zesměšňováno. Nicméně reprezentovalo i snahu o stažení se ze širokých mezinárodních koncepcí a orientaci na každodenní práci a úsilí o alespoň poněkud důstojné místo na slunci.¹¹

Obdobných změn doznalo i pojetí československé státnosti u českého obyvatelstva. První republika počala být chápána jako vnitropoliticky problematický útvar s neuspokojivou politikou zahraniční. Nicméně hodnota samostatného státu ve veřejném mínění v žádném případě nezmizela. Rovněž tak bylo chápáno i postavení Slovenska a Slováků. Z této linie však přišel další útok. Při prosazování dalších a dalších požadavků od slovenské politické reprezentace počala většina Čechů pociťovat trpké zklamání. To přirozeně vyvrcholilo 14. března jednostranným aktem slovenského sněmu, kterým byl vyhlášen samostatný slovenský stát.

V tomto okamžiku zaznamenala československá státnost okamžik klinické smrti. A to i přes to, že rozpad druhé republiky byl v myslích Čechů okamžitě převrstven německou okupací země a vyhlášením tzv. Protektorátu Čechy a Morava. Zdálo by se, že jde tedy o navždy zesnulý fenomén. Paradoxně došlo ke zcela jinému společenskému pohybu.¹²

Většina českého obyvatelstva opět téměř přes noc počala věřit v návrat československých předokupačních poměrů. Přitom se tak stalo ve chvíli, kdy ve světě ještě ani nevypukl válečný konflikt. České veřejné mínění však v něj začalo poměrně neochvějně doufat a věřit. Tato idea se pak stala dominantní i ve chvílích, kdy válka vypukla a nejprve se pro nacistické Německo vyvíjela nesmírně příznivě. To ovšem

¹¹ Velmi pregnantně je druhá republika i ve sledovaném aspektu zachycena v J. Gebhart, J. Kuklík, *Velké dějiny Zemí koruny české, sv. XVa, (1938–1945)*, Praha–Litomyšl 2006; Tíž, *Druhá republika 1938–1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*, Praha–Litomyšl 2004.

¹² Srovnej např. J. Gebhart, J. Kuklík, *Velké dějiny Zemí koruny české, sv. XVb, (1938–1945)*, Praha–Litomyšl 2007.

neznamenalo, že by se většina českého obyvatelstva nesnažila paralelně o přežití i v podmínkách protektorátu.

Jednoznačně československy se profiloval i veškerý domácí český odboj, a to prakticky ve všech svých nekomunistických strukturách. A to i přes to, že jednotlivá odbojová uskupení se ve svých vizích budoucího uspořádání věcí veřejných po porážce okupačního režimu namnoze lišila. Konec konců to jasně vyplývá z programu domácího odboje, který byl vypracován především příslušníky Petičního výboru věrní zůstaneme a přijat jako základní vize střešovým orgánem českého domácího odboje, tedy Ústředním vedením odboje domácího. Poněkud problematičtěji přistupovaly k československé státní myšlence domácí komunistická ilegality i komunistické zahraniční vedení v Moskvě. Po vstupu Sovětského svazu do války a po změně sovětských ideologických instrukcí vyhlášených především Kominternou se i českoslovenští komunisté jako celek k obnově Československa přihlásili.

Pro zformovanou reprezentaci protinacistické emigrace se obnova Československa stala základním cílem její činnosti. Toto odbojové ústředí vytvořené nejprve v Paříži a po té přenesené do Londýna bylo od počátku koncipováno jako československé, byť podíl exponentů z řad Čechů zde převažoval nad zúčastněnými Slováky. V Londýně se do čela tohoto uskupení jednoznačně prosadil E. Beneš, který nejenže Československo chápal jako zcela zásadní devizu svého bytí, ale byl přímo symbolem někdejší i budoucí československé státnosti.

V průběhu války se proti Benešovi sice vytvořila jistá opozice, která rovněž vycházela z platformy protinacistického odboje, ale byla postupně izolována a odsunuta do pozadí. Na koncipování poválečného státu ji nebylo umožněno vůbec spolupracovat. Zvláště v této souvislosti upozorněme na Český národní výbor vedený gen. Lvem Prchalou, který se jako jediný upnul ke koncipování české státnosti. V širších souvislostech se opíral o federalistické hnutí a o vizi Intermaria. V dané chvíli šlo však o slepou uličku.¹³

Po osvobození a obnovení republiky v roce 1945 se drtivá většina Čechů vrátila k pojmání československé státnosti v duchu první republiky. Vzala ovšem na vědomí, že zde existuje národ Slováků a někdejší čechoslovakismus vcelku v klidu vytěsnila ze svého uvažování. V hodnotovém systému poválečné společnosti dominoval antiněmecky orientovaný nacionalismus a ke složitosti vztahu ke Slovákům se

¹³ J. Kuklík ml., J. Němeček, *Proti Benešovi. Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945*, Praha 2004; J. Křen, *V emigraci. Západní zahraniční odboj 1939–1940*, Praha 1969.

prakticky nikdo nevracel. Vyhlášení někdejšího samostatného slovenského státního útvaru bylo přijato jako výsledek tlaku Hitlerova vedení nacistické Říše.¹⁴

Právě tehdy se v českém pojetí státnosti dovršilo chápání Československa jako jednotného státu se dvěma zde žijícími národy, jejichž cíle jsou v podstatě identické. Přes zlom politického systému v únoru 1948 a přes nastolení komunistického totalitního režimu tento pohled zůstával v podstatě neměnný. Daná skutečnost byla ovšem ovlivněna i výraznou informační redukcí, nicméně drtivá většina českého obyvatelstva v této věci nespatořovala nějaký důležitý problém.

Ke změně v českém vidění došlo až v 60. letech.¹⁵ Tím, že již v polovině 60. let se otevřela otázka změn v postavení Slovenska, byl do té doby poměrně ustálený názor Čechů vystaven poměrně zpochybnujícímu útoku. Mnozí počali cítit, že jejich vnímání československé státnosti dostává v tehdejší době určité narůstající mocenské krize povážlivé trhliny. Velmi výraznou formou bylo rozdílné pojmání státu představováno především ve chvílích jednání o vzniku československé federace. Rozdíly mezi českou a slovenskou interpretací československé státnosti vyústily dokonce v kolizi při úvahách o právně organizačním ustavení federativního státu. Část české veřejnosti v reakci na stupňující se tlak většiny slovenské politické a intelektuální reprezentace připomínala možnost troj, či dokonce čtyř federace. Iritujícím bylo i prohlášení Gustáva Husáka, že je třeba nejprve dosáhnout federace a teprve po té pracovat na aplikaci demokratických principů.

Srpnová okupace republiky pěti státy Varšavské smlouvy pod vedením Sovětského svazu působila na drtivou většinu obyvatelstva jako šok. Zřejmě i tato skutečnost odsunula především u českého obyvatelstva zájem o rekonstrukci státu a pojetí československé státnosti se postupně dostávalo mezi témata, která nebyla v následujících dvou desetiletích v centru zájmu obyvatelstva. Především vyhlášení federace proběhlo u Čechů většinou ve stavu nezájmu či ironického přehlížení. Úvahy o československé státnosti se nadále stále zřetelněji redukovaly na neveřejná tvrzení, že na Slováky Češi doplácí. Prudkou nevoli ovšem nevyvolával ani tzv. asymetrický model institucionální výstavby řady důležitých institucí.

¹⁴ V následujícím textu se odvolávám především na již citovanou práci Jana Rychlíka. Připomínám na tomto místě ovšem i K. Kaplan, *Proměny české společnosti 1948–1960*, Praha 2007.

¹⁵ V této souvislosti připomínám především nesčetné množství úvah, článků a rozhovorů Petra Pitharta, který se otázkou vztahu Čechů a Slováků i českým vnímáním československé státnosti zabýval nejen jako analytik a badatel, ale i jako pamětník, disident a politik. Viz již zajímavé pasáže z jeho knihy: P. Pithart, *Osmadesátý*, Praha 1990.

Nevyhraněně působil postup komunistického vedení země v interpretaci československé státnosti. Na jedné straně se k Československu hlásilo. Na straně druhé však často s příkladnou pílí omezených demagogů především různí ideologičtí představitelé první republiku mnohdy zcela lživě kritizovali. Státní svátek vzniku československého státu 28. října byl dokonce v 70. letech zrušen a teprve v druhé polovině 80. let opět obnoven.

Do tohoto z hlediska většiny českého obyvatelstva v podstatě letargického pojmání československé státnosti ovšem vstoupil revoluční zvrat roku 1989. V myslích českého obyvatelstva se spolu s pádem komunistického režimu vrátila československá tradice jako úctyhodný kořen národní existence. Jen málokdo mohl na počátku roku 1990 tušit, že československé státnosti počala zřejmě naposledy a definitivně zvonit hrana.

Diference mezi Čechy a Slováky nepříznivě narůstaly. Po prvních volbách realizovaných v demokratickém systému po zhroucení komunistického režimu se počaly ještě zřetelněji prohlubovat. Posléze v následujícím volebním aktu kontroverzní situace umocnilo i pravolevé chápání politického a správního života, které bylo společnosti masivně zdůrazňováno téměř všemi sdělovacími prostředky, jejichž síla tehdy ještě byla nebývalou.¹⁶

V tomto prostředí se v mnoha směrech nově rekonstruovala nejen vztah ke státnosti, ale fundamentálně se měnila i celková množina společenských hodnot. Přes uvedené sociální prostředí s dominancí mnoha neznámých lze s jistou dávkou zjednodušení konstatovat, že česká veřejnost nadále preferovala pojetí státnosti v československém rozměru. S výjimkou skupiny kolem Václava Klause se k tomu hlásila i většina tehdejších politických elit. Na Slovensku bylo veřejné mínění již tehdy podstatněji rozrůzněno a politické elity naopak akcentovaly pojetí státnosti slovenské. V některých případech šlo až o příběhy s poněkud komickým vyzněním. Např. někteří členové slovenské vlády nechali označit své služební limuzíny zkratkou státu – Slo (např. Vladimír Mečiar či Milan Kňažko). Pikantní však bylo, že mezinárodně byl tento symbol přiřčen již existujícímu státu – Slovinsku.

Československý stát se ovšem v průběhu roku 1992 zmítal již v agónii. O rozpadu nakonec rozhodla politická elita na úrovni předsedů národních vlád – Václava Klause a Vladimíra Mečiara. Poměrně hlasitého volání obyvatelstva především v Čechách ale i na Slovensku po referendu nebylo vyslyšeno. A dodejme, že tehdejší slova

¹⁶ K danému tématu se prakticky každodenně vyjadřovaly především všechny tři celostátní deníky, tj. Lidové noviny, Mladá fronta Dnes a Právo. Totéž platí i o vysílání celostátní televize a rozhlasu.

kritiků možného referenda o jeho bezkonceptnosti se v budoucnu měla ukázat jako pravdivá. O silvestrovské půlnoci roku 1992 Československo zaniklo a stalo se tak zřejmě definitivně pouze součástí historie střeoevropského prostoru.

Pojetí československé státnosti u českého obyvatelstva však s nemalou setrvačností pochopitelně přetrvalo. Přirozeně se postupně otupoval jeho aktuální dopad a modifikovala se i jeho interpretace. Nicméně řada symbolů někdejšího státu byla převzata, a to i proti dohodě politických elit, že nebudou nadále využívány. Nejmarkantněji se to projevilo v identitě československé a české vlajky. Ale i v dalších skutečnostech. Např. 28. říjen zůstal v České republice hlavní státním svátkem, přičemž 28. září jako den české státnosti je svátek, který vznikl výrazně později a obyvatelstvem je reflektován většinou pouze jako jeden z příjemných dní pracovního volna.

Závěrem poznamenejme, že ačkoli československý stát již od roku 1992 neexistuje, rudimenty československé státnosti u českého obyvatelstva i nadále přetrvávají. Mnozí je však chápou dnes již jako součást jisté samozřejmosti. Nový fenomén české státnosti se zrodil na jejich základě a novou geopolitickou skutečnost poměrně rychle vstřebal jako hotovou věc. Specifické vyhranění státnosti české je pak fakticky problematizováno neschopností politických elit definovat specifický český národní zájem i širšími dopady toho, co označujeme za dobu postfaktickou.

Summary

This article presents insight into the development/changes in the way in which Czechs treated the Czechoslovak state in 1918–1992. I have taken into consideration the roots of the modification to the Czech state resulting from historical developments and supplemented in the 19th century. I also ascertain that – except for the Second Republic – Czechs adopted a positive outlook on the emergence of an independent state – Czechoslovakia. This emergence posed a considerable problem predominantly to communist ideologists. However, even they could not eliminate this social vision in their targeted and simplified interpretations of history.

The emergence of Czechoslovakia as well as its pre-war and post-war existence were therefore interpreted as a trend in accordance with the then ideological understanding of social progress. This concept was shared by a majority of the Czech society, irrespective of different world views. Notably, there were other, more distanced positions in the Slovak society. The national minorities (Hungarians, Poles, Germans, Ukrainians-Russians) oftentimes represent entirely different opinions.

While Czechoslovakia as a state disappeared as early as in 1992, the rudimentary concepts of the Czechoslovak state have survived and have been reflected in the way the new Czech state is treated.

Tłumaczenie: Ewa Dratwa

Nadesłany 28 IX 2019

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych 30 XI 2019

Zakceptowany 12 XII 2019

Prof. PhDr. Zdeněk Jirásek, CSc.

Ústav historických věd

FPF Slezské Univerzity v Opavě

Masarykova 37

746 01 Opava

zdenek.jirasek@fpf.slu.cz

ONDŘEJ FELCMAN (HRADEC KRÁLOVÉ)

TOMÁŠ HRADECKÝ (HRADEC KRÁLOVÉ)

Parlament a parlamentarismus v budování a proměnách československé státnosti

Słowa kluczowe: Czechosłowacja, państwowość, parlamentaryzm, Zgromadzenie Narodowe, konstytucja, federacja, okres międzywojenny, lata 60.

Keywords: Czechoslovakia, statehood, parliamentary movement, National Assembly, constitution, federation, Interwar period, 1960s.

Abstract: The study focuses on the importance of the Parliament's involvement in construction of the Czechoslovak state. With the exception of the German occupation, as the legislature of the Czechoslovak Republic, the National Assembly played an important role in affecting its republican and democratic character. The article discusses two of the most important stages of the formation of the Czechoslovak statehood. First is the Interwar period when the Czechoslovak statehood demonstrated features typical of parliamentary democracy with assumed parliamentary power, followed by the 1960s when the common state of the Czechs and Slovaks developed on a federal level.

Československý stát se po celou dobu své existence vyznačoval silným příklonem k parlamentní tradici. Již od počátku státu byla existence československého zákonodárného sboru základním stavebním kamenem nového politického prostředí, který spoluvytvářelo podobu státní politiky. V duchu klasického parlamentarismu bylo postavení parlamentu ústavně zakotveno; dvoukomorové Národní shromáždění

bylo v československé parlamentní demokracii nejvyšším orgánem státní moci. Až do let nacistické okupace „státoprávně posvěcené“ zřízením Německem ovládaného Protektorátu Čechy a Morava přispíval parlament k podobě Československa jako moderního státu, jehož demokratický charakter byl přes všechny nešvary a různé politické aféry nezpochybnitelný. Jeho slabinou však byly složité národnostní poměry; především idea čechoslovakismu, která byla sice nutným stavebním kamenem v počátcích budování státu, se ve třicátých letech již přežívala a oslabovala sílu státní moci.

Poválečná obměna státu a parlamentu měla pak přivést na svět zcela jiné pojetí státnosti i parlamentarismu Československé republiky. Na jedné straně došlo k úpravám pojetí základní myšlenky státní stavby, když historicky překonaný čechoslovakismus byl vystřídán koncepcí státu Čechů a Slováků, na druhé straně ani ne tři roky po osvobození se změnila povaha státu, který po ovládnutí komunistickou stranou ztratil svou demokratickou tvář a nabyl podoby komunistické diktatury. Monopol moci KSČ trval až do roku 1989, ale v šedesátých letech se komunistická politika proměňovala a stát s prvky totalitarismu postupně připouštěl prvky jisté demokratizace, odmítající rigidní třídní přístup z let stalinismu. V době reformy za tzv. Pražského jara stát na krátkou dobu ztratil zcela povahu byrokratické diktatury sovětského typu. Dokonce se přes trvající vedoucí roli KSČ demokratizoval s respektem k humanistickým tradicím předválečné československé demokracie. Současně se vznikem České národní rady byla vytvořena do té doby neexistující česká státnost, zatímco slovenská se z řady důvodů a nejen pro tradici trvající od Slovenského národního povstání ve společném československém federálním státě zcela naplnila. Při těchto proměnách sehrálo důležitou roli také Národní shromáždění.

Studie se zaměřuje na dvě z fází československé státnosti. Jednou je meziválečné období, v němž československá státnost vykazovala základní znaky parlamentní demokracie s rozvinutou mocí parlamentu. Druhou léta 1960–1969, kdy se společná státnost Čechů a Slováků vyvinula až do federativního stupně.

Československý parlamentarismus je historickým fenoménem, který nemohl být v minulosti opomenut v odborné literatuře. Již meziválečná republika si byla vědoma jeho významu a reflektovala jej v dobovém pohledu. Z prvorepublikových autorů lze vyzdvihnout poučený žurnalistický pohled Ferdinanda Peroutky, který se

ve svém Budování státu¹ otevřeně hlásí k přísně demokratickému postoji, a je proto konstruktivně kritický k soudobé politické scéně. V parlamentu vidí především pojistku demokracie, která měla kořeny v převratné době, a k jejíž činnosti byl nutný všeobecný konsenzus nastupujících politických elit.

Pohled na zákonodárny sbor přinesli také právníci, kteří analyzovali činnost zákonodárných sborů a etapy jejich vývoje. Ucelenou deskripci Národního výboru československého představil např. Vratislav Kalousek², který si všímal především státoprávní a státoporné role tohoto revolučního orgánu a viděl v něm přímého předchůdce československé parlamentní tradice. Z hlediska filosofie práva a státu se k obecným konsekvencím parlamentarismu vyjádřil ve své vysokoškolské učebnici vlivný právní odborník František Weyr³. Samotní politici meziválečného Československa pak ve svých textech či memoárech⁴ viděli parlament především jako základní prvek československé demokracie. Soudobý pohled celkově nezastíral, že československá demokracie a její parlamentarismus mají své chyby. Jejich výskyt byl ovšem viděn převážně v rychlosti, s kterou musel nový stát legislativní orgán zřídit. Lze soudit, že léta 1918–1920 byla již za první republiky považována za období přechodné, sloužící ovšem k upevnění legitimacy parlamentu a k jeho trvalému ukotvení v československém státě a politice.

Po druhé světové válce došlo ke změně historického náhledu, v němž byla předválečná demokratická republika popisována jako buržoazní a protilidová. V období vlády Komunistické strany Československa se proto téma parlamentarismu meziválečného státu z československé historiografie vytrácelo. Teprve po roce 1989 bylo možné k tomu fenoménu nově vědecky přistoupit. V posledních třiceti letech tak vzniklo několik velkých syntéz, které se věnují meziválečnému období Československé republiky. V něm samozřejmě má své místo také činnost Národního shromáždění. I když doposud nebyla vytvořena ucelená monografie, která by se zabývala pouze dějinami parlamentu, vytvořilo několik historiků důležité příspěvky k vývoji československé politiky po roce 1918. K zakladatelskému období Československa

¹ F. Peroutka, *Budování státu*, díl I., Praha 2003.

² V. Kalousek, *Národní výbor*, [in:] E. Hácha et al., *Slovník veřejného práva československého*, svazek II., Brno 1932, s. 786–793.

³ F. Weyr, *Základy filosofie právní*, Brno 1920.

⁴ A. Rašín, *Paměti Dra Aloise Rašína*, ed. L. Rašín, Praha 1929 (dostupné online: <http://kramerius4.nkp.cz/search/i.jsp?pid=uuid:a694016d-83f0-4f1d-9e20-2be43d78081f>, 27.08.2019)

se vyjádřili svými publikacemi Josef Hotmar⁵, Antonín Klimek⁶ a Karel Schelle⁷, kteří shodně považují Národní výbor československý za první fázi státního parlamentarismu. Zajímavým pohledem na státoprávní vývoj státu jsou bezesporu také biografie významných politiků, zakladatelů státu, kteří k definici československého zákonodárství svou činností výrazně přispěli⁸. Vlastnímu parlamentnímu tělesu pak věnují větší pozornost rozsáhlé syntézy k dějinám první republiky⁹, především z pera Antonína Klimka¹⁰, Zdeňka Kárníka¹¹, Věry Olivové¹² či Evy Broklové¹³. Tyto monografie přinášejí nejen popis vlastního vývoje parlamentu, ale i širší souvislosti národnostní otázky, které s československým parlamentarismem přímo souvisely a definovaly některé krize státní politiky.

Širší problematika politického systému, který se proměňoval již v letech poválečné národní revoluce a dalšími výraznými změnami prošel po únorovém převratu v roce 1948, přičemž ztratil charakter parlamentní demokracie, je předmětem stálého zájmu historiků, politologů i právníků. Je řešena v bezpočtu studií, monografií, syntéz, přehledových publikací i vysokoškolských učebnic. Jedním z frekventovaných témat jsou volební systémy a praktický vývoj voleb v letech tzv. Třetí republiky (1946, 1948), v období komunistického režimu (1948–1989), ale nově již i po obnovení pluralitní demokracie po roce 1989¹⁴.

Naproti tomu téma parlamentu a parlamentarismu je téměř neznámé. Celkově není téma pro celé období vůbec pojednáno; výjimkou je menší publikace připra-

⁵ J. Hotmar, *Zrození republiky 1914–1918*, Brno 2005.

⁶ A. Klimek, *Říjen 1918: vznik Československa*, Litomyšl 1998.

⁷ K. Schelle, *Vznik Československé republiky 1918: k 90. výročí vzniku Československé republiky*, Ostrava 2008.

⁸ E. Broklová, *Antonín Švehla – Tvůrce politického systému*, Praha 2017; J. Šetřilová, *Alois Rašín. Dramatický život českého politika*, Praha 1997.

⁹ Srov. např. kol., *První republika 1918–1938*, Praha 2015.

¹⁰ A. Klimek, *Velké dějiny zemí Koruny České*, XIII., Praha–Litomyšl 2000.

¹¹ Z. Kárník, *České země v éře první republiky (1918–1938)*, díl první (1918–1929), Praha 2003.

¹² V. Olivová, *Dějiny první republiky*, Praha 2000.

¹³ E. Broklová, *Československá demokracie: politický systém ČSR 1918–1938*, Praha 1992.

¹⁴ J. Filip, K. Schelle, *Vývoj a současnost voleb a volebního práva v ČSFR*, Brno 1992; J. Kocian, V. Smetana a kol., *Květnové volby 1946 – volby osudové? Československo před bouří*, Praha 2014; L. Vykoupil, *Volby v květnu 1946*, [in:] *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody: sborník z konference k 60. výročí druhé světové války*, eds. Z. Kokošková, J. Kocian, S. Kokoška, Praha 2005.

vená několika autory a zahrnující český a československý parlamentarismus od 19. století¹⁵. Obdobně to je s reflexí komunistických ústav, kde se projevuje určitý zájem jen u právníků, nikoliv však historiků. Poněkud více pozornosti se dostalo činnosti Národního shromáždění v letech československé reformy, tedy tzv. Pražského jara (1968–1969)¹⁶. Zatím zřejmě jedinou monografickou, rozsáhlejší prací v československé historiografii, která se systematicky na uvedené téma zaměřila, je monografie o působení parlamentu ve IV. volebním období od června 1964 až po volbu jeho nového vedení v dubnu 1968¹⁷. K dispozici je také třísvazková edice editorů Františka Cigánka a Ondřeje Felcmana¹⁸. Jen rámcově v souvislosti s rozbořením povahy komunistického politického systému je omezená role parlamentního sboru dotčena v jiných publikacích¹⁹.

Větší zájem historici projeví o vývoj názorů na česko-slovenské vztahy, které měly v některých letech krizové parametry (tři pražské dohody, vývoj slovenské autonomie v padesátých a šedesátých letech, příprava federace), což se odráželo v interpretacích rovině jednotlivých prací²⁰. Synteticky a s nadhledem zpracoval téma Jan

¹⁵ V. Doubek, M. Polášek a kol., *Parlament v čase změny. Případové studie z vývoje českého a československého parlamentarismu*, Praha 2011.

¹⁶ F. Cigánek, *Postavení a role parlamentu v srpnových dnech roku 1968*, [in:] *Proměny pražského jara. Sborník studií o nekapitulantských postojích v československé společnosti 1968–1969*, Praha – Brno 1993, s. 123–164; O. Felcman, *Postoj Národního shromáždění k volbám do národních výborů na jaře 1968*, [in:] *Semper idem, Jiřímu Tůmovi k pětasedmdesátinám*, ed. Z. Radvanovský, Ústí nad Labem, UJEP 2003, s. 131–138; idem, *Československé Národní shromáždění v roce 1968*, [in:] *Dvacáté století/The Twentieth Century*, roč. 2009, č. 1, s. 151–159; idem, *Národní shromáždění a jeho podíl na rozrušování sovětského modelu socialismu v Československu*, [in:] M. Londák, S. Sikora a kol., *Rok 1968 a jeho místo v našich dějinách*, Bratislava 2009, s. 140–161.

¹⁷ O. Felcman, *Československý parlament na prahu Pražského jara. Národní shromáždění na cestě k reformě (1964 – duben 1968)*, Praha 2015.

¹⁸ F. Cigánek, *Národní shromáždění*, ediční řada prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 3. díl, 2. svazek: 21. – 28. srpna 1968, Praha – Brno 1995; Srov. F. Cigánek, O. Felcman (vyd.), *Národní shromáždění*, Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 3. díl, 1. svazek: Květen 1967 – červenec 1968, Praha – Brno 2002 a titíž, 3. díl, 3. svazek: Srpen 1968 – leden 1969, Praha–Brno 2009.

¹⁹ K. Kaplan, *Kořeny československé reformy 1968*, díl III–IV, Brno 2002, s. 205–210.

²⁰ S. Faltan, *Slovenská otázka v Československu*, Bratislava 1968; V. Plevza, *Československá štátnosť a slovenská otázka v politike KSČ*, Bratislava 1971; S. Matoušek, *Vznik a vývoj společného státu Čechů a Slováků*, Praha 1980; K. Kaplan, *Pravda o Československu 1945–1948*, Praha 1990, s. 159–192; M. Londák, S. Sikora, E. Londáková, *Predjarie: Politický, ekonomický a kulturní vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967*, Bratislava 2002.

Rychlík²¹. Skutečně hlubší rozbor nabízejí především práce slovenských autorů, kteří věnují postavení Slovenska v komunistickém Československu značnou pozornost²². Přirozeně mnoho úsilí bylo zaměřeno na poznání přípravy federalizace státu a jejího uvedení v život²³. K dispozici je například dvojdílná edice o přípravě federace od J. Žatkuliaka²⁴.

Pro poznání těchto vztahů jsou důležité i práce, zachycující vývoj státnosti obou národů československého státu – slovenské a české. Zatímco k působení SNR bylo věnováno již poměrně velké množství studií²⁵, pro poznání ČNR – a to ještě v krátké fázi po jejím vzniku v době reformních změn roku 1968 a jejich následného utlumování a poté přímé likvidace – je zatím k dispozici pouze studie Zdeňka Jičínského²⁶. Lze předpokládat, že se postupně rozvine zájem o hlubší poznání politického vývoje poválečného Československa a rovněž výzkum těchto aspektů státnosti a parlamentarismu. Archivní dokumentace a odborný dobový tisk k tomu vybízejí.

²¹ J. Rychlík, *Češi a Slovinci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992*, Praha 1998.

²² Práce aktuálně reagující na přípravu a realizaci federalizace a odrážející i dobovou atmosféru, nejprve reformní, poté normalizační – srov. J. Barto, *Riešenie vzťahu Čechov a Slovincov 1944–1948*, Bratislava 1968 a V. Plevza, *Československá státnost a slovenská otázka v politike KSC*, Bratislava 1971. Z prací vzniklých po rozpadu Československa lze uvést např. M. Barnovský (ed.), *Slovenská národná otázka v dejinách Česko-Slovenska (1945–1992)*, Bratislava 1994 nebo M. Londák, S. Sikora, E. Londáková, *Predjarie: Politický, ekonomický a kulturný vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967*, Bratislava 2002.

²³ R. Trella, J. Chovanec, *Nové štátoprávne usporiadanie ČSSR*, Bratislava 1971; J. Žatkuliak, *Realizácia ústavného zákona o československej federácii od októbra 1968*, *Historický časopis* 40, 1992, č. 3, s. 356–369; idem, *Deformácie ústavného zákona o československej federácii od októbra 1968*, *Historický časopis* 40, 1992, č. 4, s. 473–486.

²⁴ J. Žatkuliak (vyd.), *Federalizácia československého štátu 1968–1970*, ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 5. díl, 1. sv.: *Vznik česko-slovenské federácie 1968*, Praha – Brno 1996; dále též, *Realizácia a normalizačná revízia česko-slovenskej federácie (september 1968–december 1970). Dokumenty*, Praha 2011.

²⁵ E. Rákoš, Š. Rudohradský, *Slovenské národné orgány v rokoch 1943–1968*, Bratislava 1973; dále stati ve sborníkové publikaci J. Žatkuliak (ed.), *Národná rada v kontexte slovenských dejín. 150. výročie vzniku prvej Slovenskej národnej rady*, Bratislava 1999; R. Pavlovič, *Slovenská národná rada 1948–1968*, [in:] *České, slovenské a československé dějiny 20. století. Osudové osmičky v našich dějinách*, edd., J. Mervart, J. Štěpán a kol., Hradec Králové 2008, s. 341–354.

²⁶ Z. Jičínský, *Vznik České národní rady v době Pražského jara 1968 a její působení do podzimu 1969*, Praha 1990.

I.

Vznik Československa v roce 1918 byl přímo spojen se zrodem tradice československého parlamentarismu. Čelní zakladatelé nového státního útvaru již od počátku dbali na vytvoření nezávislého zákonodárného sboru, který vzejde z řádných voleb. Situace v druhé polovině roku 1918 byla však složitější. Československá politická reprezentace, toužící po samostatnosti, byla rozdělena mezi domácí a zahraniční protirakouský odboj. Vzájemná komunikace obou skupin autonomistů byla v důsledku končící války značně omezena, a tak jejich možnost vytvořit parlament nového státu narážela na mnohé limity. V říjnových dnech roku 1918 bylo zcela nemožné pořádat parlamentní volby. Stát ještě nezískal pevné obrysy geografické ani politické, situace v národnostní otázce byla nepřehledná, nekonstituovala se pevná pravidla politické soutěže, nebyla vydána ústavní listina. Všechny tyto otázky měly být teprve řešeny, což ale bez zákonodárného sboru nešlo. Jediný způsob, jakým bylo možné postupovat, bylo sestavit zákonodárný sbor prozatímně. Tzv. protoparlamentární²⁷ fáze československého státního vývoje poskytla státu pro budoucno silný stabilizační prvek, který se mohl později bez větších obtíží transformovat v řádný parlament Československé republiky. V této vývojové fázi se pracovalo s jednoduchou, avšak velmi účinnou tezí. Revoluční orgány nového státu budou transformovány do podoby zákonodárného sboru, jehož hlavním úkolem bude vypracovat ústavu, která definuje stát ve všech nezbytných oblastech. Podle nového ústavního pořádku měly být poté vypsány řádné demokratické volby, z nichž měl vzejít volený parlament. Všechny tyto kroky měly být provedeny v pokud možno co nejkratší době, neboť

²⁷ Definice protoparlamentu (či přípravného parlamentu, před-parlamentu ...), tedy prozatímního orgánu, který nese rysy zákonodárného sboru, je však časově i funkčně limitován a přestavuje jen první vývojovou fázi na cestě k ústavnosti a řádnému parlamentu, není v historiografii střední Evropy ustálená. V německém prostředí je jako „Vorparlament“ jmenován téměř výhradně sněm volených zástupců z členských států Německého spolku, který se sešel v květnu 1848 ve Frankfurtu nad Mohanem. S Národním výborem československým z roku 1918 pojí německý Vorparlament přípravy konstituce, nikoli však obecně přijímaná dočasnost. Název „Pseudo-Parlament“ se pak používá spíše pro nefunkční, již konstituované zákonodárné sbory v totalitních nebo pretotalitních režimech. K Vorparlamentu srov. M. Botzenhart, *Deutscher Parlamentarismus in der Revolutionszeit 1848–1850*, Düsseldorf 1977; k pseudo-parlamentarismu srov. A. Burkhardt, *German Parliamentary Discourse since 1848 from a Linguistic Point of View*, [in:] P. Ihalainen et al., *Parliament and parliamentarism. A Comparative History of a European Concept*, New York – Oxford 2016, především s. 184 an.

demokraticky založení zakladatelé státu si uvědomovali, že jde o fázi přechodnou.

Za prvního představitele československého parlamentarismu lze považovat Národní výbor československý (NVČs)²⁸, který započal svou práci ihned se vznikem samostatného státu 28. X. 1918. Výbor byl považován za jediného vrcholného reprezentanta českých politických elit²⁹, zejména poté, co se mnoho obdobných institucí, sdružující politiky české národnosti, za světové války politicky zdiskreditovalo³⁰. Základní otázkou však bylo personální upořádání NVČs. Nadšený duch převratné doby velel, aby byla dodržována kontinuita všech demokratických prvků, které byly do politiky Rakousko-Uherska implementovány. Podle návrhu Antonína Švehly³¹ (tzv. Švehlův klíč) zrcadlilo složení osmatřicetičlenného sboru zisky českých politických stran z posledních předválečných voleb do Říšské rady v roce 1911³². Švehla měl pro tento návrh dobrý důvod. Od zavedení rovného volebního práva v Rakousko-Uhersku³³ mohli čeští muži volit své poslance rovnými hlasy, bez ohledu na svůj původ, finanční zázemí nebo společenské postavení. Prvními volbami tohoto typu byly volby do Říšské rady z května 1907. V nich došlo k odstranění starého kuriálního systému, nicméně ani tento nový systém nepřinesl úplnou rovnost volebního práva. Kromě eliminace žen z volebního procesu nebyl výrazněji rekonstruován systém volebních obvodů, které se stále dělily na městské a venkovské obvody. Ty nebyly stejně velké a ke zvolení jednoho poslance tak bylo zapotřebí rozdílného počtu

²⁸ *Národní výbor československý* (NVČs) vznikl již 13 VII 1918 jako orgán, který se systematicky připravoval na převzetí moci v novém státě.

²⁹ Podobně uvažuje o Národním výboru československém i F. Peroutka, *Budování státu I.*, s. 12. K recepci Národního Výboru dále srov. V. Kalousek, *Národní výbor*, s. 786–793.

³⁰ Jde především o předchůdce NVČs, tzv. *Národní výbor*, založený v roce 1916 coby organizace českých politických stran. Kvůli svému loajálnímu postoji vůči Rakousko-Uhersku byl však nucen svou existenci v roce 1917 pozastavit. Srov. Z. Kárník, *České země v éře první republiky I.*, s. 19 an. Dalším příkladem zdiskreditované české politické organizace, radící se mezi loajální prorakouská sdružení, budíž i Český svaz, sdružující poslance Říšské rady. Srov. F. Peroutka, *Budování státu I.*, s. 5–10, zejm. s. 9; O. Urban, *Česká společnost 1948–1918*, Praha 1982, s. 604 an.

³¹ Antonín Švehla (1873–1933) byl nejvýznamnější předseda československé agrární strany (1909–1933) a ministerský předseda za první republiky (1922–1929). Patřil k největším demokratickým oporám a konstruktérům moderní československé státní politiky. K jeho osobě nejnověji srov. E. Broklová, *Antonín Švehla – Tvůrce politického systému*, Praha 2017.

³² A. Klimek, *Velké dějiny XIII.*, zejména s. 26.

³³ Gesetz vom 26 I 1907, betreffend die Wahl der Mitglieder des Abgeordnetenhauses des Reichsrates (R.G.Bl. 17/1907), §4.

hlasů, což nahrávalo především tradičním velkoměstským politickým uskupením, v nichž se uměl prosadit německý element. Jak uvádí Otto Urban: „Rozpětí mezi nejmenším obvodem se 12 000 obyvateli, tj. přibližně 3 000 oprávněnými voliči, a největším s 80 000 obyvateli, tj. 20 000 voliči, hovoří samo za sebe“³⁴. Na zvolení jednoho poslance v německých obvodech tak bylo průměrně třeba 40 000 obyvatel, zatímco v českých až 55 000³⁵. Čeští poslanci tak obsadili v Říšské radě celkem 108 křesel z 516. Mezi nejúspěšnějšími českými stranami lze uvést agrárníky (28 mandátů), „svobodomyšlné a národní“ (tj. Staročechy a Mladočechy, kteří společně dosáhli 26 mandátů) a sociální demokracii (24 mandátů)³⁶.

Stejného volebního systému do Říšské rady bylo použito i při posledních rakousko-uherských volbách na našem území v červnu 1911. Díky uspořádání volebních obvodů získala česká politická uskupení opět 108 poslanců z 516, proměnila se však politická příslušnost nově zvolených poslanců. Menší české strany mnohdy ztratily své poslance v Říšské radě na úkor zisků větších politických stran, zejména v městských obvodech³⁷. Nejvíce křesel tak obsadili agráři (30 mandátů), následováni národními sociály (15 mandátů), sociálními demokraty (14 mandátů) a nezávisle kandidujícími Mladočechy (14 mandátů)³⁸.

Roku 1918 tedy Antonín Švehla navrhl, aby se při složení Národního výboru československého přihlédlo k volebním výsledkům, kterých české politické strany dosáhly v roce 1911. Vyjádřil tím důležitou myšlenku, že tyto volby vyjadřovaly vůli českého lidu ve všech jeho vrstvách; měly proto základní demokratické parametry, na které chtěl nový československý stát navázat a zachovat je i do budoucna (volby byly přímé, rovné a tajné).

Podle tohoto klíče tak byl zvolen první zákonodárný orgán vznikajícího Československa. Národní výbor československý sestával z 38 členů, z nichž náleželo k Československé sociálně demokratické straně dělnické deset členů, České straně agrární a České státoprávní demokracii shodně po devíti členech a Česká strana národně sociální čtyři členové. Katolické strany měly dohromady taktéž čtyři členy, po jednom členu pak Národní strana (Staročechi) a Česká strana pokroková. Švehlův klíč

³⁴ O. Urban, *Česká společnost 1948–1918*, Praha 1982, s. 530.

³⁵ Tamtéž.

³⁶ *Národní listy*, ročník 47, č. 151, 3 VI 1907, s. 1, politické zprávy domácí.

³⁷ P. Drtina, *Československo – můj osud*, Praha 1991, s. 9–10, například vzpomíná, že ani jeho otec, prof. dr. František Drtina, významný člen lidové (realistické) strany, svůj mandát z roku 1907 v obvodu městského okresu Hradec Králové již nedokázal o čtyři roky později obhájit.

³⁸ *Československé dějiny v datech*, Praha 1987, s. 629 an.

ovšem nesledoval přesné výsledky a pořadí stran z posledních voleb do Říšské Rady z roku 1911. Poměr mandátů v Národním výboru byl upraven na základě politického konsenzu. Tento racionální kalkul odrážel nejen povědomí politiků nového státu o nerovnosti hlasů ve volebních obvodech Rakouska-Uherska, ale také fakt, že se od posledních voleb začalo proměňovat politické spektrum. Mladočeský volební zisk byl tak nově přičten České státoprávní demokracii, která vznikla až v únoru 1918 spojením Mladočechů, Státoprávně pokrokové strany, Lidové strany pokrokové na Moravě a České strany pokrokové (realistické)³⁹. Silný mandát sociálních demokratů v Národním výboru znamenal vědomé politické posílení české dělnické vrstvy a jejích politických předáků, kteří se po čtyřech desetiletích zápasu mohli plně a bez dalších omezení zasazovat o zájmy dělnictva v novém státě. Politická afilace 38 členů Národního výboru tak byla nejen výsledkem reflexe předválečné volební tradice, ale také povědomí o aktuálním politickém prostředí nového československého státu. Otázkou případného zastoupení národnostních menšin v NVČs se v převratných dnech října 1918 nikdo nezabýval⁴⁰.

V tomto složení Národní výbor od 28. října do 14. listopadu 1918 přijal celkem 17 dekretů (opatření s platností zákona)⁴¹ a vypracoval koncept prozatímní ústavy. Dekrety nesou jasné znaky zrychleného vypracování i přijetí, nicméně se jednalo o důležité státoprávní prvky, které byly do fungování vyhlášeného státu implementovány.

Nejdůležitějším z těchto dekretů je jistě zákon z 28. X. 1918 o zřízení samostatného státu československého,⁴² který při vyhlášení samostatnosti sepsal Alois Ra-

³⁹ Národní listy, ročník 58, č. 32, 11. II. 1918, s. 2, *K organizaci strany české státoprávní demokracie*. V březnu 1918 se do České státoprávní demokracie ještě vtělila část upadající Národní strany (Staročechů), jejíž formální zastoupení v NVČs tak již bylo spíše symbolické.

⁴⁰ Podobněji srov. A. Klimek, *Velké dějiny země Koruny České*, XIII., Praha–Litomyšl 2000, s. 23 an.

⁴¹ Srov. dále V. Sedláček, *K prvnímu tuctu zákonů přijatých takřka před sto lety*, Právní Rádce, ročník 26, č. 9, 2018, s. 44–48.

⁴² Originál listiny uchovává Archiv Národního muzea, fond č. 298 – Alois Rašín, inv. č. 814, rukopis Zákona o zřízení samostatného státu československého ze dne 28. X. 1918. Tiskem vyšel zákon hned další den, tj. 29. X. 1918. Srov. *První zákon*, Lidové Noviny, ročník 26, č. 297, 29. X. 1918, s. 1; *První zákon československé vlády*, Venkov, ročník 13, číslo 251, 29. X. 1918, s. 3. Jiné významné deníky, např. Národní listy, přinesly uvedeného pouze povšechnou informaci o zasedání Národního výboru. Srov. *Z Národního výboru*, Národní Listy, ročník 58, č. 116, 29. X. 1918, s. 1. Zákon o zřízení samostatného státu byl zařazen do sbírky zákonů Československé republiky pod číslem 11/1918 Sb.

šin⁴³. V zákoně jsou položeny základní fundamenty československé státnosti a charakterizované prvky nového parlamentního státu. Národní výbor se zasloužil o to, že v období po vzniku Československa neexistovalo „právní bezčasí“, tedy období bez právní normativity⁴⁴. Zákon prohlašoval, že právní nařízení Rakouska-Uherska zůstávají v platnosti až do chvíle, než budou nahrazena novými. Šlo o akt kontinuálního státoprávního vývoje (tzv. recepce zákonů), který umožnil emitovat další normativní právní akty na již existujícím základě⁴⁵. Přijetí zákonů bývalého mocnářství včlenilo do československého právního systému rakousko-uherské zákony, z nichž některé zůstaly v platnosti po desítky let.

Nový zákon potvrdil vyhlášení Československa, aniž by však specifikoval jeho státní zřízení – zmiňoval pouze Československý stát⁴⁶. K potvrzení republikánského zřízení mělo dojít až po návratu delegace československých politiků ze Ženevy, kde byla 28. X. 1918 vyhlášena československá samostatnost paralelně⁴⁷. Na základních otázkách československé státnosti se měli shodnout všichni představitelé nového státu, kteří se o jeho konstrukci zasloužili. Přesto ani po příjezdu ženevské delegace 5. XI. 1918 nebylo republikánské zřízení Československa pevně stanoveno zákonem. Jakkoli se samozřejmě všeobecně počítalo s republikou, zmiňovaly se všechny důležité zákony do 14. XI. 1918 výhradně o československém státě.

Československý národní výbor představoval důležitou, nicméně pouze prozatímní revoluční zákonodárnou sílu nového státu. Všechny kroky zákonodárců směřovaly k ustavení širšího parlamentu, byť se to zatím mělo obejít bez voleb. V zákoně o založení státu není ještě parlament Československa přesně definován. Československým

⁴³ JUDr. Alois Rašín (1867–1923) byl jeden z tzv. Mužů 28. října, členů NVČs, kteří vyhlásili samostatnost Československa. Byl významný představitel Československé národní demokracie. V samostatném státě zastával post ministra financí. K jeho osobě srov. J. Šetřilová, *Alois Rašín. Dramatický život českého politika*, Praha 1997, a dále odkaz v pozn. 4.

⁴⁴ Zákon č. 11/1918 Sb. O zřízení samostatného státu československého ze dne 28. X. 1918, čl. 2.

⁴⁵ Již krátce po vzniku Československa se právní odborníci zabývali kontinuitou právní normativity. Výstižně tuto nezbytnost kontinuity právních norem popsal z hlediska filosofie práva např. F. Weyr, *Základy filosofie právní*, s. 18 an. Nověji pak srov. O. Horák, *Vznik Československa a recepce práva. K právní povaze a významu zákona čís. 11/1918 Sb. z. a n. s přihlédnutím k otázce recepce právního řádu*, in: L. Soukup (ed.), *Právněhistorické studie*, ročník 38, Praha 2007, s. 153–169.

⁴⁶ Zákon č. 11/1918 Sb. O zřízení samostatného státu československého ze dne 28. X. 1918, čl. 1

⁴⁷ O vzniku Československa dále širěji pojednává literatura v pozn. 5–7.

politikům bylo zřejmé, že nelze vložit veškerou moc do rukou Národního výboru československého, neboť mu byly podřízeny všechny orgány a instituce v zemi⁴⁸ a sám nebyl zpočátku nikomu odpovědný. V přechodné době však bylo možné přijmout nové potřebné zákony, které si převratnost chvíle vyžadovala. Demokratičnost nového státu, po níž bylo tolik voláno, vyžadovala především řešení, které podřídí činnost parlamentu širším právním normám a vytvoří československou ústavu⁴⁹. Pouze ústavním zákonem bylo možné jmenovat širší parlament a do něj podle platných právních principů kooptovat nové poslance. Dne 13. XI. 1918 byl proto vydán Národním výborem zákon č. 37/1918 Sb. o prozatímní ústavě⁵⁰. Definoval československý parlament – Národní shromáždění – jako jednokomorový orgán, který jako jediný měl vykonávat zákonodárnou moc v celém státě. Zajímavostí je, že ani prozatímní ústava nestanovila formu státního zřízení. O tom, že Československo bylo republikou, můžeme soudit pouze z náznaků patrných v jednotlivých částech prozatímní ústavy, v nichž se hovoří o hlavě státu jako o „prezidentu republiky“⁵¹, nebo o vynášení rozsudků nezávislých soudů „jménem republiky“⁵². Prozatímní ústava nicméně vtiskla československé státnosti podstatný princip moderního demokratického státu: oddělila od sebe zřetelně moc výkonnou (vláda), zákonodárnou (parlament) a potvrdila nezávislost soudnictví⁵³. Určila také odpovědnost vlády Národnímu shromáždění (které vystupovalo do roku 1920 s adjektivem „Revoluční“) a volbu hlavy státu tímto parlamentem⁵⁴. Na prvním zasedání Revolučního národního shromáždění o den později – 14. listopadu 1918 – jmenoval nový československý

⁴⁸ Zákon č. 11/1918 Sb. O zřízení samostatného státu československého ze dne 28. X. 1918, čl. 3 určuje: „Všechny ústavy samosprávné, státní a župní, ústavy státní, zemské, okresní, a zejména i obecní jsou podřízeny Národnímu výboru.“

⁴⁹ K potřebě ústavně podloženého rozšíření Národního výboru do širšího orgánu se z přímých účastníků události roku 1918 vyjadřuje např. F. Soukup, 28. říjen 1918, Praha 1928, díl II., zejm. s. 1068 an.

⁵⁰ Zákon č. 37/1918 Sb. o prozatímní ústavě ze dne 13. XI. 1918 (též zvaný Prozatímní ústava).

⁵¹ Tamtéž, § 7.

⁵² Tamtéž, § 13.

⁵³ O tzv. dělbě moci (exekutiva, exekutiva a judikativa) jako základním principu demokratického parlamentního státu se zmiňuje řada právních publikací, je rovněž tématem mnohých odborných konferencí. Srov. např. J. Jirásek (ed.), *Dělba moci. Sborník příspěvků sekce ústavního práva, přednesených na mezinárodní vědecké konferenci Olomoucké právnícké dny 2013*, Olomouc 2014.

⁵⁴ Zákon č. 37/1918 Sb., § 7 a §16.

parlament vládu, v jejímž čele stál Karel Kramář⁵⁵, a zpětně odsouhlasil všechny dekrety a návrhy⁵⁶ NVČs jako platné v souladu s prozatímní ústavou⁵⁷.

Nový parlament měl v listopadu 1918 celkem 256 členů z různých politických stran, v příštím roce došlo k rozšíření počtu poslanců až na 270. Ke jmenování poslanců Revolučního národního shromáždění byl znovu použit Švehlův klíč. Z celkového počtu obsadila Agrární strana parlament 55 poslanci, Československá strana sociálně demokratická dělnická 53 poslanci, Československá národní demokracie předsedy vlády Kramáře si nárokovala 46 poslaneckých křesel, Československou stranu socialistickou zastupovalo 35 poslanců, Československou stranu lidovou (vzniklou sloučením českých a moravských katolických stran v roce 1919) reprezentovalo 24 zákonodárců. Kromě jmenování poslanců na základě Švehlova klíče mělo ještě dojít ke kooptaci 11 poslanců, kteří nebyli afileováni k žádné politické straně. Šlo o osoby, které se měly stát poslanci ex officio, o zástupce československých legií a dalších organizací⁵⁸.

Československo v této chvíli dospělo také k prvnímu problému. Navzdory zřejmé potřebě vyhlásit stát z vůle Čechů a Slováků⁵⁹ se ukázalo, že vzniká stát mnohonárodnostní, jehož složení by mělo Revoluční národní shromáždění reflektovat. Vzhledem ke snahám českých Němců odtrhnout se od nového státu již na přelomu října a listopadu 1918 byl prosazen všeobecný konsenzus, který vyloučil německou politickou reprezentaci prozatímně z nového revolučního parlamentu navzdory tomu, že mnozí představitelé německé národnosti byli řádně zvoleni ve volbách do Říšské rady v roce 1911 na území Čech, Moravy a Slezska. Stejným způsobem nebyli do parlamentu přizváni ani příslušníci dalších národnostních minorit Českosloven-

⁵⁵ Společná digitální česko-slovenská parlamentní knihovna, Národní shromáždění 1918–1920, Stenoprotokoly, 1. Schůze, 14 XI 1918 (dostupné online: www.psp.cz). JUDr. Karel Kramář (1860–1937), přední člen protirakouského domácího odboje, byl v průběhu října 1918 předsedou České státoprávní demokracie, od března 1919 pak předseda Československé národní demokracie. Byl prvním předsedou československé vlády po založení samostatného státu (do července 1919).

⁵⁶ Původní návrhy Revolučního národního shromáždění jsou v rukopisné podobě blíže přístupny v Národním archivu (NA), f. 469, č. j. 2160, kart. 643 (6 XII 1918).

⁵⁷ Zákon č. 37/1918 Sb. § 20.

⁵⁸ A. Klimek, *Velké dějiny*, XIII, s. 52.

⁵⁹ O vzniku státu Čechů a Slováků hovoří již *Pittsburská dohoda* exilových sdružení Čechů a Slováků v USA z května 1918. Navzdory tomu, že text de facto přislíbuj Slovansku autonomní prvky, nebylo v prozatímní ústavě ČSR k pozici Slovenska v novém státě dostatečně přihlíženo, což vedlo brzy k prvním sporům.

ska.

Problém nastal i se Slováků, kteří podle nového konstruktů tvořili součást československého státotvorného národa. Ti měli v rámci státní ideologie tvořit spolu s Čechy konstruktivní a politicky aktivní součást veřejné sféry státu. Netytická však byla již kooptace Slováků do Revolučního národního shromáždění. Švehlův klíč nebylo možné použít, neboť Slovensko se svým zastoupením v Uherském sněmu nemohlo rovnat síle českého politického živlu v Říšské radě Předlitavska. Nedalo se tedy mluvit o vůli slovenského lidu při volbách do uherského zákonodárského sboru. Při konstrukci revolučního parlamentu bylo pro Slováků postupně vyhazeno 45 poslaneckých mandátů⁶⁰, aniž by bylo specifikováno, zda tito poslanci musí nutně patřit k nějakému slovenskému politickému směru. Široké spektrum českých politických stran a hnutí se v kontrastu s uniformním označením „slovenští poslanci“ zdálo již v této době v parlamentu příliš dominantním. Idea českoslovakismu, která se stala jedním ze základních pilířů státnosti, se poprvé ukazovala jako idea centralistická. Mnozí glosátoři tvrdili, že Slováci politickou pluralitu netvoří záměrně, neboť si zakládají na své jednotě. Tento český pohled přijal i Ferdinand Peroutka: „Nutno říci, že Slováci zatím po přesném stranickém rozestoupení ani příliš netoužili, naopak, vyhýbali se mu ...“⁶¹. Co však slovenské politiky zajímalo, to byla parlamentní diskuse nad otázkou státní ideologie. Již v Martinské deklaraci z 30. X. 1918 bylo zdůrazněno, že Slovensko je součástí národního českoslovakismu a připojuje se k uznání práva na sebeurčení.⁶² Nehovoří se v ní o „československém státě“, nicméně je patrné, že nová státnost byla založena na shodném přihlášení se obou národů k jednotné státní ideji. Z uvedených dokumentů, které vznikly na (proto)parlamentním základě československého státu, tudíž vyplývá, že státnost Čechoslováků vznikla z vůle obou národů, a ty tak mají stejné právo na disponování s politickou mocí ve státě, včetně práva na vyváženou politickou autonomii v klíčových národnostních otázkách. V této otázce tkvělo jádro postoje nacionálních Slováků, kteří se dožadovali autonomních prvků.

⁶⁰ A. Klimek, tamtéž, s. 52 uvádí počet 41 k listopadu 1918, přičemž však došlo následně k rozšiřování počtu poslanců. V roce 1919 již počet Slováků v parlamentu dosáhl 45.

⁶¹ F. Peroutka, *Budování státu I*, s. 179. Slovensko mělo v Revolučním národním shromáždění pouze jediný poslanecký klub, tzv. Slovenský klub, který sdružoval všechny slovenské poslance.

⁶² *Deklarácia slovenského národa*, Turčianský Sv. Martin, 30 X 1918, odst. 2. Původní verze zápisu se nedochovala, což vedlo slovenské nacionalisty k úvahám o tom, že obsahovala explicitně vyjádřené právo na sebeurčení Slovenska se všemi státoprávními znaky, které Češi odmítali. K tomu srov. Z. Kárník, *České země v éře první republiky I*. s. 45–46.

Revoluční národní shromáždění však v době svého působení (1918–1920) nepřijalo žádné důsledné opatření pro vymezení slovenské autonomie nebo alespoň svébytnosti u orgánů slovenské správy. Československo zůstalo centralistickým státem, v němž existoval pouze centrální parlament, který přijímal zákony platné pro celé státní území. Československý parlamentarismus tak vykazoval jednoznačně unitární rysy.⁶³ Občasná kritika tohoto modelu se před přijetím řádné konstituce na půdě zákonodárního orgánu neodehrávala, spíše probíhala v politickém pozadí.

Definujeme-li státnost jako zákonné a ústavní vymezení podoby státního zřízení, pak parlament Československa projevil svou iniciativu především v procesu přípravy řádné ústavy. Zákonodárci museli reagovat na nové okolnosti, které bylo třeba zohlednit. Jedním z potřebných ústavních vymezení bylo ukotvení Podkarpatské Rusi v rámci československého státu, která byla připojena k ČSR až dodatečně na základě rozhodnutí Pařížské mírové konference v průběhu roku 1919⁶⁴. Do popředí se znovu dostala otázka slovenské politické reprezentace a také řešení politické angažovanosti národnostních minorit ve státě. Řádná ústava, kterou připravoval parlamentní ústavní výbor v čele s Alfrédem Meissnerem⁶⁵, přinesla i další podstatné změny v definici československé státnosti⁶⁶.

Když byla v přechodném dni roku 1920 (29. února) oficiálně přijata nová československá ústava⁶⁷, zmizely tím z prozatímní podoby státu mnohá provizoria a dočasná řešení. V prvé řadě bylo po více než roce existence nového státu definováno jeho státní zřízení: Československo se oficiálně stalo republikou⁶⁸. Národní shromáždění

⁶³ Srov. A. Klimek, *Velké dějiny XIII*, s. 54–55; Z. Kárník, *České země v éře první republiky I*, s. 109–111.

⁶⁴ Připojení Podkarpatské Rusi, patřící po zániku Kyjevské Rusi Uherskému království, k Československé republice definitivně potvrdila vytyčením hranic mírová smlouva s Maďarskem, podepsaná v Trianonu 4. VI. 1920, především část II – Hranice Maďarska, čl. 27., (3), (4). Již před podepsáním této mírové dohody však byla v ústavě Československa z roku 1920 uvedena Podkarpatská Rus jako součást státu a byly vydány zákony ve vztahu k tomuto území. Např. tzv. jazykový zákon č. 122/1920 Sb. ze dne 29. II. 1920, podle § 129 ústavní listiny, jímž se stanoví zásady jazykového práva v republice Československé (jazykový zákon), zejm. § 1.

⁶⁵ Ke složení ústavního výboru Revolučního národního shromáždění blíže srov. Z. Kárník, *České země v éře první republiky I*, s. 99.

⁶⁶ K detailním problémům vzniku první řádné československé ústavy se až později vyjádřil Z.V. Tobolka, *Jak vznikla ústava Československé republiky z roku 1920*, Praha 1946.

⁶⁷ Oficiálně jde o zákon č. 121/1920 Sb., kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky.

⁶⁸ Tamtéž, hlava první, § 2.

přijalo také zřetelně definované demokratické prvky, z nichž nejvýznamnější se týkal právě podoby československého parlamentu. Od roku 1920 bylo Národní shromáždění dvoukomorové, sestávající z Poslanecké sněmovny (300 poslanců na šestileté volební období) a Senátu (150 senátorů volených na 8 let)⁶⁹. Bikameralismus měl zajistit víceúrovňovou kontrolu návrhů zákonů a rozšířit pole pro demokratickou diskusi o jejich znění.

Velkým symbolem státnosti se stal první československý prezident Tomáš G. Masaryk, kterému parlament přiřkl v nové ústavě rozsáhlé pravomoci. Nejen že mohl být zvolen prezidentem ve více než dvou po sobě jdoucích sedmiletých volebních obdobích⁷⁰, ale na rozdíl od prozatímní ústavy z roku 1918 měl po roce 1920 i rozsáhlejší pravomoci. Mohl svolávat, odročovat i rozpouštět Národní shromáždění, jmenoval ministry vlády a měl rozsáhlé možnosti vrátit zpět k projednání návrhy zákonů parlamentu (a později i sněmu Podkarpatské Rusi).⁷¹ Z prezidenta-osvoboditele se tak stala právně nejen formální hlava státu, ale také člověk s velkou politickou mocí.

Přijetí ústavy předcházely dlouhé debaty o její demokratičnosti a principech. Zřejmými oponenty byli především členové radikální levice v sociální demokracii, budoucí českoslovenští komunisté, kteří finální čtení návrhu ústavy soustavně bojkotovali výkřiky a nevybíravým chováním. Přesto se podařilo prosadit některé důležité body státoprávní⁷² i národnostně-jazykové⁷³. Nová československá ústava patřila be-

⁶⁹ Tamtéž, hlava druhá, § 8, §11, §13, §16. K dlouhým diskusím o vzniku druhé komory československého parlamentu nejlépe srov. Z. V. Tobolka, *Jak vznikla ústava Československé republiky z roku 1920*, Praha 1946, s. 15 an; synteticky uvádí v kontextu tuto diskusi také A. Klimek, *Velké dějiny zemí Koruny České*, XIII., Praha – Litomyšl 2000, zejména s. 141–143.

⁷⁰ Tamtéž, hlava druhá, §58, (4): „Kdo byl presidentem po dvě po sobě jdoucí volební období, nemůže opět zvolen býti, dokud od skončení posledního období neuplyne sedm let; ustanovení toto nevztahuje se na prvního presidenta Československé republiky.“ Potvrzení tohoto zvláštního postavení Masaryka bylo nepřímou účinnou ještě zákonem č. 22/1930 Sb. o zásluhách T.G. Masaryka (tzv. Lex Masaryk), který je právně nenormativní a v demokratických parlamentárních (tj. neprezidentských) systémech značně neobvyklý.

⁷¹ Zákon č. 121/1920 Sb., kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky, § 64.

⁷² Ty přednesl v úvodním referátu poslanec Bouček. Společná digitální česko-slovenská parlamentní knihovna, Národní shromáždění 1918–1920, Stenoprotokoly, 125. chůze, 27 II 1920 (dostupné online: www.psp.cz).

⁷³ Tamtéž, řeč předsedy československé vlády Tusara. Poslanec Hnídek poté konkrétně hovořil o jazykových zákonech a jejich implementaci v souvislosti s právy jazykových a národnostních menšin.

zesporu k nejdemokratičtější ústavním listinám tehdejší Evropy. Poprvé přiznala ve svém textu jasné a nezpochybnitelné volební právo (aktivní i pasivní) všem ženám; stejně tak všem národnostním a jazykovým menšinám v Československu umožnila neomezeně vstupovat do politické činnosti a soutěže o volební hlasy. Protože volební systém první republiky pracoval s vázanými kandidátními listinami, v nichž nebylo možné preferovat některého z kandidátů dané strany, zavdala ústava rovněž značné možnosti k rozvoji širokého spektra československého politického stranictví.

Specifický jev československé státnosti vytvářelo po roce 1920 velmi nevyvážené postavení autonomních reprezentací jednotlivých území republiky. Formálně se do roku 1928 stát dělil do nižších územně-správních celků: země České, země Moravské, země Slezské, země Slovenské a země Podkarpatoruské⁷⁴. Československá republika přistupovala k dílčím územním celkům rozdílně.

Patrné to bylo zejména v případě jejích východních území – Slovenska a Podkarpatské Rusi. Zatímco Slovensko nedostalo v rámci ústavy žádný lokální zákonodárny orgán či sněm, nejnovější část státu, Podkarpatská Rus⁷⁵, měla zdánlivě velká privilegia. Disponovala vlastním sněmem, který byl „příslušný usnášeti se o zákonech ve věcech jazykových, vyučovacích, náboženských, místní správy, jakož i v jiných věcech, které by naň přenesly zákony Československé republiky“⁷⁶. Rusíny taktéž reprezentoval guvernér Podkarpatské Rusi, jmenovaný prezidentem republiky. Slovensko žádné takové orgány neobdrželo a přes protesty některých poslanců se Slovákům podobné vymezení pro svou zemi prosadit nepodařilo.⁷⁷ Autonomie Rusínů byla však jen zdánlivá. Již

⁷⁴ Později došlo k administrativnímu sloučení Moravy a Slezska a vzniku země Moravskoslezské. Srov. Z. Hledíková a kol., *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, Praha 2007, s. 351–352. Srov. dále Zákon ze dne 29. II. 1920, č. 126 Sb. ve znění zákona ze dne 14. VII. 1927, č. 125 Sb. o organizaci politické správy.

⁷⁵ Toto území se stalo součástí státu až od roku 1919 na základě saint-germainské smlouvy. Srov. Smlouva mezi čelnými mocnostmi spojenými i sdruženými a Československem, podepsaná v Saint-Germain-en-Laye dne 10. IX. 1919 č. 508/1921 Sb. Smlouva formálně slíbila také dílčí autonomii pro Podkarpatskou Rus.

⁷⁶ Zákon č. 121/1920 Sb., kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky, § 2 (4).

⁷⁷ Již během čtení finálního textu ústavy: Společná digitální česko-slovenská parlamentní knihovna, Národní shromáždění 1918–1920, Stenoprotokoly, 125. chůze, 27. II. 1920 (dostupné online: www.psp.cz). – První autonomní zákonodárny sbor – Sněm Slovenskej krajiny – byl ustanoven až v období druhé republiky, po uznání slovenské autonomie. Volby do sněmu proběhly 18. XII. 1938 a sněm se poprvé sešel ke složení poslaneckých slibů 18. I. 1939. Srov. Společná Česko-Slovenská digitální parlamentní knihovna, Sněm Slovenskej krajiny 1, 1939, stenozáznam, 11. januára 1939 (dostupné online: www.nrsr.sk).

ústava sama označila zákonodárnou činnost jakýchkoli zemských sněmů za zrušenou a ustavila zákony přijaté Národním shromážděním za platné pro celou republiku⁷⁸. Usnesení podkarpatoruského sněmu byla pro parlament pouze doporučující, nikoli závazná. Právo veta proti zákonům Podkarpatské Rusi měl i prezident republiky⁷⁹. Proto je nutné vnímat sněm Podkarpatské Rusi spíše jako formální zemskou, nikoli autonomní reprezentaci. Samotní rusínští politici si toho byli vědomi, a proto požadovali, aby autonomie nabyla reálný základ. Nicméně ani tuto iniciativu Národní shromáždění nevyslyšelo⁸⁰. Československá republika zůstala do velké míry centralizovaným, unitárním státem, a byla-li kdy v průběhu Velké války nebo po ní nějaká míra autonomie přislíbena, ústavou z roku 1920 byly diskuse tohoto druhu v podstatě negovány. Československý parlament věděl, že případné vyhlášení dílčí autonomie by podnítilo žádat podobná privilegia také další národnosti a jazykové minority, přičemž podobné aktivity u československých Maďarů a Němců by byly pro existenci samotné státnosti Československa zvláště nebezpečné.

Národní shromáždění považovalo schválenou ústavu za důležitý výsledek své činnosti a nepřipustilo její znehodnocení nebo jakékoli rozsáhlé změny. Po úspěšném atentátu na jednoho ze zakladatelů státu, Aloise Rašína (+18. I. 1923), přijal parlament zákon na ochranu republiky, který explicitně zmínil již v prvním paragrafu, že ten, „kdo se pokusí násilím změnit ústavu republiky, zejména pokud jde o samostatnost, jednotnost nebo demokraticko-republikánskou formu státu ... trestá se těžkým žalářem“⁸¹. Svůj nesouhlas s tímto zákonem vyjádřili jednak v parlamentní diskusi komunisté, kteří soudobou podobu státu neuznávali a jejich odpor se dal předpokládat, jednak mimo zákonodárny sbor také českoslovenští Němci, kteří v přijetí daného zákona spatřovali nástroj pro uplatnění národnostních perzekučních postupů⁸². Protesty však neměly na přijetí zákona žádný větší vliv a československý stát ukázal prostřednictvím svých zákonodárců, že principy své státnosti, vtělené do konstituce, hodlá nadále dodržovat a nebude o nich diskutovat.

⁷⁸ Zákon č. 121/1920 Sb., kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky, § 7 (1), (2).

⁷⁹ *Tamtéž*, § 64, (1), část 5.

⁸⁰ Za zmínku zde jistě stojí také známá rezignace Hrihorije Žatkoviče (1886–1967), guvernéra Podkarpatské Rusi v letech 1920–1921, jako protest proti tomu, že přislíbená autonomie nebyla realizována.

⁸¹ Zákon 50/1923 Sb. na ochranu republiky ze dne 19. března 1923, § 1.

⁸² Srov. dílčí vystoupení poslanců: Společná digitální česko-slovenská parlamentní knihovna, Národní shromáždění 1918–1920, Stenoprotokoly, 194. schůze, 6 III 1923 (dostupné online: www.psp.cz).

Vzdor nerovnovážnému postavení jednotlivých zemí a nevyváženou situaci v existenci regionálních orgánů, silné pozici prezidenta a nesmlouvavému postoji vlády vůči požadavkům národních a jazykových minorit můžeme Československo hodnotit v letech 1918–1938 jako stát demokratický. Zejména ve třicátých letech, kdy sousední země střední Evropy soustavně obcházely či měnily vlastní zákony a ústavní zvyklosti podle svých aktuálních potřeb, zachovávala si Československá republika základní principy demokratické státnosti. Nesáhla nikdy k násilné politické přeměně vlastního uspořádání. Ani v období hospodářské krize nedošlo k narušení či dokonce rozbití státních principů, na nichž bylo Československo ukotveno. I když byl v roce 1933 přijat tzv. zákon o mimořádné moci nařizovací⁸³, který přenesl dílčí zákonodárné pravomoci na vládu, nejednalo se o postup, který by dovoľoval soustředit absolutní moc v rukou úzké skupiny českých a části slovenských politiků. Vláda sice mohla v době nejhlubší hospodářské krize zcela měnit hospodářskou politiku bez souhlasu parlamentu (např. určování cen, celních sazebníků, monopolů atd.), ale na rozdíl od Německa, kde v téže době tzv. zmocňovací zákon v podstatě přetransformoval Výmarskou republiku v nacistický totalitní stát⁸⁴, v Československu nedošlo k rozsáhlému zneužití mimořádných kompetencí vlády pro vytvoření jakékoli formy diktatury. Také přijaté hospodářské zákony stále vycházely z demokratického ducha republikánské ústavní listiny a byly považovány za krátkodobá opatření. Státní moc také nezasáhla proti menšinám, neomezovala jejich školská a kulturní práva, ani v průběhu sporů a krizi roku 1938 se nepokusila změnit postavení Němců, naopak byla ochotna ustoupit až na úroveň rozsáhlé kulturní i politické autonomie. Vojenský zásah proti německým ozbrojencům nebyl snahou likvidovat národnost, ale pouze bránit bezpečnost republiky a odpovídal tedy republikánské ústavě.

Konec československé státnosti přinesla až Mnichovská dohoda čtyř velmocí ze září 1938. Republika byla nejen nucena postoupit třetinu svého území Německu, ale došlo i ke zhroucení všeobecného konsenzu nad platností československé ústavy. Parlament byl v období druhé republiky zcela dezorientován a pod rostoucím tlakem dalších separatistů konečně přijal také zákony o autonomii Slovenska⁸⁵ a Podkarpat-

⁸³ Zákon č. 95/1933 Sb. o mimořádné moci nařizovací.

⁸⁴ Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich, 24 III 1933. Zejména § 1–§3 zcela převedly moc vydávat všechny zákony na vládu, kancléře a prezidenta.

⁸⁵ Ústavný zákon č. 299/1938 Sb. z. a n. zo dňa 22. novembra 1938, o autonomii Slovenskej krajiny. Zákon byl ve sbírce zákonů vydán ve slovenštině, aby posílil iluzi vítězství v tomto dlouhodobém snažení některých slovenských politických skupin.

ské Rusi⁸⁶. Byla to však jen labutí píseň československého zákonodárství. Ústavní listina sice zůstala oficiálně v platnosti až do okupace českých zemí v březnu 1939, ale byla soustavně obcházena a nedodržována. I samotný parlament, který měl v konstrukci státnosti Československa své nezastupitelné místo, byl vnímán jako přežitek doby, mizející v nenávratnu. Pod vlivem příklonu politické sféry doprava zopakovala Česko-slovenská republika nacistický model a přijetím tzv. zmocňovacího zákona v prosinci 1938⁸⁷ vyřadila parlament z veřejného politického života.

V době druhé světové války a okupace je třeba považovat Protektorát Čechy a Morava za loutkový stát nacistického Německa, který fungoval neústavně a nevykazoval prakticky žádné známky svébytné státnosti.

Brzy po skončení války byl v říjnu 1945 parlament obnoven, i když jeho ustavení bylo pro omezené možnosti provedeno formou delegačních voleb. Oprávněně to bylo vyjádřeno názvem Prozatímní národní shromáždění. Zákonodárny sbor zvolený o rok později již v klasicky prováděných tajných volbách dostal přízvisko ústavodárny, když mu bylo přisouzeno připravit na základě rozhodnutí politických stran spolupracujících v Národní frontě Čechů a Slováků do příštích parlamentních voleb novou ústavu, která bude reflektovat všechny politické, ekonomické a sociální změny v charakteru poválečného státu. Národní shromáždění si původní podobu zastupitelského sboru, v němž zvolení poslanci hájí politické zájmy samostatných stran, dlouho neudrželo, i když na jeho půdě probíhaly ostré politické šarvátky. Parlamentní pŕtky vliv na politiku státu neměly; povahu přijímaných zákonů určovala vláda, jednající jménem Národní fronty. Její moc, mající od počátku v osvobozeném státě ráz monopolního rozhodování, umenšila význam parlamentu. K dalšímu oslabení demokratického charakteru státu směřoval vliv a tlak Gottwaldova vedení komunistické strany, které se stalo rozhodujícím faktorem tohoto procesu, až na konec v únorovém převratu 1948 KSČ stát zcela ovládla a podřídila si také Národní frontu. V nových politických poměrech proběhly sice volby, ale kvůli tomu, že KSČ zavedla tzv. jednotnou kandidátku obrozené Národní fronty, ztratily charakter voleb svobodných, tajných a pluralitních. Nová ústava, přijatá Národním shromážděním

⁸⁶ Ústavní zákon ze dne 22. XI. 1938 č. 328/1938 Sb. z. a n., o autonomii Podkarpatské Rusi.

⁸⁷ Ústavní zákon č. 330/1938 ze dne 15. XII. 1938 o zmocnění ke změnám ústavní listiny a ústavních zákonů republiky Česko-Slovenské a o mimořádné moci nařizovací. Právo přijímat zákony přecházela na prezidenta a vládu (čl. 1 a 2).

9. V. 1948, což jí dalo také jméno, zbavila parlament ústavního postavení nejvyššího orgánu státní moci. Československý parlamentarismus fungující na této predikci po celé předválečné dvacetiletí a znovu v letech tzv. Třetí republiky tak ztratil své výsostné postavení. Do budoucna byl transformován do pozice sboru, trpně přijímacího zákony připravené vedením KSČ.

Obnova československého poválečného politického systému doznala výrazných změn. Nebylo to jen připoutání politických stran k protifašistické koalici Národní fronty, ale rovněž zavržení koncepce čechoslovakismu. Slovenský národ si Slovenským národním povstáním, v němž se na konci srpna 1944 přihlásil k obnově Československa, vybojoval uznání národní svébytnosti a svéprávnosti. Národní fronta Čechů a Slováků ještě na sklonku války při jednáních o svém vládním programu poválečné obnovy vyhlásila postavení obou národů za rovnoprávné. Princip federálního uspořádání sice slovenská politická reprezentace neprosadila, ale základní teze Košického vládního programu porušeny nebyly, i když v poválečném politickém střetávání byly postupně třemi pražskými dohodami z let 1945–1946 likvidovány pravomoci slovenského Sboru pověřenců jako představitele výkonné moci slovenské autonomie. Slovenská národní rada a Sbor pověřenců zůstaly zachovány i podle nové lidově demokratické ústavy. Až v dalším vývoji komunistického státu se vedle ztracené parlamentní demokracie a oslabeného postavení celostátní zákonodárné moci objevilo další oslabování slovenské autonomie. K řešení složité se vyvíjejícího česko-slovenského státoprávního uspořádání a stejně tak k obnově nejvyšší pozice Národního shromáždění v soustavě státní moci přispěla až šedesátá léta.

II.

Do historie československého parlamentarismu za poválečného komunistického období přinesla výrazný zásah ústava z roku 1960. Ústava byla silně ideologicky podbarvena a podle historiků práva právní kulturu oslabila. Odrazilo se to v jejím celkovém pojetí, obsahu i koncepci jednotlivých ustanovení. Je považována především za politický dokument, který odrážel z právního hlediska politickou realitu přesněji než Ústava 9. května⁸⁸.

⁸⁸ V. Pavlíček a kol., Ústavní právo a státověda II. Ústavní právo České republiky. Praha 2011, s. 235–249. Část textu V. Bauerové zveřejněna též na <https://www.ustavprava.cz/blog/2018/04/socialisticka-ustava/>.

Ústava 9. května byla Národním shromážděním schválena právě v den třetího výročí osvobození Československa a odtud získala své pojmenování⁸⁹. Prezident republiky dr. Edvard Beneš ji sice odmítl podepsat, ale o měsíc později v červnu 1948 to učinil po své volbě prezidentem předseda KSČ Klement Gottwald. Ústava byla přijata sice až po ovládnutí státu komunisty, ale stalo se tak v samých počátcích rodící se diktatury⁹⁰. V ústavě, připravované ještě v Ústavodárném národním shromáždění, zůstala proto ponechána ustanovení o občanských právech, která byla doplněna katalogem práv sociální povahy a stanovením základních povinností občana ke státu, což lze chápat jako jisté omezení⁹¹. Dikce ústavy ještě hranice parlamentní demokracie neopustila. V následujících týdnech a měsících vyústila totální přeměna stranické struktury v monopol vítězné KSČ. Realita třídně definovaného státu (diktatura proletariátu podle marxisticko-leninských pouček), orientovaného ostře proti soukromému podnikání, a z toho vyplývající povaha společenských vztahů potom vedla k rozsáhlým změnám v legislativě a v ústavním pořádku, i když samotná ústava zůstala nezměněna. Nejprve došlo k oslabení občanských práv a nakonec v praxi k úplnému popření svobody vyjadřování, shromažďování a sdružování.

Ústava rovněž umenšila význam Národního shromáždění v soustavě orgánů státní moci. Zákonodárny sbor se musel smířit se ztrátou pozice nejvyššího orgánu státní moci a spokojit s omezením své vrcholové pozice na oblast zákonodárné moci. Ale ani postavení nejvyššího orgánu zákonodárné moci do budoucna nezaručovalo⁹², že v této úrovni bude jeho funkce reálně respektována. Parlament neměl fakticky žádné zásadní pravomoci. V podstatě se z něho stal sbor, který pouze odhlasovával zákony připravované vládou a předem projednané na ÚV KSČ. Činil tak však svědomitě⁹³.

V tomto uspořádání se nic nezměnilo ani po roce 1960, ústava dokonce skutečnosti z fungování mocenských mechanismů komunistického režimu pojala za svůj základní princip. Na jedné straně vrátila socialistická ústava parlament do pozice vrcholné státní moci, když shromáždění prohlásila jejím nejvyšším orgánem⁹⁴, na

⁸⁹ Ústavní zákon ze dne 9. V. 1948, č. 150/1948 Sb.

⁹⁰ K. Kaplan, *Poslední rok prezidenta. Edvard Beneš v roce 1948*. Praha 1993, s. 57 an.

⁹¹ Ústavní zákon č. 150/1948 Sb., kap. I, čl. 1–38.

⁹² *Tamtéž*, čl. V. V II. kapitole, č 39–66 je rozvedena řada ustavení k fungování parlamentu, povinnostem poslanců a pravomocím předsednictva NS.

⁹³ K. Kaplan, *Kořeny*, s. 205.

⁹⁴ Ústavní zákon ze dne 11. VII. 1960, č. 100/1960 Sb., čl. 39, odst. 1.

druhé straně byla v jejím textu zahrnuta teze o vedoucí úloze KSČ ve státě⁹⁵. Vyhlášení parlamentu za vrcholný státní orgán bylo totiž opět pouhou formální deklarací vrcholového postavení. Pozitivní posun v redefinování ústavního postavení neměl žádný dosah na změnu dosavadní praxe, v níž zůstávaly zaběhané mechanismy politického rozhodování nezměněné. Skutečnému naplnění ústavy v rovině parlamentních pravomocí bránil politický monopol KSČ, který nadřazoval stranické orgány nad orgány státní moci v celé struktuře státní administrativy i zastupitelské soustavy.

Skutečnost, že ústava z léta 1960 dokonce uzákonila vedoucí úlohu monopolně vládnoucí politické organizace KSČ, znamenala, že její vůdčí politická moc se stala trvalým atributem ústavního práva byrokraticko-centralistického státu sovětského typu. Reálně tak totálně zhmotnila politický monopol jako součást ústavního uspořádání, učinila jej nezpochybnitelným.

Liberalizační snahy, k nimž vedení KSČ přistoupilo pod tlakem vývoje po roce 1963, se po volbách nového parlamentu a Slovenské národní rady v červnu 1964 promítly i v postoji vedení KSČ vůči parlamentu. Rozpor mezi ústavou deklarovanou pozicí a jeho reálným vlivem byl příliš velký, navíc celková společenská nálada byla odlišná od poměrů sklonku padesátých let, očekávání změn bylo všudypřítomné, zvláště když se hovořilo o rozvoji socialistické demokracie, dělbě moci při řízení společnosti a všelidovém státě. Přijetí rezoluce ÚV KSČ o zlepšení práce a postavení parlamentu v květnu 1964 se velmi rychle začalo promítat do praxe nově zvoleného Národního shromáždění⁹⁶. Jeho vedení na čele s Bohuslavem Laštovičkou se výrazně angažovalo v naplňování nové stranické směrnice, zvláště když ohlašovala posílení pravomocí zákonodárných orgánů a prohloubení jejich účasti na rozvíjení tzv. socialistické demokracie. Národní shromáždění bylo orientováno ke zlepšení zákonodárné činnosti zvýšením účasti sboru na tvorbě zákonů, na posílení jeho autority v rámci zastupitelské soustavy, k navázání hlubší spolupráce se Slovenskou národní radou jakožto zákonodárným reprezentantem slovenské autonomie a na zlepšení jeho kontrolní úlohy vůči orgánům výkonné moci, zejména resortním ministerstvům. V uvedených směrech se dokonce dařilo v určité míře naplňovat zadání a prohlubo-

⁹⁵ Vedoucí úlohu komunistické strany deklaroval 4. čl. ústavy slovy: „Vedoucí silou ve společnosti i ve státě je bojový předvoj dělnické třídy, Komunistická strana Československa, bojový svazek neaktivnějších a nejuvědomějších občanů z řad dělníků, rolníků a inteligence“. Dosavadní stav vlády KSČ nad státem byl de iure vtělen do ústavy.

⁹⁶ Usnesení PÚV KSČ o prohloubení činnosti Národního shromáždění byla otištěna v Rudém právu, tiskovém orgánu ÚV KSČ a v dalších několika novinách. Srov. *Rudé právo*, 20. V. 1964, č. 139, s. 1–2. Více k tomu O. Felcman, *Československý parlament*, s. 43 an.

vat pozici Národního shromáždění v zastupitelské soustavě tvořené od roku 1949 národními výbory krajskými, okresními a místními, ale i vůči SNR⁹⁷. Nadřazené postavení celostátního zákonodárského sboru nad slovenským „parlamentem“ bylo mírněno zdůrazňováním potřeby úzké spolupráce obou zastupitelských orgánů, de facto v letech 1964–1967 naplňovanou i zvolením předsedy SRN Michala Chudíka za jednoho z místopředsedů Národního shromáždění. Lze souhlasit s K. Kaplanem, že v letech 1966–1967 se Národní shromáždění vymanilo z dosavadní bezvýznamnosti⁹⁸, ke klíčovému zápasu o pozici parlamentu v politickém systému odpovídající dikci ústavy však ještě doba nedospěla.

Ústava přijatá jako jeden z článků dokladujících dosažení základních hodnot socialistického uspořádání společnosti přinesla kromě uváděných změn ještě jednu negativní proměnu, a sice oslabení slovenské autonomie. Zatímco Ústava 9. května ústavně posvětila existenci SNR a Sboru pověřenců a přinesla tak oproti prvorepublikánské ústavě zásadní změnu do podoby česko-slovenských vztahů⁹⁹, ústava z roku 1960 slovenský národ a specifické postavení Slovenska ve státě poškodila. Ze Slovenské národní rady vytvořila národní orgán státní moci a správy s hybridním vymezením kompetencí sahajícím od schvalování zákonů národní nebo regionální povahy k účasti na plánování, schvalování rozpočtu a kontrole ve své působnosti¹⁰⁰. Především zrušila Sbor pověřenců, představující regionální slovenskou vládu, resp. výkonný orgán Slovenské národní rady, sice úzce provázaný s ústředními orgány státní správy – ministerstvy, ale doposud stále samostatný orgán¹⁰¹.

Kompetence sboru pověřenců byly převedeny na předsednictvo SNP, tedy do pravomoci kolektivního orgánu stojícího v čele slovenského zákonodárského sboru, který dostal pravomoci výkonného orgánu. Míra slovenské autonomie byla tak výrazně umenšena. Předsednictvo SNR sice ze svého středu volilo pověřence SNR, ale jejich působnost byla vymezena rámcově jako plnění svěřených úkolů v mezích pravomoci SNR, přičemž SNR mohla svého pověřence kdykoliv odvolat¹⁰². Vytvořil se tak zvláštní ústavně právní vztah, když zákonodárský orgán měl sám některými

⁹⁷ K proměnám parlamentní činnosti tamtéž, 2. kapitola, s. 43–75. Dále též K. Kaplan, *Kořeny*, s. 206–208.

⁹⁸ Tamtéž, s. 209.

⁹⁹ Přehledně pojednává o vývoji česko-slovenského vztahu K. Kaplan, *Pravda o Československu*, s. 159–192.

¹⁰⁰ Ústavní zákon č. 100/1960 Sb., čl. 73 a 74.

¹⁰¹ VI. hlava ústavy pojednává v čl. 73 – 85 jen o SNR, jejím předsednictvu a komisích.

¹⁰² Tamtéž, čl. 85, odst. 1 a 3.

svými členy a komisemi zajišťovat část výkonné moci. A bez ohledu na to, že byl považován za národní orgán, byl plně začleněn do centralistické soustavy celostátního řízení¹⁰³. K dovršení všeho se vedení KSČ podařilo, že odůvodnění změn vedoucích k oslabení slovenské autonomie předkládala tehdejší slovenská politická reprezentace s argumentem, že jde o posílení práv slovenských orgánů¹⁰⁴.

Po počátečním souhlasu slovenské politické reprezentace se brzy začal – také v souvislosti s prováděnými dílčími rehabilitacemi komunistických funkcionářů postižených ve stalinistických politických procesech – postoj slovenské veřejnosti měnit. Obzvláště citlivým tématem byl tzv. slovenský buržoazní nacionalismus, kvůli kterému byli počátkem padesátých let neoprávněně zatčeni přední funkcionáři SNR na čele s Gustávem Husákem a později odsouzeni k dlouholetému vězení¹⁰⁵. Vzniklé napětí v československých vztazích se centralistické komunistické vedení státu pokusilo snížit a rostoucí odpor slovenských činitelů eliminovat. V roce 1963 byly několika zákony a vládními nařízeními provedeny dílčí úpravy, avšak nedostačovaly. Trvající nespokojenost a pocit bezmocnosti SNR nakonec vyústily v rozsáhlejší úpravy, posílení pozice SNR, zvýšení počtu pověřenců, přejmenování odborů

¹⁰³ K tomu K. Kaplan, *Kořeny*, s. 234–246; též v hutné zkratce Z. Jičínský, *Vznik české národní rady*, s. 11.

¹⁰⁴ K. Kaplan, *Kořeny*, s. 240 a 245. K širším příčinám a souvislostem omezování slovenských autonomních institucí srov. M. Londák, S. Sikora – E. Londáková, *Predjarie*, Bratislava 2002.

¹⁰⁵ JUDr. Gustáv Husák (1913–1991), slovenský komunist, jeden z vůdců Slovenského národního povstání, po válce předseda Sboru pověřenců. V únoru 1948 podřídil slovenskou politiku definitivně KSS a likvidoval jejího největšího protivníka Demokratickou stranu. V roce 1950 byl zbaven funkce předsedy Sboru pověřenců a o rok později zatčen. Přes dlouhotrvající fyzický i psychický nátlak se k protistátní činnosti nepřiznal. V dubnu 1954 byl odsouzen Národním soudem v Bratislavě k doživotnímu žaláři, v červenci 1960 amnestován, v roce 1963 občansky i stranicky rehabilitován. Ve Slovenské akademii věd obhájil na základě rozsáhlé monografie *Svědectví o SNP* titul kandidáta právních věd (CSc.) a v polovině 60. let se stal uznávaným a obdivovaným představitelem slovenské intelektuální levice, ostře stojící proti pražskému centralismu a podporující provedení reformy. Po lednu 1968 se za Pražského jara stal místopředsedou vlády ČSSR zodpovědným za provedení federalizace. Po okupaci na konci srpna 1968 patřil k prvním realistům, politikům, kteří se rozhodli respektovat sovětskou mocenskou převahu a podříditi se jí. U Sovětů si získal důvěru, když jako nově zvolený první tajemník ÚV KSS dokázal rychle normalizovat Slovensko. V dubnu 1969 byl zvolen místo Alexandra Dubčeka prvním tajemníkem ÚV KSČ, poté zahájil ostré tažení proti slábnoucímu reformnímu křídlu. Rozsáhlou výměnou stranických a státních funkcionářů a stranickou čistkou v roce 1970 stabilizoval normalizační režim, jehož neměnnost zajišťoval na čele KSČ až do prosince 1987. I potom zůstal až do pádu komunistické moci na konci roku 1989 prezidentem republiky; abdikoval 10. prosince. Srov. podrobně k jeho životu a činnosti M. Macháček, *Gustáv Husák*, Praha 2017.

SNR na pověřenectva, apod. Posuny v kompetencích slovenských národních orgánů oznámil dokument *Za plnější uplatnění SNR*, přijatý společným zasedáním ÚV KSČ a ÚV KSS 7. V. 1964¹⁰⁶.

Nápravy z let 1964–1966 měly nedostatečný rozsah, Sbor pověřenců nebyl obnoven. Nebyly odstraněny ani všechny důsledky nesprávného ústavního kroku z roku 1960. Přes snahu zohlednit společensko-politický vývoj na Slovensku v polovině šedesátých let byly nastalé změny jen nicotným posunem a nikoliv reálným krokem mířícím k uznání oprávněnosti slovenských státoprávních snah. Hranice asymetrického uspořádání byla nepřekročitelná, v pozadí stála obava z ohrožení jednoty státu¹⁰⁷.

Pro objektivitu je třeba konstatovat, že vlastní státnost neměl v rámci společného státu ani český národ. Pokus o její institucionální zformování, jak jej od sklonku války představovala Česká národní rada (ČNR), byl bezprostředně po osvobození země na nátlak Moskvy československou vládou odmítnut¹⁰⁸. Bylo zjevné, že v poměrech nastolených a udržovaných komunistickým systémem nebylo možné najít důstojné státoprávní řešení, které by přiznalo právo na vlastní státnost dvěma nestejně velkým bratrským národům a přitom neznamenal rozpad společného státu. Nebyl to jenom čechoslovakismus, který ve vedení KSČ přetrvával, ale i obava z oslabení moci pražského centralismu. I dvacet let po osvobození stály v cestě snahám o vytvoření takového vnitrostátního uspořádání, které by bylo spravedlivé vůči oběma národům. V roce 1967 se však poměry dále vyostřily, v česko-slovenském vztahu přerostlo latentní napětí v otevřenou krizi, kterou prezident Novotný svými neuváženými činy dále prohluboval. Krizově působilo i jeho rozhodnutí zastavit demokratizační trendy a znovu v plné míře obnovit kontrolu stranického vedení nad společností.

¹⁰⁶ Dokument byl publikován až s odstupem. Rudé právo, 22. V. 1964, č. 141, s. 2. Více o těchto změnách K. Kaplan, *Kořeny*, s. 246–255. K novému pojetí vztahu mezi parlamentem a SNR srov. O. Felcman, *Československý parlament*, s. 56–58.

¹⁰⁷ K. Kaplan, *Kořeny*, zejména s. 250–251.

¹⁰⁸ ČNR vznikala od léta 1944 v několika etapách jako koordinační orgán protifašistického hnutí českého lidu, který se měl stát po válce nový orgánem moci v českých zemích. Na konci dubna 1945 se zformovala do konečné podoby, postavila se za program košické vlády Národní fronty a stanula v čele Květnového povstání českého lidu. Svou činnost oficiálně ukončila 12. V. 1945. Stručně např. Český antifasismus a odboj. Slovníková příručka. Praha 1988, s. 50–51. Nejnověji k okolnostem kolem ČNR a jejím zániku srov. D. Tomášek, *Vláda emigrantů. Duben – listopad 1945*, Praha 2009, s. 11–23.

Politicko-společenská a vnitrostranická krize dospěla na konci roku 1967 k vrcholu. Její řešení nakonec přineslo zasedání ÚV KSČ, které začalo v prosinci 1967 a po přerušení kvůli vánočním svátkům pokračovalo 3.-5. I. 1968. V závěru pléna odstoupil nejvyšší představitel KSČ Antonín Novotný z funkce prvního tajemníka ÚV KSČ a na jeho místo byl zvolen dosavadní první tajemník ÚV KSS Alexander Dubček¹⁰⁹. Nejhorší fáze politické krize byla ukončena. Československu a KSČ se otevřela cesta k potřebným změnám, i když na jejich vymezení a konkretizaci bylo třeba vynaložit hodně námahy, aby byla krize zcela překonána.

Úvahy a představy o potřebných reformách se objevily v druhé polovině ledna a postupně nabíraly na četnosti a intenzitě; sílicí odvaha přinášela stále zřetelnější návrhy na řešení dlouholetých společenských problémů. Ve hře bylo odstranění byrokraticko-centralistického systému sovětského typu. Nové vedení KSČ nehodlalo nadále pokračovat v totální kontrole společnosti, naopak se klonilo k výrazné demokratizaci společenského uspořádání, což mohlo mít pozitivní dopad na politické poměry a podobu státnosti. Na Slovensku dostávalo silnou veřejnou rezonanci úsilí po novém státoprávním uspořádání státu, diskuse o nezbytnosti zásadní změny v postavení slovenského národa ve společném státě Čechů a Slováků nabývala na stále širším rozsahu.

S nevelkým časovým odstupem se mezi českými právníky začalo diskutovat o úpravách československé legislativy a vhodnosti přípravy nové ústavy, což nevy-

¹⁰⁹ Antonín Novotný (1904–1975), český komunistický politik a československý státní činitel, stojící v čele KSČ od září 1953 do ledna 1968 a v čele státu jako prezident republiky od listopadu 1957 do března 1968. Nástupce Klementa Gottwalda, byl politicky spoluzodpovědný za politické procesy a nesl hlavní zodpovědnost za oddalování jejich revize a rehabilitace nespravedlivě odsouzených komunistů i nestraníků. Jako představitel politiky konzervativní destalinizace se výrazně zasloužil o hlubokou krizi v KSČ a společnosti na sklonku 60. let. I po vzdání se funkce prvního tajemníka ÚV KSČ zůstal členem nejvyšších stranických orgánů a velmi brzy začal vystupovat proti reformním snahám. O Novotném např. J. Pernes, *Takoví nám vládli: Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili*, Praha 2010, zejména s. 163–269. Alexander Dubček (1922–1991), slovenský a československý komunistický politik, výrazně spjatý s proreformní politickou prací období Pražského jara. V letech 1963–1968 první tajemník ÚV KSS, od 5. I. 1968 do 17. IV. 1969 první tajemník ÚV KSČ. Poté do září 1969 předseda Federálního shromáždění ČSSR, kdy byl odvolán ze všech politických funkcí a později vyloučen z KSČ. Ve dnech invaze byl zajat a několik dní zadržován sovětskou tajnou službou.

lučovali ani politici¹¹⁰, a o posílení občanských práv, k nimž výrazně přispělo faktické zrušení cenzury na počátku března 1968. S obnovou informační svobody se začala oživovat občanská společnost, odrazem toho bylo neomezené využití shromažďovacího a sdružovacího práva. Vedle nesčetných shromáždění, na nichž se otevřeně diskutovaly politické otázky, a vedle obnovy a vzniku různých organizací a spolků se proměňovaly politické strany a společenské organizace. Polednový reformní proces, označený novináři za pražské jaro, skutečně začal.

Mechanismus převodových pák, jehož prostřednictvím si KSČ zajišťovala politický monopol, se vytratil takřka ze dne na den. Jen o něco pomaleji se začaly rodit úvahy o nové koncepci vnitřního uspořádání Národní fronty postavené na proměně vztahů mezi KSČ a ostatními politickými stranami. K oteplení ve společnosti přispělo otevření hranic a povolení možnosti cestovat stejně jako výrazná změna postoje státu k církvím a náboženským organizacím. Výsledkem tohoto trendu bylo obnovení řeckokatolické církve. Mnohé z těchto změn obsahoval Akční program KSČ, který byl sice rychle připraven, ale otevřeně projevená nespokojenost sovětského vedení s jeho tezemi a rychlý rozmach celospolečenské aktivity způsobily, že byl přijat zasedáním ÚV KSČ až 5. IV. 1968. Jednalo se o program demokratického socialismu, i když pozdržení jeho přijetí znamenalo, že některé z jeho záměrů byly již společenskopolitickou realitou jara 1968 překonány¹¹¹.

¹¹⁰ Požadavek na provedení legislativních změn československého právního řádu podnítilo kolegium věd o státu a právu ČSAV a SAV a Právnická fakulta Karlovy univerzity v Praze. Na jejich základě vznikl seznam zákonů, jejichž úpravy by přicházely v úvahu. Projednal jej ústavně právní výbor NS 14. V. 1968 a po dopracování byl předložen předsednictvu NS, které o něm jednalo 13. VI. 1968. Tak se rodila jednak prognóza změn čs. právního řádu, jednak byla podnícena úvaha o potřebě zahájit práce na přípravě nové ústavy, která by výrazněji respektovala ústavní tradici republiky a byla založena na právních a nikoliv na politickoideologických principech. Předsednictvo NS následně rozhodlo předložit plénu parlamentu návrh na vytvoření komise, která zahájila přípravné práce pro vznik nové ústavy. Srov. F. Cigánek, O. Felcman (vyd.), *Národní shromáždění*. 3/1, dok. č. 44–45, s. 233–245.

¹¹¹ Československá reforma let 1968–1969 představovala nejrozsáhlejší a nejvíce radikální pokus o přeměnu sovětského typu socialismu na socialismus demokratický. Jeho možný rozvoj byl však závislý na vývoji mezinárodně politické situace, zejména postojů zemí východního sovětského bloku. Názory představitelů komunistických a dělnických stran a především Brežněvova sovětského vedení na československé události se rychle vyvíjely od počáteční nedůvěry přes nespokojenost až k otevřenému odporu, jehož vyústěním byla invaze pěti zemí Varšavské smlouvy před půlnocí 20. VIII. 1968 pod krycím jménem Operace Dunaj. Jejím důsledkem bylo zastavení nadějnějšího vývoje a návrat k rigidní kontrole komunistické strany nad společností. – Polednový obrodný proces, srpnová okupace spojenci a následné udušení reformem je předmětem rozsáhlé pozornosti historiků, politologů a právníků v nástupnických zemích bývalého Československa

V politické praxi začalo výrazně působit odhodlání reformních poslanců Národního shromáždění prosadit naplnění článku ústavy o vrcholovém postavení parlamentu ve struktuře státní moci a obnovit jeho pozice vůči vládě a prezidentovi. Skutečnost, že se od března 1968 vedení parlamentu silně aktivizovalo, aby naplnilo své ústavní postavení, mohlo mít pro povahu státnosti stejně důležitý význam jako přeměna unitárního státu ve federaci. Březnová porada předsednictva NS s vládou naznačovala, že nejvyšší orgán státní moci již nebude poklonkovat vládě, ale byla i příslibem pro budoucnost. Nové vzájemné vztahy měly být založeny na kooperaci a současně na uznání kontrolní funkce pléna parlamentu vůči vládě dané ústavou¹¹². Stejně tak se začínal proměňovat vztah mezi zákonodárným sborem a vedením komunistické strany a jejím aparátem; nadřazenost zmizela a přímé řízení předsednictva parlamentu z příslušného oddělení ÚV KSČ přestalo. Nelze dále přehlédnout, že to bylo Národní shromáždění, které vyzvalo v březnu 1968 prezidenta Antonína Novotného k rezignaci na ústavní funkci po té, co takový požadavek zazněl na jednání průmyslového výboru 20. III. 1968. Prezident Novotný vzápětí 22. března ze svého úřadu rezignoval¹¹³. Narůstající politický vliv parlamentu přesáhl v tomto případě dikci ústavy, neboť v ní byla zodpovědnost prezidenta vůči zákonodárnému sboru stanovena velmi povšechně¹¹⁴. O možnosti odvolání nebo přinucení prezidenta k demisi se totiž ústava nezmiňovala. Parlamentní sbor si vymohl také zvolení nového početně silnějšího předsednictva se zvýrazněným zastoupením nekomunistických politických stran a obnovu branně bezpečnostního výboru, který byl zrušen v roce 1952 a který neváhal uplatňovat svá kontrolní práva zvaním náměstků ministerstev obrany a vnitra na svá zasedání. O aktivní a politicky vlivnější roli Národního shromáždění v demokratizující se společnosti mnohé vypovídalo energické zapojení parlamentních výborů do legislativní tvorby, výrazně patrné v případě zákona o rehabilitacích politicky postižených osob.

i v cizině. Nelze ho proto historiograficky popisovat, ostatně to není ani cílem studie. Pro základní orientaci odkazujeme na práci V. Kural – V. Mencl a kol., *Československo roku 1968*, díl I–II. Praha 1993 a na publikaci kolektivu autorů vedeného J. Kocianem, *Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989* (2006), zpřístupněné na webových stránkách ÚSD AV ČR, v. v. i. Praha.

¹¹² O jednání vedení Národního shromáždění se zástupci vlády více O. Felcman, *Československý parlament*, s. 189–193.

¹¹³ Více k tomu např. tamtéž, s. 202–211; dále idem, *Národní shromáždění a jeho podíl v odstoupení prezidenta za Pražského jara*, [in:] *Systemy reprezentacji i parlamentaryzm w Ewropie Środkowej w rozwoju historycznym*, Katowice-Zabrze 2016, s. 296–301.

¹¹⁴ Ústavní zákon č. 100/1960 Sb., čl. 43 a čl. 61. odst. 2.

Ačkoliv nespokojenost Slováků s podobou státního uspořádání na sklonku šedesátých let výrazně narostla a přispěla i k odchodu Antonína Novotného, v prvních představách o reformních plánech a cílech otázka konečného dořešení státoprávního uspořádání odstraněním asymetrie a nastolením federativní úpravy výrazně nevystupovala. Při přípravě Akčního programu KSČ uvažovalo nové vedení KSČ o cestě k federaci spíše jako o postupném procesu, který bude dosahován po etapách¹¹⁵, i když v čele strany stál poprvé od jejího vzniku i od komunistického převratu v roce 1948 politik slovenské národnosti. Dokladem toho byla Dubčekova podpora rychlé nápravy nesprávného rozhodnutí z konce roku 1967, kdy Národní shromáždění odmítlo na základě politických tlaků přiznat Bratislavě statut hlavního města Slovenska. A tak ještě na konci února 1968 byl ve zkráceném jednání přijat parlamentem zákon, který Bratislavě příslušný statut potvrdil¹¹⁶. Byl to dílčí krok, který odstraňoval křivdu, nemohl však sloužit jako prostředek celkové nápravy.

Slovenské veřejné mínění vnímalo potřebu federalizace jako okamžitý cíl, jehož naplnění je klíčovou otázkou demokratizace. Není divu, že jako první vystoupila v polovině března 1968 s požadavkem federalizace státu Slovenská národní rada. Nepochybnou roli v tom sehrála diskuse slovenských a českých odborníků na vědecké konferenci ve Smolenicích na počátku března, svolaná právě k otázkám politického systému a jeho nutných proměn¹¹⁷. Obecně lze říci, že oběma stranám bylo zřejmé, že uspořádání československé státnosti se musí rozejít s rezidui čechoslovakismu, s paternalistickou politikou pražského centralismu, s doposud poměrně častou argumentací o splývání národů i s politickou praxí, v níž vedení KSČ dlouhodobě oscillovalo mezi centralizací a decentralizací.

Znamenalo to řešit národně politické vztahy na principech skutečné rovnoprávnosti a dobudování státnosti postavit na federativních principech. Jenom federativní uspořádání společného státu mohlo zajistit oběma národům jejich dílčí suverenitu, potvrdit jejich svébytnost a vzájemně respektovanou rovnoprávnost. Avšak jeho naplnění ve smyslu skutečné občanské rovnosti příslušníků obou národů i národnostních menšin žijících ve státě bylo podmíněno demokratizačním procesem, jehož zacílení mělo v českých zemích a na Slovensku odlišné akcenty. Existovaly v náhledu na poměr mezi procesem demokratizace upřednostňovaným v českých zemích

¹¹⁵ V první fázi přípravy podkladů pro rodící se akční program strany se dokonce návrh na změnu státoprávního uspořádání vůbec neobjevil. Srov. Z. Jičínský, *Vznik ČNR*, s. 12 a 14.

¹¹⁶ O. Felcman, *Československý parlament*, s. 140–144.

¹¹⁷ Z. Jičínský, *Vznik ČNR*, s. 12–13.

a federalizací, vnímanou Slováky jako klíčový prvek celkové demokratizace. Současně se projevovaly i rozdíly ve vnímání podoby federace¹¹⁸. Navíc se – vzhledem k předchozím zkušenostem vcelku pochopitelně – projevovala na slovenské straně zvýšená nacionální citlivost a obava, aby si česká strana jako větší a silnější partner neprosadila své řešení; ostatně čeští odborníci, byť se začali státoprávními otázkami zabývat později, připravili dokonce dvě varianty¹¹⁹.

Návrh SNR zdůraznil národní státnost a s ní spojený národně politický princip, podle něhož měla centrální moc zajišťovat pouze omezené státní funkce, těžiště moci mělo zůstat v národních republikách. První česká koncepce počítala s udržení společného státu a respektem k jeho vnitřní provázanosti, koncept federalizace současně spojovala s ekonomickou reformou a reformou administrativního uspořádání státu. Počítal se silnějším postavením federace a s propojením národně politického principu s demokratickým principem občanské rovnosti. Druhý český návrh se blížil konfederativnímu pojetí a od počátku nevyhovoval, ale přes jisté odtržení od reality přispěl k důkladnějším debatám a ke zpřesnění formulací o národně politických zájmech¹²⁰.

České prostředí se s oprávněným požadavkem federalizace státu sžívalo postupně – Akční program KSČ vytyčil požadavek jako důležitý cíl reformy, i když v delším horizontu. Když se zhruba týden po svém nástupu začala o státoprávní problémy zajímat nová vláda, dostaly obrysy řešení konkrétní tvar. Pro přípravu federalizace státu byly vytvořeny 15. V. 1968 vládní výbor pro federalizaci a odborná komise pro přípravu návrhu ústavního zákona. Jejího vedení se ujal místopředseda vlády Gustáv Husák s posláním zajistit provedení federalizace státu¹²¹.

¹¹⁸ K rozdílným představám o cílech a podobě federace existuje dnes již rozsáhlá literatura historická i právní a nelze ji ani v krátkosti představit. Pro základní orientaci v zápase o federaci je nutné zmínit edici připravenou slovenským historikem J. Žatkuliakem a její historický úvod. Srov. J. Žatkuliak (vyd.), *Federalizácia* 5/1, s. 7–18. Srov. též Z. Jičínský, *Vznik ČNR*, s. 11–21. Některé z dalších souvislostí jsou vzpomínány v publikaci M. Londák, S. Sikora, E. Londáková, *Od predjaria k normalizácii*, Bratislava 2016.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 15.

¹²⁰ Autory první koncepce byli právní odborníci Jiří Grospič a Zdeněk Jičínský, autorem druhé J. Boguszak. Jejich koncepce otiskuje J. Žatkuliak, *Federalizácia*, zejm. dok. č. 6, 13, 14 a 19, s. 43–49, 95–111 a 131–136.

¹²¹ O. Felcman a kol. (vyd.): *Vláda a prezident*, ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 8. díl, 1. svazek: *Období pražského jara (prosinec 1967 – srpen 1968)*, Praha–Brno 2000, dok. č. 52, s. 241.

Vládní komise byla klíčovým místem, kde se fakticky poměřovaly česká a slovenská koncepcie. V intenzivních a dlouhých jednání komise byly diskutována široká paleta aspektů souvisejících s pojetím federativního uspořádání republiky. Důkladné zmapování obsahu diskusí by přesahovalo rámec studie, ale je možné zachytit jejich zásadní obsah, který formoval podobu připravovaného zákona i pozdější koncepcie podoby federace. Diskuse, mající často povahu ostrých názorových střetů, oscillovaly kolem dvou zásadních otázek.

První bylo pojetí federace, kde bylo zjevné, že dosavadní vývoj předurčil nutnost zajistit slovenskému národu skutečně rovnoprávné postavení, a postavit proto federaci na národním principu. Obtíže působilo přesvědčení slovenských zástupců, že diskuse se má vést především na koncepci SNR, zatímco české stanovisko nebylo považováno za rovnocenné. Čeští členové, kteří chápali obavy slovenských kolegů, neodmítali princip národně politického uspořádání, ale upozorňovali, že jeho dominance by silně oslabila po léta utvářenou integritu státu a činnost federálním orgánům komplikovala. Bylo stále více patrné, že české reprezentaci chybí český politický orgán, který by vytvářel ideovou koncepci a tak jí usnadňoval zaujímání rozvážných stanovisek k národnímu principu. Vše navíc umocňovala atmosféra ve veřejnosti, zejména na Slovensku, podněcovaná v záležitosti připravované federace k radikálním postojům. Naopak zájem veřejnosti v českých zemích upřednostňoval v rámci progresivních změn politická demokratizační opatření, přičemž na jižní Moravě se rozrůstalo hnutí za trojčlennou federaci, postavenou na územně historickém principu.

Druhým řešeným aspektem byla míra kompetencí federálních a národních orgánů a podob záruk, jakými bude možné zabránit možné majorizaci požadavků silnějšího partnera, např. principem parity ve složení orgánů. Základní rozdíl mezi oběma koncepcemi spočíval v představě o rozsahu federálních kompetencí; slovenská počítala s výraznou samostatností národních orgánů, česká vycházela z přesvědčení, že federální ústředí musí mít dostatek pravomocí pro řízení věcí společného zájmu, např. další provádění ekonomické reformy. Českým zástupcům se přitom jevila – v porovnání s názorovou pozicí slovenských členů, zaštiťovanou SNR – jako nevýhoda absence českého národně politického orgánu. Čeští zástupci si uvědomovali nedostatečnost svého postavení; ačkoliv k tomu neměli politické oprávnění, museli za neexistující českou národní reprezentaci doslova zaskakovat. Z daného stavu věcí potom přirozeně musel vyplynout požadavek ustanovit takový orgán v podobě České národní rady a zakotvit jeho konstituování do připravovaného ústavního zákona.

V závěrečné fázi přípravy zákona se zapojil také parlament a účinně přispěl k nalezení vhodné formy federativního uspořádání a ustavení institucionální podoby

národní politické reprezentace. Přijetím ústavního zákona č. 77/1968 Sb. o přípravě federativního uspořádání ČSSR byl splněn vládní úkol připravit cestu k federalizaci země. Klíčové bylo, že pro napravení vzájemných vztahů Čechů a Slováků v rámci reformy byrokratického socialismu měla být vedle vyhlášení federace dotvořena i česká státnost. Její konstituování bylo dokonce podmínkou pro ustavení federace, protože podoba budoucí federace nemohla být naprojektována z centra. O ní musely rozhodovat národní politické reprezentace, a nikoliv odborná česko-slovenská jednání. Rozhodovat znamenalo, že si budou obě reprezentace předkládat návrhy, jak federativní stát pojmout a vystavět, budou je vzájemně posuzovat, rozporovat, ba i se budou dohadovat s jediným cílem – nalézt takové řešení federativního uspořádání společného státu, které bude přijatelné pro oba národy. Politickou reprezentaci českého národa však bylo třeba teprve ustavit.

Cíl měl být dosažen podle přijatého ústavního zákona zřízením České národní rady. Zvolená ČNR měla být prozatímním orgánem ústavně politické reprezentace českého národa a měla působit až do ustavení národního státního českého orgánu zvoleného v řádných volbách¹²². Zákon stanovil, že vznikne poněkud svéráznou volbou, neboť se jí měli účastnit všichni poslanci Národního shromáždění – tedy i poslanci ze slovenských volebních obvodů¹²³. Výběr poslanců ČNR se ukázal poněkud obtížnějším krokem, neboť první návrh kandidátů narychlo vybraných ve vedení strany a Národní fronty poslanci 24. VI. 1968 odmítli. Až napodruhé byla přijata nová kandidátní listina, která lépe odrážela sociální, krajské a genderové složení společnosti, volbám tak již nic nestálo v cestě. Někteří z kandidátů na poslance ČNR se rekrutovali z českých poslanců NS, další byli z řad poslanců národních výborů různých stupňů, jiní reprezentovali společenské organizace nebo kulturní, vědeckou a sportovní sféru, ale žádné poslanecké zkušenosti neměli.

Volba ČNR se uskutečnila 10. VII. 1968, kdy poslanci Národního shromáždění volili 150 jejích členů. Část konzervativních poslanců NS využila skutečnost, že zákonodárny sbor se rozhodl volit tajně, a dvěma kandidátům hlasy nedala, takže nedosáhli potřebného počtu a poslanci zvoleni nebyli. Důvodem byla jejich výrazná proreformní aktivita a také jejich podpisy pod manifestem „Dva tisíce slov“¹²⁴. Před-

¹²² Úst. zákon č. 77/1968 Sb., § 3.

¹²³ Tamtéž, § 4, odst. 2, bylo určeno, že volbu provede NS na návrh Národní fronty. F. Cigánek, O. Felcman (vyd.), *Národní shromáždění*, 3/I, dok. č. 41, s. 283–291.

¹²⁴ Před volbou ČNR o připravovaném aktu jednalo znovu předsednictvo NS, o volbě poté proveden úřední zápis. Srov. tamtéž, dok. 61 a 62, s. 341–347. Nezvolenými kandidáty na poslance ČNR byli známý cestovatel, spisovatel a fotograf Jiří Hanzelka, a spisovatel, básník a dramatik

sedou ČNR byl zvolen Čestmír Císař¹²⁵, zvolený na květnovém zasedání ÚV KSČ tajemníkem ústředního výboru strany. Tím byla česká politická reprezentace ustavena a jednání o konkrétní podobě federace mohlo začít. Velmi rychle se ukázalo, že všeobecná shoda na federativní úpravě státu ještě nezajišťuje také jednotný přístup obou národních reprezentací k jeho podobě.

Srpnová okupace proces přípravy federace sice narušila, ale hektický proces hledání, v němž se střetávaly rozličné koncepce vycházející ze zjevně odlišných názorů české a slovenské reprezentace, pokračoval od konce srpna. Rozdílné přístupy z jara 1968 zůstávaly, proměňovaly se však, když se dělicí linií stávala výstavba federace, způsob jejího utváření a kompetence jejích orgánů. Všeobecná shoda na potřebě federaci vytvořit sice umožnila rychle dospět do fáze ústavního ukotvení její přípravy a také principu, že federaci nelze nadekretovat ze shora, ale musí být zformována prostřednictvím národních politických reprezentací a jejich jednání. Poměrování dvou rozdílných koncepcí – slovenskými politiky požadované volnější ustavení federace a českou reprezentací navrhovaná a postupně argumentačně dotvářená její pevnější forma, bylo v pracích na ústavním zákoně dlouho přítomné. Jistý handicap spočívající v nesrovnatelně pozdějším startu a horším materiálním zabezpečení, než tomu bylo u SNR, se dařilo zástupcům ČNR vyrovnávat rychlým propojením s českými členy odborné vládní komise, která na přípravě federace stále pracovala. Na české

Pavel Kohout. – Manifest Dva tisíce slov napsal spisovatel Ludvík Vaculík; jeho text zveřejnily deníky Mladá fronta, Práce a Zemědělské noviny a týdeník Literární noviny 27. VI. 1968. Snahou výzvy bylo povzbudit občany k výraznější proreformní aktivitě v politice a společenském životě v době, kdy část veřejnosti dospívala k závěru, že vedení KSČ pod tlakem KSSS a dalších komunistických stran socialistických států ustupuje a nedůrazným prosazováním svých záměrů zpomaluje reformní proces. Manifest „Dva tisíce slov“ se stal druhým nejvýraznějším politickým dokumentem obrodného hnutí po Akčním programu KSČ, vytvořeným tentokrát mimo oficiální strukturu KSČ. Podepsaly ho desítky osobností z vědeckého, kulturního a sportovního života, schvalovala ho veřejnost, z politického vedení země se k němu stavěla relativně vstřícně vláda a nakonec i parlament.

¹²⁵ PhDr. Čestmír Císař (1920–2013), český komunistický politik a státník, novinář, spisovatel, absolvent francouzského gymnázia v Dijonu a Filozofické fakulty UK v Praze. V letech 1963–1965 ministr školství. Pro liberální sklony a všeobecnou oblíbenost ho prezident Novotný z funkce odvolal a poslal jej jako velvyslance do Rumunska. V březnu 1968 byl povolán Dubčekem nazpět a pověřen vedením oddělení školství a vědy ÚV KSČ. Od 1. června do 31. srpna byl opět tajemníkem ÚV, od července 1968 do 1970 předsedou ČNR, krátce byl i poslancem Federálního shromáždění, než byl pro svou účast na reformách z KSČ vyloučen.

straně se navíc v diskusích postupně rodila představa o významu české státnosti, jejích politických cílech, k nimž bezesporu utvoření dvoustranné federace dvou bratrských, avšak početně nestejně velkých národů patřilo¹²⁶. Vedle toho si česká veřejnost chtěla v demokratickém prostředí reformní politiky vyjasnit i nejednoduché aspekty vnitřního charakteru – jedním z nich byl prvek podoby uspořádání stojící na uznání zemských tradic. Na Moravě se totiž objevil požadavek uspořádat federaci podle územního principu (propagovala jej vzniklá Společnost pro Moravu a Slezsko, ale zastání měl především na Jihomoravském KNV)¹²⁷, ale podobné názory odmítlo v červenci 1968 předsednictvo parlamentu a do budoucna již nehrály vážnější roli¹²⁸. Složení federace podle zemí by negovalo doposud dosažená dojednání při její přípravě i princip státoprávní rovnoprávnosti Čechů a Slováků. I v tomto ohledu se potvrdzovalo, že limitujícím faktorem zůstával nedostatek času, který komplikoval rychlejší nalézání kompromisu schůdného pro obě strany. Byla to především slovenská politická reprezentace, která naléhala na ukončení prací k 28. X. 1968, neboť si uvědomovala, že v daném politické situaci by jakákoliv prodleva mohla vyhlášení federace ohrozit¹²⁹. V neposlední řadě překážela skutečnost, že centrální politické vedení bylo až do poloviny října zcela pohlceno jednáním o smlouvě o pobytu části sovětských vojsk na československém území a přípravou jejich ubytování.

Smlouva podepsaná předsedy vlád jako mezivládní dohoda a její následné odhlasování v Národním shromáždění 18. X. 1968 znamenaly uznání okupace státního území sovětským vojenským kontingentem¹³⁰. Z hlediska tématu studie ji lze hodno-

¹²⁶ O počátečním nedostatečně profilovaném povědomí české veřejnosti o nezbytnosti definování vlastní státnosti se zmiňuje M. Bárta v první kapitole syntetizující publikace o roce 1968 a odvolává se na Karla Kosíka. Srov. M. Bárta, *Pokus o záchranu reformního programu*, [in:] V. Mencl a kol., *Československo roku 1968 II, Počátky normalizace*, s. 17. Také Z. Jičínský, *Vznik ČNR*, s. 56–57, konstatuje, že ještě v září 1968 nebyl tento proces u konce.

¹²⁷ Srov. podrobněji jednak Z. Jičínský, *Vznik ČNR*, s. 38–47; jednak píše o představách moravských politiků v záležitostech federativního uspořádání státu V. Goněc, *K jihomoravským projektům federalizace (O širším ideovém a politickém pozadí návrhu tzv. trializace)*, [in:] *Pokus o reformu v roce 1968*, Banská Bystrica 1999, s. 166–179.

¹²⁸ Záznam z jednání P-NS 18 VII 1968 edituje publikace F. Cigánek, O. Felcman (vyd.), *Národní shromáždění*, 3/1, dok. č. 66, s. 364–372. Stanovisko vedení parlamentu je v dok. č. 75, s. 405–406. Veřejnost s ním seznámilo „Rudé Právo“ 9. VIII. 1968.

¹²⁹ Obdobně to vidí M. Bárta, *Pokus o záchranu*, s. 17.

¹³⁰ Smlouva o dočasném pobytu sovětských vojsk na území Československa neobsahovala článek o délce její platnosti ani možnost na její vypovězení. Představovala navíc podmínku, na níž stál odchod většiny sovětských vojsk i vojsk spojenců – Polska, Maďarska, Bulharska a NDR.

tit jako zásadní, bezprecedentní zásah do československé státnosti, jejíž suverenita tím byla silně omezena a tento stav byl pod nátlakem legalizován a legitimizován. O rok později byla srpnová vojenská agrese vydávána za bratrskou pomoc před kontrarevolucí. Ve skutečnosti byla porušením mezinárodní práva, charty OSN i statutu Varšavské smlouvy; Československu, vzápětí federalizovanému, bylo vojenské a politické omezení suverenity vnuceno dlouhodobě¹³¹. Omezená státní suverenita byla zrušena až v několika krocích po listopadu 1989 – zánikem politické moci KSČ v listopadové revoluci 1989, uzavřením dohody o odsunu vojsk se Sovětským svazem v únoru 1990 a nakonec s etapovitým odchodem sovětských vojsk, ukončeným v roce 1991¹³².

Schválení smlouvy v Národním shromáždění bylo navíc jedním z kroků, jímž se parlament postupně vzdával od září 1968 suverenity rozhodování, když rezignoval na právo svobodně hlasovat¹³³. Jeho ústavní, formálně stále existující pozice se měla uplatnit ještě při projednávání a poté schválení ústavního zákona o československé federaci, k nimž mělo Národní shromáždění po schválení smlouvy přistoupit. Příprava textu zákona neměla zdaleka ideální podobu.

Koncem září byly k dispozici tři osnovy návrhů ústavního zákona, které měl parlament projednávat, a ústavně právní výbor s nimi musel 8. října při prvním jednání pracovat. Dvě pocházely z ČNR (užší a širší), o jednu se přičinila SNR. Vedle toho pracovala nadále odborná vládní komise. V návrzích se objevovalo několik rozdílů, daných různými názory na způsob jak utvořit federální orgány. Vedle některých odlišností spíše dílčí povahy existovaly dva podstatné. Šlo o způsob vzniku Sněmovny národů (přímá volba občany, delegační volba z obou národních rad), o způsob dovolení obou národních rad na 200 poslanců (opět přímou volbou, nebo doplněním na základě sebevybrání). Konečně ani na rozsah kompetencí výkonných federálních a národních orgánů nebyl shodný pohled. O všech těchto problémech se vedly diskuse na mnoha grémiích, přičemž poslanci NS nebyli v konečné fázi těmi, kteří by rozhodovali o předložených návrzích a tak stanovili konečnou podobu ústavního

¹³¹ K tomu M. Potočný, „Vstup“ cizích vojsk do Československa v roce 1968, *Mezinárodní vztahy*, 1990, č. 4, s. 2–8.

¹³² Smlouva mezi vládami ČSSR a SSSR o odchodu sovětských vojsk z území ČSSR byla podepsána v Moskvě 26. II. 1990 ministry zahraničních věcí. V platnost vešla ještě týž den. Více M. Potočný, *Dohoda o odsunu sovětských vojsk z Československa*, *Mezinárodní vztahy*, 1990, č. 9, s. 2–12.

¹³³ Proti schválení smlouvy hlasovali čtyři poslanci, deset se jich hlasování zdrželo. Všichni byli za svůj projevený názor později politicky a společensky ostrakizováni.

zákona a tedy i federace. Za nesmírně silného tlaku času – zákon musel být přijat do 28. října – se rozhodovalo na úrovni vlády a stranického vedení v Praze a Bratislavě. Výsledkem bylo odmítnutí přímých voleb s poukazem na složitou politickou situaci, která bránila vypsání regulérní volby a přijetí delegační formy výběru poslanců. Návrh konečné verze zákona byl podán oběma národními radami, ale k navrhovatelům se připojila vláda¹³⁴, která fakticky prosadila takové řešení, aby bylo únosné pro panující mocenské poměry. Tato verze byla parlamentem přijata, i když ještě před plenárním zasedáním mnozí z poslanců kriticky posuzovali fakt, že jim je opět odňata možnost výběru a požaduje se – dokonce s pomocí stranického rozhodnutí, aby hlasovali ve prospěch návrhu zrozeného v prostředí výkonné politické moci¹³⁵.

Závěrečná podoba půlletého procesu přípravy federativní přestavby společného státu nadešla 27. X. 1968, kdy parlamentní plénum schválilo ústavní zákon o československé federaci¹³⁶. Podle něho se Národní shromáždění nerozpustilo, když z politických důvodů nemohly být volby vypsány, naopak přecházelo do Federálního shromáždění jako jedna z jeho komor – Sněmovna lidu s původním počtem poslanců. Druhou komoru – Sněmovnu národů – měli zvolit ze svých řad poslanci ČNR a poslanci SNR ve shodném počtu 75 poslanců za každou národní radu. Rychle se měnící politická atmosféra v zemi a současně i postupně obnovovaná kontrola stranických byrokratů nad parlamentním životem prostřednictvím stranické skupiny poslanců KSČ potvrdzovala návrat politické praxe k předlednovému období. Zákodárný sbor, ústavně nejvyšší orgán státní moci, se opět vrátil do pozice podřízené výkonné moci a vedení KSČ.

Současně byl schválen ústavní zákon o národnostech, který dával národnostním minoritám ústavní práva na svobodný rozvoj a především uznal poprvé od konce druhé světové války opět existenci německy hovořící menšiny v Československu¹³⁷, čímž definitivně uzavřel kapitolu poválečného odsunu německého obyvatelstva.

¹³⁴ Z. Jičínský, *Vznik ČNR*, s. 66.

¹³⁵ Diskuse v parlamentních orgánech a grémiích přibližuje edice F. Cigánek, O. Felcman (vyd.), *Národní shromáždění*, 3/3, dok. č. 31–33 a 39–40. s. 204–242 a 288–310. O složitosti vyjednávání na půdě obou národních rad a tlaku centra na rychlé ukončení srov. opět Z. Jičínský, *Vznik ČNR*, s. 55–68.

¹³⁶ Ústavní zák. č. 143/1968 Sb. o československé federaci vstoupil v platnost 4. XI. 1968 a s různými obměnami trval až do zániku České a Slovenské federativní republiky. Jeho platnost skončila k 1. I. 1993.

¹³⁷ Ústavní zák. č. 144/1968 Sb. o postavení národností v ČSSR vstoupil v platnost 4. XI. 1968 s účinností od 1. I. 1969; zrušen byl k 8. II. 1991.

Ústavní tečkou za schválením československé federace byl podpis zákona prezidentem republiky armádním generálem Ludvíkem Svobodou, který dokument podepsal na bratislavském hradě 30. X. 1968. Symbolicky tak bylo připomenuto výročí martinské deklarace, jíž se před padesáti lety přihlásili zástupci slovenského národa ke společnému československému státu¹³⁸.

Ústavní zákon výrazně pozměnil dosavadní, všeobecně kritizovanou ústavu z roku 1960, a to tak, že z ní zůstaly jen nevelké zbytky, neboť většina jejich hlav byla nahrazena textem nového ústavního zákona, který nabyl účinnosti 1. I. 1969.

Československá federace složená ze dvou národních států také v reálný život prvního dne následujícího roku 1969 vstoupila. Mnohé její orgány byly ustaveny sérií zákonů schvalovaných opět narychlo v prosinci 1968, další se rodily postupně. Současně byly národní orgány obou národů doplněny ke stejnému datu o regulérní výkonnou moc – dvě republikové vlády s kompetencemi, které např. v oblasti školství a kultury byly výlučné. Přes pozdější úpravy a omezení, vycházející z normalizačních potřeb, se stala federace pro slovenský národ faktickým posunem k dorovnání na úroveň českého národa¹³⁹.

Po půl století trvající existenci se československému státu podařilo vyřešit základní národnostní otázku – poměr mezi Čechy a Slováky. Prošel několika fázemi a nikoliv lehkými peripetemi ve více obdobích. Vývoj jeho řešení má tři základní fáze. V zakladatelském období státu byl deklaratorně vyhlášen československý národ jako jediný státní národ. Při obnovení státu v roce 1945 byl v Košickém vládním programu Národní fronty uznán slovenský národ jako samostatný a rovnoprávný národu českému. Tato skutečnost byla ukotvena v dílčí slovenské autonomii reflektující význam slovenské role na obnově Československa, avšak již vzápětí poté různě upravované a vždy podřizované potřebám centralisticky řízeného unitárního státu. Nezměnil to ani komunistický režim, který v roce 1948 stát ovládl, naopak v šedesátých letech slovenskou otázku značně zkomplikoval. V roce 1968 byla provedena federalizace státu, jejímž základem se stala jak slovenská, tak nově uznaná česká státnost. Teprve v této podobě bylo nalezeno demokratické uspořádání vztahů obou tak sobě blíz-

¹³⁸ Na sklonku roku 1967 bylo ve vedení Národního shromáždění uvažováno o publikaci, která by připomněla padesát let československého státu a československého parlamentarismu, ale srpnová invaze a následná sovětská okupační kontrola politického života v zemi na podzim 1968 nepřipustila jakékoliv připomenutí vzniku svobodné ČSR.

¹³⁹ Srov. i M. Bárta, *Pokus o záchranu*, s. 19.

kých, ale svébytných národů, a konečně dosažena skutečná rovnoprávnost, do té doby často formálně uplatňovaná.

Následná normalizace federalizaci zdeformovala, neboť státní moc se pod sovětským tlakem znovu obnovila jako nedemokratický systém, v němž společnost neomezeně kontroluje komunistická strana. Kroky politické linie nového Dubčekova vedení KSČ směřující po lednu 1968 k vymanění se ze sovětského byrokratického socialismu a k demokratizaci státní moci zůstaly jen pokusem, jehož šance na reálné prověření v praxi zastavila srpnová invaze bratrských armád a následná okupace. Obdobně to platilo o snaze parlamentu pozvednout svou úlohu ve státním stroji a zajistit demokratičtější uspořádání společenských poměrů.

Charakter československého státu založeného po skončení první světové války jako parlamentní demokracie se metě demokratické moci znovu na hony vzdálil. Až po sametové revoluci na sklonku roku 1989 se mohla česko-slovenská státnost navracet ke své demokratické podstatě. Její rychlá obnova v následujících měsících však nastolila otázku, zda tento rámec je dostačující pro naplnění národního rozvoje obou národů v podmínkách obnovené parlamentní demokracie. Postupný a přátelsky provedený rozchod Čechů a Slováků se nakonec stal řešením, akceptovatelným na obou stranách. Československo na sklonku roku 1992 zaniklo.

Summary

The authors' intention is to present the activities and operation of the Czechoslovak Parliament – the National Assembly – and to determine the extent of its influence on the origin of the Czechoslovak state, its forms and transformations. With the exception of the German occupation, as the legislature of the Czechoslovak Republic, the National Assembly played an important role in affecting its republican and democratic character, especially during the Interwar period and in a short interval in the 1960s during the Prague Spring in 1968. The study presents these two important stages of the formation of the Czechoslovak state in more detail. In the Interwar period (1918–1938), the Czechoslovak statehood demonstrated features typical of the pluralist parliamentary democracy, respecting party representation of national minorities, with developed parliamentary power since the mid – 1920s. In the period in question, the Parliament was defined as an independent legislature representing an element of democracy in the Czechoslovak Republic. On the other hand, the National Assembly was a centralist body which did not allow disengaging its powers among any regional legislatures. During the period of the First Republic, the disputes over the autonomous elements of the individual countries of Czechoslovakia represented an important crisis of statehood faced by the Parliament. Prior to the Munich crisis, the Parliament was

an institution witnessing numerous political discords and disputes but it was never disregarded by any type of superior power or forced to undertake totalitarian activities, as was the case in the 1930s in other Central European parliaments. In the 1960s, a new definition of legislature was coined and announced in 1960 by adopting socialism in Czechoslovakia in a newly ratified socialist constitution. In the constitution, the Communist Party represented the leadership in the state order; at the same time, the Parliament regained its status of the highest echelon of state power. However, in reality its enforcement was guarded by the monopoly of the Communist regime. At the same time, the constitution greatly weakened Slovak autonomy, which, despite all attempts at reinforcement after 1964, represented an imperfect implementation of the legitimate right of the Slovak nation to its own statehood. This requirement was recognized after January 1968 when a radical democratization movement was launched in Czechoslovakia, seeking to create its own humanly-oriented socialist order. To some extent, the reforms of the Prague Spring in 1968 revolved around efforts to create a new form of common statehood between Czechs and Slovaks in the form of a federation. One of the prerequisites for negotiating the form of the federation was official establishment of the Czech statehood with a corresponding political representation in the form of the Czech National Council.

Tłumaczenie: Ewa Dratwa

Nadesłany 28 IX 2019

Nadesłany po poprawkach 7 XI 2019

Zaakceptowany 8 XII 2019

prof. PhDr. Ondřej Felcman, CSc.

ORCID 0000-0003-2706-201X

Univerzita Hradec Králové, Filozofická fakulta

Rokitanského 62

500 03 Hradec Králové 3

ondrej.felcman@uhk.cz

PhDr. Tomáš Hradecký, Ph.D.

ORCID 0000-0002-4488-2266

Univerzita Hradec Králové, Filozofická fakulta

Rokitanského 62

500 03 Hradec Králové 3

tomas.hradecky@uhk.cz

TOMASZ SIKORSKI (SZCZECIN),

URSZULA KOZŁOWSKA (SZCZECIN)

Kooperacja w sporcie wyczynowym w krajach bloku wschodniego na przykładzie kontaktów polsko-rumuńskich (1948–1953)

Słowa kluczowe: sport, relacje polsko-rumuńskie, blok wschodni, komunizm, kooperacja w sporcie

Keywords: sport, Polish-Romanian relations, Eastern bloc, communism, cooperation in sport

Abstract: The authors of the article carried out an analysis of sports contacts between Poland and Romania in the time of Stalinism by taking into account the ideological and organisational changes in both countries' sport as well as sport rivalry. Of importance was also presenting the implementation of the Soviet model of physical culture in Poland and Romania coupled with difficulties and barriers to sports cooperation between Poland and Romania.

W państwach znajdujących się pod ścisłą kontrolą Moskwy, praktycznie już od 1945 r. wdrażano sowiecki, instytucjonalny model organizacji kultury fizycznej. W 1945 r. na czele radzieckiego, Wszechzwiązkowego Komitetu Kultury Fizycznej i Spraw Sportowych stanął Nikołaj Romanow. Rozpoczęto wówczas, kolejną już czystkę w środowisku sportowym, wzmocniono pozycję milicyjnych i wojskowych klubów resortowych, ale także umiędzynarodowiono radziecki sport, poprzez wprowadzenie sportowców wyczynowych na areny światowe. W latach 1948–1953 Komitet doprowadził do całkowitej centralizacji i ideologizacji sportu wyczynowego

i wypoczynku. Po śmierci Józefa Stalina – w 1953 r. Wszeczwiązkowy Komitet Kultury Fizycznej i Spraw Sportowych został przekształcony w Główny Zarząd Kultury Fizycznej i Sportu. Formalnie był on podporządkowany Ministerstwu Zdrowia, ale w praktyce najważniejsze decyzje dotyczące sportu podejmowano w wąskim gremium Biura Politycznego i Sekretariacie KC KPZR¹.

W interesującym nas okresie, tj. w latach 1948–1953 r., we wszystkich państwach bloku wschodniego wprowadzono niemal identyczne wzorce organizacji sportu. W Polsce, względny pluralizm na płaszczyźnie koncepcyjnej (i organizacyjnej) zniknął w momencie umocnienia się pozycji PPR, po sfałszowanych wyborach do Sejmu w styczniu 1947 r. W konsekwencji już w wiosną 1947 r. rozpoczęto prace nad projektem reorganizacji struktur zarządzających sportem. W lutym 1948 r. na mocy ustawy „O powszechnym obowiązku przysposobienia zawodowego, wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego młodzieży oraz organizacji kultury fizycznej i sportu”, w miejsce Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego i Państwowej Rady Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego powołano nowy centralny urząd, wzorowany na radzieckich doświadczeniach – Główny Urząd Kultury Fizycznej (dalej GUKF), a następnie wojewódzkie urzędy kultury fizycznej oraz powiatowe inspektoraty kultury fizycznej². Bezpośrednim powszechnym kierownictwem nad przysposobieniem obronnym odtąd miała się zająć Powszechna Organizacja „Służba Polsce”, kontrolowana politycznie przez PPR, a następnie PZPR, za pośrednictwem kolejno: ZMW i ZMP³. Stopniowo zdelegalizowano niezależne organizacje sportowe, jak gniazda „Sokoła” i organizację YMCA⁴.

¹ Por szerzej: A. Pasko, *Spoleczno-polityczne aspekty sportu w ZSRR i krajach bloku socjalistycznego do 1989 roku*, Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Seria Kultura Fizyczna, z. 10 (2011), s. 117–118; J. Riordan, *Sowiet sport. Background to the Olympics*, Oxford 1980, s. 163–168.

² *Ustawa z dnia 25 II 1948 r. o powszechnym obowiązku przysposobienia zawodowego, wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego młodzieży oraz organizacji spraw kultury fizycznej i sportu*, Dz. U. 1948, nr 12, poz. 90. Zob. również: A. Pasko, *Sport wyczynowy w polityce państwa 1944–1989*, Kraków 2012, s. 68–80; P. Godlewski, *Sowietyzacja sportu w Polsce (1948–1956)*, [w:] *Studia z dziejów kultury fizycznej. Księga Pamiątkowa dla Profesora Bernarda Woltmana*, Gorzów Wielkopolski 2002, s. 448–450.

³ Na temat działalności „SP” zob. szerzej: K. Lesiakowski, *Powszechna Organizacja „Służba Polsce” w latach 1948–1955*, Lublin 2006.

⁴ A. Nowakowski, *Zarządzanie kulturą fizyczną w Polsce w latach 1944–2001. Studium historyczno-porównawcze*, Rzeszów 2005, s. 29, 44; A. Pasko, *Likwidacja Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” po 1947 r.*, [w:] *100-lecie Ogólnopolskiego Zlotu Sokołów w Krakowie*

Rok później „zreorganizowano” AZS⁵, odgórnemu „zjednoczeniu” uległy również organizacje młodzieżowe tworząc Związek Młodzieży Polskiej⁶.

Proces centralizacji sportu wedle radzieckiego wzorca, a zarazem jego propagandowej ideologizacji (w gruncie rzeczy stalinizacji) nabral tempa po tzw. zjednoczeniu ruchu robotniczego i utworzeniu Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (15 XII 1948 r.). Doniosłe znaczenia miała tutaj uchwała Biura Politycznego KC PZPR z 28 IX 1949 r. „W sprawie kultury fizycznej i sportu”, w której podkreślano, że sport i kultura fizyczna są nieodłącznym elementem budowy „podstaw socjalizmu w Polsce Ludowej” oraz wychowania człowieka „świadomego twórcy nowego, sprawiedliwego ustroju”. W sprawach organizacyjnych Biuro Polityczne KC PZPR zapowiadało „poddanie kultury fizycznej i sportu jednolitemu, państwowo – społecznemu kierownictwu i kontroli”. Nowo powołany Główny Komitet Kultury Fizycznej przy Radzie Ministrów (GKKF), faktycznie uzależniony od rządzącej partii (Wydział Propagandy i Agitacji KC PZPR) miał odtąd kierować, koordynować i kontrolować kulturę fizyczną i sport, dbać o podniesienie poziomu ideologicznego i „fachowego propagandy”.

W niespełna trzy miesiące po przyjęciu uchwały Biura Politycznego KC PZPR, Sejm uchwalił „Ustawę o organizacji spraw kultury fizycznej i sportu”⁷. Formalnie

– Złotu Grunwaldzkiego – 100 lecie odsłonięcia pomnika Grunwaldzkiego w Krakowie 1910 – 2010, red. A. Łopata, J. Fall, Kraków 2010, s. 97–104; E. Kałamacka, *Działalność polskiej YMCA w dziedzinie wychowania fizycznego i sportu*, *Wychowanie Fizyczne i Sport* 4 (1989), s. 77 – 90.

⁵ Por. K. Obodyński, *Rola Akademickiego Związku Sportowego w kształtowaniu się struktur akademickiej kultury fizycznej w latach 1945 – 2005*, [w:] *Akademicka kultura fizyczna na przełomie stuleci*, t. 1: *Stan i perspektywa zmian*, red. K. Obodyński, Z. Barabasza, Warszawa 2009, s. 8; R. Wryk, *Narodziny i rozwój Akademickiego Związku Sportowego do roku 1947*, Warszawa 2014, s. 250.

⁶ Szerzej na temat ZMP pisali m.in.: M. Wierzbiński, *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie: studium z dziejów funkcjonowania stalinowskiej organizacji młodzieżowej*, Warszawa 2006; Idem, *Związek Młodzieży Polskiej a rozwój kultury fizycznej w Polsce w okresie stalinowskim (1948–1956)*, [w:] *Magia sportu i słowa. Tom studiów dedykowany Redaktorowi Bohdanowi Tomaszewskiemu*, red. A. Dobrowolska, M. Szczerbiński, G. Wieczorek, Gorzów Wlkp. 2008, s. 101–114.

⁷ *Ustawa z dn. 30 XII 1949 r. o organizacji spraw kultury fizycznej i sportu*, [w:] *Uchwały i dokumenty w sprawie kultury fizycznej za rok 1950*, Warszawa 1951, s. 17–21. Zob. też: A. Zagórska, A. Nowakowski, *Ustawa o kulturze fizycznej w Polsce z 1949 roku*, [w:] *Z najnowszych dziejów kultury fizycznej w Polsce (1918–1989): zagadnienia dydaktyczne dla studentów pedagogiki z wychowaniem fizycznym oraz historii in honorem Zdzisław Pawluczuk*, red. B. Maksimowski, A. Nowakowski, S. Podobiński, Częstochowa 1999, s. 73–85.

powołano wówczas do życia GKKF⁸. Wzorując się na doświadczeniach radzieckich przyjęto również system nomenklatury kadr (podobnie jak w innych dziedzinach życia społeczno – gospodarczego), zarówno w centrali, jak i w terenie. Ważne stanowiska w ruchu sportowym obejmowali lojalni wobec PZPR, wyrobieni i uświadomieni ideowo aparatczycy (najczęściej członkowie partii), nierzadko nie mający nic wspólnego z kulturą fizyczną i sportem⁹.

Podobnie procesy zachodziły z różną częstotliwością i w różnym tempie w innych krajach demokracji ludowej. Wprowadzenie modelu radzieckiego w poszczególnych państwach przebiegało bardzo podobnie. Z względnego pluralizmu pierwszych lat powojennych cięciem ideologicznego skalpela zrujnowano przedwojenną tradycję, niezależne związki i organizacje, wyeliminowano znanych, utytułowanych sportowców i działaczy. Włodarzami sportu stali się ludzie związani z komunistyczną partią, nierzadko pozbawieni wiedzy i doświadczenia w sprawach sportu. W konsekwencji postawiono przed całym ruchem sportowym nowe cele i zadania, tworząc swoisty „międzynarodowy front” (polityczny i ideologiczny) umożliwiającą współpracę (kooperację), ściśle jednak kontrolowaną i nadzorowaną przez radzieckie kierownictwo partyjne.

W latach 1947–1949 radziecki wzorzec organizacji sportu wprowadzono już we wszystkich państwach bloku wschodniego. Przyjęte rozwiązania „konsultowano” z Kremlem i centralami partii komunistycznych od Pragi po Sofię. W interesującej nas tutaj szczególnie Rumuńskiej Republice Ludowej (Republica Populară Română), już wiosną 1949 r. (a więc o kilka miesięcy wcześniej aniżeli w Polsce), Biuro Polityczne Rumuńskiej Partii Robotniczej przyjęło uchwałę „w sprawie kultury fizycznej i sportu”.

⁸ Poprzednikiem GKKF był działający w latach 1948–1949 Główny Urząd Kultury Fizycznej. Założenia organizacyjne związane z funkcjonowaniem GKKF regulowały: *Zarządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 8 II 1950 r.* wraz ze zmianami wprowadzonymi *Zarządzeniem nr 57 Prezesa Rady Ministrów z dnia 19 III 1951 r.* Zob. też: A. Pasko, *Sport wyczynowy*, s. 114 n.; B. Ryba, *Podstawy organizacji kultury fizycznej*, Poznań 1989, s. 65–66; A. Nowakowski, *Zarządzanie kulturą fizyczną*, s. 54–55; L. Szymański, *Model zarządzania kulturą fizyczną w II Rzeczypospolitej i Polsce Ludowej*, *Wychowanie Fizyczne i Sport*, t. XLI (1997), s. 334; M. Ordyłowski, L. Szymański, *Sport w polityce, polityka w sporcie. Stalinizm w Polsce w latach 1949–1956*, *Człowiek i Ruch 2* (2000), s. 14.

⁹ Zob. szerzej: A. Pasko, *Sport wyczynowy*, s. 115 n.; Idem, „Menadżerowie” sportu w Polsce w okresie stalinizmu (1949–1956), *Studia Podlaskie*, t. XVIII (2009/2010), s. 223–236; P. Godlewski, *Sport w Polsce na tle politycznej*, s. 265–277; M. Ordyłowski, *Kadry – „Okło, ucho i ręka” władzy ludowej w sporcie polskim 1945–1989*, [w:] Idem, *Szkice z dziejów kultury fizycznej*, Zielona Góra 2005, s. 181–194.

Przypominała ona bliźniaczo tekst dokumentu polskiego. Zwracano tam uwagę na potrzebę umasowienie sportu i wypoczynku, wspomniano o obciążeniu „burżuazyjną”, „kapitalistyczną” tradycją całego ruchu sportowego. Nawiązywano do wychowania nowego typu sportowca¹⁰. Utworzono również Komitet do Spraw Kultury Fizycznej i Sportu, a następnie ufundowano odznakę „Gotowy do Pracy i Obrony Kraju” (GMA – „Gata pentru munca si aparare”). Jak informowała „Trybuna Ludu” była to inicjatywa młodych robotników Sovromtractor (fabryka produkująca wówczas ciągniki) w Braşowie (Braşov)¹¹. Właściwa postawa ideologiczna i sportowa nagradzana była przez władze partyjne i związki sportowe nie tylko tytułami zasłużonego mistrza sportu, medalami, pucharami, ale również atrakcyjnymi apanażami, jak wczasy w nadmorskich kurortach, rodzinne wyjazdy zagraniczne, talony, bony towarowe, perspektywą otrzymania mieszkania, samochodu, pralki, czy mebli. Cały ruch sportowy został włączony w propagandową machinę, stając się jej nieodłączną częścią. Wprowadzenie nowych rozwiązań kontrolowali w Rumunii, podobnie jak w innych krajach socjalistycznych „etatowi specjaliści” z ZSRR¹².

Jak już było powiedziane zasadniczym elementem współpracy „bratnich narodów” była międzynarodowa kooperacja sportowa. Wiązało się to oczywiście z różnego rodzaju problemami związanymi choćby w uzyskaniem paszportu na wyjazd zagraniczny, czy przeprowadzeniem personalnej selekcji, tym bardziej, że chętnych na udział w zawodach zagranicznych (zwłaszcza w Europie Zachodniej) było najczęściej więcej, niż miejsc wyznaczonych przez organy zarządzające sportem. Z drugiej strony udział polskich zawodników w zawodach rangi międzynarodowych, tak samo jak wyjazdy działaczy sportowych na konferencje, sympozja i kongresy miało poważne znaczenie propagandowe. Podobnie było w przypadku zabiegów o organizację imprez o międzynarodowej randze. Była to doskonała okazja do promocji kraju, sportu i socjalizmu. Świadczyło też bez wątpienia o pozornej jedynie „normalności” w krajach demokracji ludowej.

Co najmniej do lata 1948 r. władze starały się nie ograniczać międzynarodowych kontaktów sportowych, także z federacjami zachodnioeuropejskimi. Wyjątek sta-

¹⁰ Archiwum Akta Nowych [dalej: AAN], Główny Urząd Kultury Fizycznej [dalej: GUKF], sygn. 58, *Uchwała Biura Politycznego Rumuńskiej Partii Robotniczej w sprawie kultury fizycznej i sportu*, k. 75–81.

¹¹ Por. A. Pasko, *Społeczno-polityczne aspekty*, s. 121.

¹² AAN, KC PZPR, sygn. 237/XXII – 177, *Ścisłe tajne sprawozdanie z konferencji przedstawicieli Komitetów Kultury Fizycznej ZSRR, Bułgarii, Czechosłowacji, Rumunii, Węgier i Polski, odbyte w Sofii w dniach 19–20 X 1950 r.*, k. 119.

nowiły relacje z Japonią, Niemcami zachodnimi i Hiszpanią (jak tłumaczono „faszystowską”), ale trzeba podkreślić, że podobny bojkot zastosowały także niektóre kraje kapitalistyczne, np. skandynawskie. Do końca 1948 r. w urzędowych planach i kalendarzach sportowych nie dzielono państw na: kapitalistyczne i kraje demokracji ludowej. Podział taki wprowadzono dopiero rok później. Można wysunąć tezę, że o kontaktach sportowych z państwami kapitalistycznymi decydowały przede wszystkim dwa względy: możliwości finansowe strony polskiej i korzyści czysto sportowe, a więc zwycięstwa lub dobre wyniki na tle sportowców zachodnioeuropejskich. W każdym razie międzynarodowe kontakty sportowe z Zachodem po 1949 r. (nie licząc olimpiad oraz imprez rangi mistrzowskiej – np. mistrzostwa Europy lub świata) znacznie ograniczono. Tytułem przykładu, w I i II kwartale 1949 r. odbyło się 36 spotkań międzynarodowych w kraju w 15 dyscyplinach, z czego na kraje demokracji ludowej wypadało 657 przyjazdów sportowców, a z krajów kapitalistycznych zaledwie 65 sportowców. W tym samym okresie polscy sportowcy udali się na 44 imprezy zagraniczne, w tym 434 do państw tzw. obozu, a jedynie 55 do Europy Zachodniej¹³. W kolejnych latach proporcje te nie uległy znaczącym wahaniom. Ograniczono jedynie znacząco relacje z federacjami zachodnioeuropejskimi, niemal wyłącznie do współpracy w ramach imprez rangi mistrzowskiej. Proces ten trwał nieprzerwanie do 1956 r.

Za najważniejszą – priorytetową traktowano w latach 1948–1953 kooperację z państwami socjalistycznymi, choć jak się szybko okazało nie wszystkimi. W lutym 1949 r. podczas pierwszej konferencji informacyjno–porozumiewawczej krajów socjalistycznych w Zakopanem, przedstawiciele centralnych organów odpowiedzialnych za zarządzanie sportem uzgodnili, że będą na bieżąco informować poszczególne federacje państw demokracji ludowej o planowanych przedsięwzięciach. Przyjęto również planowany kalendarz najważniejszych, międzynarodowych imprez sportowych na lata 1949–1953 oraz projekt tzw. forum stałych kontaktów międzynarodowych¹⁴.

¹³ AAN, GUKF, sygn. 36, *Sprawozdanie GUKF z działalności Urzędów Kultury Fizycznej i Sportu za II i II kwartał 1949 r.*, k. 8; AAN, GUKF, sygn. 70, *Notatka w sprawie kontaktów międzynarodowych za rok 1948 i 1949*, k. 1–3.

¹⁴ AAN, GUKF, sygn. 75, *Protokół z konferencji informacyjno–porozumiewawczej odbytej w dniu 26 II br. o godzinie 15 w hotelu „Morskie Oko” w Zakopanem*, k. 53–60. Od 1951 r. intensywność konferencji kongresów przedstawicieli organów zarządzających sportem w krajach demokracji ludowej znacznie wzrosła. Najczęściej zwoływano je przed imprezami rangi mistrzowskiej lub olimpiadami.

Sportowcy polscy wzięli udział w Igrzyskach Olimpijskich w Londynie (1948 r.) oraz odbywających się w tym samym roku Igrzyskach Bałkańskich i Środkowoeuropejskich. Z Londynu wrócili tylko z jednym medalem. Brąz zdobył bokser wagi piórkowej Aleksy Antkiewicz, nazywany w środowisku sportowym „bombardierem z Wybrzeża” (w 1948 r. został w plebiscycie „Przeglądu Sportowego” wybrany najlepszy sportowcem w Polsce). Inicjatorem rywalizacji sportowców z Bałkan była Jugosławia, która po wojnie, wbrew Stalinowi forsowała koncepcję szerszej, niezależnej od ZSRR współpracy w regionie. Już w tym samym czasie doszło do sporu z ZSRR na tle interpretacji międzynarodowego komunizmu i „współpracy” z Moskwą, co ostatecznie doprowadziło do wykluczenia Jugosławii z Kominformu pod zarzutem „odchylenia nacjonalistycznego”. I choć Polska w tym sporze stanęła po stronie Kremla, to jednak wystartowała (tylko raz) w Igrzyskach. Uzależnienie krajów satelickich od ZSRR było jednak na tyle duże, że zdecydowano o wycofaniu się z dalszego udziału w imprezie. Co ciekawe formalnie wniosek o rezygnację zgłosiła federacja rumuńska wyjaśniając, że impreza miała charakter neutralny między rywalizacją sportowców z Zachodu ze sportowcami z ZSRR (także z pozostałych krajów demokracji ludowej). A zatem udział w niej krajów socjalistycznych uznano za bezcelowy z punktu widzenia politycznego i propagandowego¹⁵. W zastępstwie zorganizowano wspólne – środkowoeuropejskie zawody lekkoatletyczne w Bukareszcie. W imprezie tej z oczywistych względów nie wystąpiła już ekipa jugosłowiańska¹⁶. Choć udział w Igrzyskach Bałkańskich i Środkowoeuropejskich w opinii urzędników GUKF był ze wszechmiar pożądany, zarówno od strony sportowej, jak i propagandowej, to jednak zdecydowano, że priorytetem w sportowym ruchu międzynarodowym powinny być kontakty z ZSRR i krajami socjalistycznymi.

Analiza tzw. kalendarzy imprez sportowych, sporządzanych przez Wydział Spraw Zagranicznych GUKF potwierdza, że rzeczywiście kontakt ze sportowcami z Zachodu został w latach 1949–1953 znacznie ograniczony, niemal wyłącznie do udziału w zawodach rangi mistrzowskiej lub igrzysk olimpijskich. Pewnym wyjątkiem była rywalizacja z państwami skandynawskimi (głównie: Szwecją, Norwegią i Finlandią), a także Austrią, ewentualnie z klubami zachodnioeuropejskimi mającymi tradycje

¹⁵ AAN, GUKF, sygn. 67, *Generalny Sekretariat Igrzysk Bałkańskich i Europy Środkowej*, k. 1. Dokumentacja dot. Igrzysk Bałkańskich i Środkowoeuropejskich (pisma oficjalne, wnioski, korespondencja między organami zarządzającymi sportem w poszczególnych krajach i federacjami sportowymi, kalendarze imprez, sprawozdania, itd.), [w:] AAN, GUKF, sygn. 67.

¹⁶ Por. AAN, GUKF, sygn. 67, *Generalny Sekretariat Igrzysk Bałkańskich i Europy Środkowej*, k. 3.

lewicowe (przede wszystkim z Francji, Belgii, Holandii i Włoch). Tak, czy inaczej w planach na 1949 r. i lata kolejne ustalono, że rywalami sportowców polskich powinni być przede wszystkim zawodnicy z ZSRR i pozostałych państw tzw. obozu. Sytuacja jednak nie była łatwa. Aby zorganizować zawody o randze międzynarodowej lub wyjechać na imprezę sportową poza granicę państwa trzeba było spełnić szereg procedur i warunków formalnych. Pamiętać należy, że choć organem bezpośrednio odpowiedzialnym na kontakty międzynarodowe był Wydział Spraw Zagranicznych GUKF (pomijam tutaj wewnętrzny obieg dokumentacji w GUKF), to decyzje formalne w tej sprawie podejmowało Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej MSZ) ale nie samodzielne. Kluczowa rola należała do KC PZPR. Jeśli nie bezpośrednio, to przy akceptacji aktywu partyjnego. Dotyczyło to nie tylko wytypowania państw, z którymi można było rywalizować, ale również ustalenia personalnego składu drużyn (wraz z trenerami i ekipą techniczną), które miały wyjechać zagranicę. Selekcja obejmowała również dziennikarzy, korespondentów, fotoreporterów sportowych. Jesienią 1950 r. wyjazdy zagraniczne polskich sportowców zostały dodatkowo utrudnione. Powodem były przede wszystkim trudności finansowe, a właściwie dewizowe. Decyzją Prezesa Rady Ministrów (z 20 X 1950 r.) zmniejszono wydatki budżetowe na wyjazdy zagraniczne. Każdy wniosek o wyjazd (wraz z kosztorysem dewizowym) musiał uzyskać wcześniejszą zgodę ministra finansów i aprobatę odpowiedniego ministra resortowego (w przypadku sportu było to kierownictwo GUKF)¹⁷.

Analiza dokumentów urzędów sportowych i władz partyjnych skłania do kilku generalnych wniosków. Po pierwsze, co może dziwić, udział sportowców radzieckich w zawodach sportowych organizowanych przez Polskę nie był dla władz zadowalający. Doskonale oddają to słowa mjra. Freda Bettera, naczelnika Wydziału Spraw Zagranicznych GUKF. W jednym ze sprawozdań za rok 1948 pisał: „Bardzo zależało nam na kontakcie sportowym ze Związkiem Radzieckim. Kilkakrotnie drogą listową i drogą dyplomatyczną próbowaliśmy nawiązać ten kontakt, jednak mimo usilnych starań z naszej strony, próby te nie dały dotąd pozytywnego rezultatu”¹⁸. Większych efektów poza propagandowymi nie przynosiły również różnego rodzaju akcje „sportowe” mające podkreślić wagę sojuszu z ZSRR. Liczono, że deklarowany serwilizm zintensyfikuje wzajemne kontakty. Sztandarowym przykładem była cykliczna impreza pt. „Miesiąc Pogłębiania Przyjaźni Polsko-Radzieckiej”, w 1949 r.

¹⁷ AAN, GUKF, sygn. 132, *Zarządzenie Prezesa Rady Ministrów, Warszawa 20 X 1950 r.*, k. 14 – 19.

¹⁸ AAN, GUKF, sygn. 36, *Sprawozdanie z prac Wydziału Zagranicznego GUKF w okresie od marca do września 1948 r.*, k. 29.

zorganizowana pod autorskim hasłem Bolesława Bieruta: „Przyjaźń z ZSRR, pomoc ZSRR, przykład ZSRR – oto podstawowe źródło naszych zwycięstw”¹⁹.

Najlepiej układały się relacje między sportowcami polskimi i czechosłowackimi, zarówno na szczeblu ogólnopaństwowym (reprezentacyjnym), jak i klubowym. Na drugim miejscu znajdowały się Węgry, następnie Bułgaria. Bilateralne kontakty sportowe ze sportowymi federacjami rumuńskimi, choć przebiegały względnie poprawnie, nie były nigdy intensywne. Najczęściej polscy sportowcy rywalizowali z rumuńskimi podczas imprez rangi mistrzowskiej.

Podczas zorganizowanych w Pradze I Mistrzostw Świata w Piłce Siatkowej Mężczyzn (10–18 IX 1949) ekipa Rumunii uplasowała się na dobrym czwartym miejscu, tuż za Bułgarią, Czechosłowacją i ZSRR (zwyciężyli we wszystkich rozgrywanych meczach, tracąc tylko jednego seta). Polska zajęła 5 miejsce. W bezpośrednim pojedynku drużyna polska uległa Rumunom w stosunku 1:3²⁰. Znacznie lepiej powiodło się polskim siatkarzom, które na równoległe zorganizowanych mistrzostwach Europy zdobyły brązowy medal, ulegając jedynie ekipom z Czechosłowacji i ZSRR. Rumunia znalazła się na czwartym miejscu przegrywając w bezpośrednim pojedynku z Polkami 0:3. Podczas II Mistrzostw Świata w Piłce Siatkowej Mężczyzn, które odbyły się w Moskwie (17–29 VIII 1952 r.) było już znacznie gorzej. Hegemonem pozostali nadal siatkarze radzieccy, Polacy zajęli dopiero 7, a Rumuni, podobnie jak w 1949 r. 4 miejsce²¹. W kolejnych zorganizowanych w 1956 r. (III) Mistrzostw Świata w Piłce Siatkowej Mężczyzn (w Paryżu) drużyna Rumunii osiągnęła swój największy sukces, zdobywając srebrny medal, Polska zajęła 4 miejsce, choć w bezpośrednim pojedynku pokonała siatkarzy rumuńskich 3:1²².

Na mistrzostwach Europy w koszykówce mężczyzn Polska wystąpiła dopiero w 1955 r. (turniej rozegrano na Węgrzech) i zajęła ostatecznie 5 miejsce, zaś Rumunia 7, ale w bezpośrednim pojedynku Polacy ulegli Rumunom. W poprzednich dwóch imprezach rangi mistrzowskiej (w 1951 i 1953 r.) ekipa polska nie wzięła udziału, zaś Rumunii w 1951 r. wycofali się w ostatniej chwili (stąd przegrali wszystkie mecze walkowerem), a dwa lata później zajęli odległe 13 miejsce.

¹⁹ AAN, GUKF, sygn. 70, *Pismo TPPR do GUKF, Warszawa 24 VIII 1949 r.*, k. 18–19; AAN, GUKF, sygn. 70, *Udział sportu polskiego w Miesiącu Przyjaźni Polsko-Radzieckiej*, k. 20–21; AAN, GUKF, sygn. 70, *Okólnik*, k. 22; AAN, GUKF, sygn. 70, *Zarządzenie organizacyjne*, k. 29–30.

²⁰ K. Mencer, *Historia siatkówki – mistrzostwa świata*, Katowice 2007, s. 7–12.

²¹ *Ibidem*, s. 13–18.

²² *Ibidem*, s. 19–28.

Areną rywalizacji polsko–rumuńskiej były również organizowane cyklicznie mistrzostwa Europy w boksie. Co prawda w 1949 r. (Oslo) i 1951 r. (Mediolan) Rumuni, w odróżnieniu od zawodników polskich, nie odnieśli żadnych spektakularnych sukcesów, odpadając najczęściej już w walkach eliminacyjnych, to już w 1953 r., podczas zorganizowanych w Warszawie X Mistrzostw Europy ekipa rumuńska zdobyła aż trzy brązowe medale (Ferencz Ambruş, Nicolae Linca, Nicolae Mindreanu). Był to zresztą najlepszy w pierwszych latach powojennych okres rozwoju rumuńskiego boksu. „Ikoną Karpat” był wówczas Nicolae Linca, złoty medalista igrzysk olimpijskich w Melbourne (1956 r.) i dwukrotny medalista mistrzostw Europy (w Warszawie w 1953 r. i Berlinie Zachodnim w 1955 r.). W warszawskiej imprezie startowało 117 uczestników z 19 państw, w tym dziesięciu reprezentantów Polski, którzy zdobyli łącznie 9 medalów w niemal wszystkich kategoriach wagowych. Do historii przeszły zwycięstwa Zenona Stefaniuka nad Borisem Stiepanowem (ZSRR), Józefa Kruży nad Aleksanrem Zasuchinem (ZSRR), a zwłaszcza znonokautowanie dziesięciokrotnego mistrza Związku Radzieckiego w wadze półśredniej Siergieja Szczerbakowa (ZSRR) przez Zygmunta Chychłę²³. Dla władz partyjnych o wiele ważniejszy niż zwycięstwa Polaków był jednak sukces krajów demokracji ludowej nad państwami kapitalistycznymi (zdobyły jedynie dwa złote krążki)²⁴.

Doskonałą okazją do międzynarodowej promocji haseł socjalizmu postępu i pokoju oraz solidarnej współpracy krajów demokracji ludowej był organizowany od 1948 r. (oficjalnie przez redakcje: „Głosu Ludu”, następnie „Trybuny Ludu”, „Rudé Právo”, od 1952 r. również przez organ SED „Neues Deutschland” oraz związki kolarskie Polski, Czechosłowacji, a następnie NRD) Międzynarodowy Bieg Kolarski Warszawa – Praga – Warszawa (od 1950 r. Wyścig Pokoju)²⁵. Oprócz celów sportowych wyścig miał przede wszystkim zadania polityczne i ideologiczne. Do jego organizacji włączono nie tylko związki kolarskie, zrzeszenia sportowe, ale przede wszystkim KC PZPR, komitety wojewódzkie, powiatowe i miejskie partii, organi-

²³ Rok wcześniej, podczas Igrzysk Olimpijskich w Helsinkach Chychła również pokonał Szczerbakowa. Zob. J. Pindera, *Pięściarze pokazali Rosjanom, kto jest najlepszy*, „Rzeczpospolita” 27 XI 2011.

²⁴ Zob. szerzej: A. Pasko, *Mistrzostwa Europy w Boksie w 1953 r. w ocenie władz partyjnych i sportowych*, Teki Archiwalne 9 (31) (2006), s. 273–285.

²⁵ Na temat Wyścigu Pokoju pisali m.in.: B. Tuszyński, *Wyścig Pokoju 1948–1988*, Warszawa 1989; Idem, D. Marszałek, *Wyścig Pokoju 1948–2001*, Warszawa 2002; J. Ferenc, *Sport w służbie polityki. Wyścig Pokoju 1948–1989*, Warszawa 2008; A. Pasko, *Wyścig Pokoju w dokumentach władz partyjnych i państwowych 1948–1980*, Kraków 2009.

zacje młodzieżowe i społeczne, prasę, szkoły (odwoływano zajęcia w szkołach położonych co najmniej 10 km. od trasy wyścigu), rady narodowe. Nie można również zapominać o tym, że kolarstwo było dyscypliną zespołową, gdzie kolektyw pracował na zwycięstwo indywidualne zawodnika, co doskonale uzasadniało model sportu socjalistycznego. W tych zawodach, w interesującym nas okresie polscy sportowcy odnieśli znaczące sukcesy. Wygrywali corocznie nie tylko kolejne etapy wyścigu, ale zajmowali również wysokie miejsca w klasyfikacji generalnej. Do historii przeszło już legendarne zwycięstwo Stanisława Królaka w 1956 r. W przypadku kolarzy rumuńskich nie można było mówić o jakichś spektakularnych sukcesach. Start w Wyścigu Pokoju dla drużyny rumuńskiej wynikał raczej z poczucia obowiązku promocji hasła walki o pokój i socjalizm. Rywalizacja czysto sportowa schodziła tutaj na dalszy plan. Zdecydowanie najlepiej Rumunia wypadła w inauguracyjnym wyścigu w 1948 r. Trzeba jednak zaznaczyć, że startowało wówczas zaledwie 65 kolarzy, z kilku krajów. Nie zgłoszono żadnej ekipy z zachodniej Europy. Tak, czy inaczej, drużyna rumuńska, która co prawda zajęła ostatnie 9 miejsce (w klasyfikacji drużynowej) zaznaczyła swoją obecność na trasie wyścigu. Dymitru Pantazescu zajął trzecie miejsce na I etapie, Traian Chicomban na V etapie, a etap II zwyciężył Marin Nicolescu (na III etapie zajął 3 lokatę) – zdecydowanie najlepszy kolarz rumuński podczas tych zawodów (nie uplasował się jednak nawet w pierwszej dziesiątce klasyfikacji generalnej). Podczas kolejnych edycji wyścigu, kiedy dołączyły do niego również drużyny z Europy Zachodniej (np. Francja, Dania, Holandia, Anglia) Rumuni pozostawali tłem dla pozostałych drużyn, nie licząc premiowanych (pierwsze dziesięć) miejsc w poszczególnych etapach. Do 1956 r. żaden rumuński kolarz nie znalazł się w czołówce klasyfikacji generalnej Wyścigu Pokoju. Zaś w klasyfikacji generalnej Rumuni zajmowali zazwyczaj odległe miejsca, najgorsze spośród krajów demokracji ludowej.

Kolejną formą kooperacji polsko-rumuńskiej sportowej były relacje bilateralne. Wydarzeniem o międzynarodowej randze było otwarcie w 1948 r. stadionu lekkoatletycznego w Bukareszcie. Na uroczystość oprócz polskich lekkoatletów (łącznie 28 osób) zaproszono również delegatów GUKF. W specjalnie sporządzonym sprawozdaniu, delegat GUKF, tow. Antoni Miller zwracał szczególną uwagę na panującą w Rumunii atmosferę życzliwości i serdeczności, dobrą oprawę propagandową imprezy, przyzwoite warunki aprowizacyjne. Szczególnie imponujący był sam stadion mieszczący ponad 50 tys. kibiców, odbudowany w zaledwie 80 dni przez ochotników, przodowników pracy i młodzieżowe organizacje. Pod względem czysto sportowym można było mówić o pełnym sukcesie reprezentacji Polski, zwłaszcza, że

w Bukareszcie pojawili się zawodnicy światowej klasy z legendarnym Emilem Zátopkiem, znakomitym czechosłowackim długodystansowcem, czterokrotnym medalistą olimpijskim. Polacy zwyciężyli w trzech dyscyplinach, w pozostałych albo stawali na podium, albo uplasowali się w czołówce. Większych wątpliwości nie budziła również strona oficjalna imprezy, przemówienia dygnitarzy partyjnych, władarzy sportu z Rumunii, Węgier, Czechosłowacji i Polski. Wszyscy zgodnie zwracali uwagę na konieczność dalszej współpracy bratnich krajów socjalistycznych, przyjacielskiej rywalizacji i współpracy. We wnioskach końcowych Miller notował: „Niewątpliwie ten pierwszy w szerszym znaczeniu kontakt z lekkoatletyką państw ludowo – demokratycznych i zadziergnięte więzy koleżeństwa przyczyniają się do znacznego ożywienia międzynarodowego kalendarza lekkoatletyki polskiej, a tym samym do jej rozwoju i podniesienia poziomu. Z punktu widzenia politycznego najcenniejszym jest fakt, że wyprawa bukaresztańska jest niewątpliwie nowym przyczynkiem dla dalszego zacieśniania poprzez sport stosunków z tymi właśnie republikami demokratyczno-ludowymi, które są nam najbliższe ideologicznie”²⁶.

Na dalszą kooperację polsko-rumuńską nie trzeba było długo czekać. Już we wrześniu 1948 r. w Bukareszcie odbył się pierwszy po wojnie oficjalny dwumecz tenisa ziemnego. Od strony czysto sportowej rywalizacja była bardzo wyrównana i stała na wysokim poziomie. Powody do optymizmu budziła zwłaszcza gra Władysława Skoneckiego i Jadwigi Jędrzejowskiej, finalistki Wimbledonu w grze pojedynczej z 1937 r. i finalistki mistrzostw USA w grze pojedynczej z tego samego roku. Za przegraną drużyny polskiej obarczano zwłaszcza stronę rumuńską, która kilkakrotnie zmieniała plany turnieju i zbyt późno poinformowała polską federację o ostatecznym terminie. Dodatkowo zawodnicy polscy po nużącej dwudniowej podróży autobusem do Budapesztu, musieli spędzić noc na tamtejszym dworcu, aby udać się do Rumunii. Na kilka godzin przed meczem, jak informował sprawozdawca GUKF byli już bardzo zmęczeni i poddenerwowani, co miało wpływ na postawę na korcie²⁷. Bez zarzutu była natomiast organizacja spotkania, miejsce zakwaterowania, posiłki, imprezy towarzyszące, spotkanie z przedstawicielami polskiej ambasady i podarki od strony rumuńskiej – kosze z winem i wiązanki kwiatów. Kolejny dwumecz rozegrano rok później, w 1949 r. I choć Polska ponownie przegrała, ostateczny wynik

²⁶ AAN, GUKF, sygn. 68, *Sprawozdanie z podróży jako delegat GUKF wraz z lekkoatletyczną reprezentacją Polski do Rumunii na igrzyska z okazji inauguracji „stadionu Republiki” w Bukareszcie*, k. 72.

²⁷ AAN, GUKF, sygn. 68, *Sprawozdanie z meczu Rumunia – Polska rozegranego w Bukareszcie w dn. 15–20 V 1948 r.*, k. 168–171.

nie był najważniejszy. Uwagę korespondenta sportowego – redaktora Bohdana Tomaszewskiego zwróciło „kompromitujące” zachowanie Władysława Skoneckiego, który najpierw podczas pojedynku w grze podwójnej odnosił się niewłaściwie do swojego partnera, a później po konflikcie w sędzią liniowym przestał w ogóle odbijać piłki. Dziennikarze prasy sportowej nie zostawili na Skoneckim, najlepszym wówczas polskim tenisistą, suchej nitki. Oskarżano go o brak profesjonalizmu, nieumiejętność pracy w kolektywie i brak odpowiednio wyrobionej świadomości ideowej²⁸. Polscy tenisisci wzięli również udział w rozgrywanych we wrześniu 1949 r. międzynarodowych zawodach o mistrzostwo Rumunii, spisali się jednak poniżej oczekiwań. Młodym Polakom zabrakło przede wszystkim rutyny, doświadczenia i kondycji – czytamy w sprawozdaniu GUKF²⁹. Pełnym sukcesem zakończyły się natomiast rozgrywane w Rumunii, we wrześniu 1949 r. zawody pływackie. Antoni Rybakowski osiągnął w wyścigu stylem motylkowym na 200 metrów najlepszy powojenny wynik, ustanawiając przy tym rekord kraju. Zgodnie uznano, że wygrane przez polskich pływaków zawody stały na wysokim poziomie³⁰.

Jednym z najważniejszych wydarzeń w kontaktach sportowych między Polską a Rumunią był piłkarski mecz międzypaństwowy rozegrany w Bukareszcie w maju 1949 r.³¹. W stolicy Rumunii został on rozreklamowany jako jedno z najważniejszych i największych wydarzeń w historii tamtejszego futbolu. Sprawozdawca z zawodów, z ramienia GUKF a zarazem kierownik ekspedycji do Bukaresztu ubolewał nad faktem, że strona rumuńska nie była przygotowana do przyjęcia polskiej drużyny. Nie zorganizowano dodatkowych zajęć w wolnym czasie, imprez towarzyszących jak to zazwyczaj było praktykowane, poza krótką przechadzką po centrum miasta. Ponadto, jak czytamy w sprawozdaniu, Polacy mieli problem z dziennikarzami i kibicami rumuńskimi, którzy otoczyli hotel, w którym przebywali polscy piłkarze. Również od strony sportowej zarówno odprawa przedmeczowa, jak i samo już spotkanie ro-

²⁸ AAN, GUKF sygn. 59, *Przegląd Prasy nr 10*, k. 33–34; AAN, GUKF sygn. 59, *Przegląd Prasy nr 12*, k. 41; *Kompromitacja*, „Kurier Codzienny” 21 V 1949. Skonecki pomimo incydentu w Bukareszcie, ze względu na swoje czysto sportowe umiejętności był ceniony przez aparat partyjny i władarzy zarządzających sportem. W 1951 r. po meczu ze Szwajcarią Skonecki nie wrócił do kraju. Błyskawicznie z bohatera stał się „renegatem” i „zdrajcą”. Por. A. Pasko, *Sport wyczynowy*, s. 189.

²⁹ AAN GUKF, sygn. 69, *Sprawozdanie z Międzynarodowych Mistrzostw Rumunii w Bukareszcie*, k. 286.

³⁰ AAN, GUKF, sygn. 59, *Przegląd Prasy nr 28*, k. 66.

³¹ Pierwsze oficjalne mecze między Polską a Rumunią rozegrano w 1947. Pierwszy polscy piłkarze przegrali (1:2) a drugi zremisowali (0:0).

dziły wiele wątpliwości. Rumuni mieli zabiegać o większą, niż ustalono wcześniej liczbę zmian podczas meczu. Już podczas zawodów stronnictwami miał się wykazać węgierski sędzia, który nie zwracał uwagi na ostrą grę Rumunów (na początku spotkania po brutalnym faulu murawę opuścił Gerard Cieślik) i nie uznał prawidłowo strzelonej bramki przez Polaków. Co oczywiste większość publiczności dopingowała gospodarzy. Ale – czytamy dalej – polscy piłkarze mogli liczyć na doping obecnych na meczy żołnierzy Armii Czerwonej. Dodatkowy zgrzyt pojawił się na wieczornym bankiecie na który nie zaproszono polskiego ambasadora³².

W maju 1949 r. do Bukaresztu na oficjalny mecz międzypaństwowy udała się także reprezentacja polskich koszykarzy. Polacy zostali przyjęci bardzo życzliwie. Już na granicy powitała ich specjalna delegacja partyjno-rządowa, członkowie rumuńskiej federacji piłki koszykowej, przedstawiciel ambasady RP, dziennikarze, fotoreporterzy i sportowcy rumuńscy. Polaków zakwaterowano w reprezentacyjnym, ekskluzywnym hotelu „Ambasador”, zapewniono szereg atrakcji, jak zwiedzanie miasta, muzeów, koncerty, wystawy. Do wizyty polskich koszykarzy przygotowała się również rumuńska prowincja, zwłaszcza te miasteczka, gdzie Polacy mieli do dyspozycji bazę treningową. Witano ich tam z ogromną życzliwością. Niemal wszędzie pojawiała się młodzież, przodownicy pracy, weterani wojenni, orkiestry, delegacje urzędów i zakładów pracy wyposażone w tysiące biało-czerwonych chorągiewek i dziesiątki transparentów. Pobyt polskich sportowców w Bukareszcie miał jednak swoją drugą, mniej oficjalną stronę. Sprawozdawca z ramienia Polskiego Związku Koszykówki, Siatkówki i Szczypiorniaka zwrócił uwagę, że ubiór i wyposażenie polskich koszykarzy daleko odbiegały od europejskich standardów. Dresy były podarte i podniszczone, niektórzy zawodnicy nie mieli również odpowiedniego obuwia. Kilku grało w pożyczonych od Rumunów tenisówkach, a jeden w skórzanych pantoflach na cienkiej podeszwie, całkowicie nieodpowiednich do gry. Sportowo, (ale nie tylko) Rumuni okazali się lepsi i wygrali nieznacznie z koszykarzami polskimi 27: 41³³.

Na przełomie lipca i sierpnia 1949 r., w Warszawie gościła rumuńska reprezentacja lekkoatletyczna. Same zawody przebiegły w sportowej atmosferze, bez żadnych incydentów i zakłóceń. Organizatorzy starali się również zapewnić gościom jak najwięcej atrakcji. Rumuni zwiedzili stare miasto, nowo wybudowaną Trasę W-Z, no-

³² AAN, GUKF, sygn. 69, *Sprawozdanie z wyjazdu na zawody piłki nożnej Polska – Rumunia w Bukareszcie w dn. 8 V 1949 r.*, k. 119–120.

³³ AAN, GUKF, sygn. 69, *Sprawozdanie z pobytu koszykarzy polskich w Rumunii w dniach 11 – 24 V 1949 r.*, k. 126 – 127.

woczesne, socrealistyczne budynki mieszkalne i sportowe (hale, baseny, stadiony). Do największego incydentu doszło podczas zwiedzania starówki, kiedy zawodników rumuńskich zaczęli zaczepiać przechodnie pytając, czy są Cyganami? Wywołało to zamieszanie, zakończone dopiero oficjalnymi przeprosinami ze strony polskiej. Anna Bober – z-ca dyrektora Stołecznego Urzędu Kultury Fizycznej zwróciła uwagę na jeszcze jeden fakt, z ideologicznego punktu widzenia istotny. Mianowicie w zorganizowanych pogadankach ideologicznych zawodnicy rumuńscy mieli się wykazać dużą świadomością klasową, dojrzałością ideologiczną i dyscypliną. Posiadali również znaczną wiedzę na temat przebiegu wojny i okupacji na ziemiach polskich. Ten pozytywny z punktu polityczno-propagandowego punktu widzenia obraz zaburzały nieco „drobne” zdarzenia, jak podejmowane przez sportowców rumuńskich próby zakupu dewiz, kupna kakao i czekolady za pieniądze przeznaczone na diety, niezbyt pochlebne wypowiedzi na temat polskiej gospodarki czy wartości złotego. Rumuńscy zawodnicy mieli również narzekać na niestrawne i kaloryczne posiłki jakie im zaserwowano w Warszawie³⁴.

W 1949 r. sportowcy polscy i rumuńscy rywalizowali jeszcze w międzynarodowych zawodach szachowych w Sopocie (czwórmech: Polska, Bułgaria, Rumunia, Węgry); meczu piłki nożnej (drugich drużyn); międzypaństwowym spotkaniu koszykówki mężczyzn i kobiet; wyścigach motocyklowych w Bukareszcie, międzynarodowych zawodach lekkoatletycznych w Pradze, dwumeczu szermierczym w Warszawie, w mistrzostwach Europy w wioślarstwie (Amsterdam); międzynarodowym turnieju siatkówki kobiet (Bukareszt)³⁵. W zaplanowanym na rok później kalendarzu imprez przewidywano udział sportowców Polski i Rumuni w kilku znaczących, międzynarodowych imprezach, jak na przykład: zawody wioślarskie krajów demokracji ludowej; międzynarodowy turniej szachowy (Brno); międzynarodowe zawody jeździeckie krajów socjalistycznych; międzynarodowy bieg kolarski w Bułgarii, turniej bokserski, międzynarodowy turniej w hokeju na lodzie (Katowice); międzynarodowy wyścig uliczny (samochodowy) o „Złoty Kask Poznania”, turniej tenisa stołowego, turniej tenisa ziemnego (Karlowe Vary), czy zawody strzeleckie³⁶.

³⁴ AAN, GUKF, sygn. 69, *Sprawozdanie z pobytu rumuńskiej drużyny lekkoatletycznej w dn. 30 – 31 VII i 1 VIII 1949 r. w Warszawie*, k. 179–180.

³⁵ AAN, GUKF, sygn. 70, *Terminarz imprez międzypaństwowych i międzynarodowych na rok 1949*, k. 168–176; AAN, GUKF, sygn. 71, *Sprawozdanie cyfrowe za lata 1946–1947 i planowane na rok 1949*, bps.

³⁶ AAN, GUKF, sygn. 70, *Międzynarodowy kalendarz sportowy na rok 1950*, k. 179–180; AAN, GUKF, sygn. 70, *Notatka w sprawach międzynarodowych*, k. 226–228.

W kolejnych latach liczba wspólnych imprez i zawodów nie uległa zasadniczym zmianom. Utrzymywała się na podobnym poziomie. Niemal cyklicznie odbywały się turnieje w grach zespołowych, zawody tenisowe czy biegi kolarskie. Zdarzały się jednak sytuacje, kiedy to zaplanowane w kalendarzu na kolejny rok imprezy nie doszły do skutku. Decydowały o tym różne względy. Niekiedy zwyczajnie organizatorzy wycofywali się z wcześniejszych planów, na przykład w związku z pobytem w tym samym czasie sportowców na obozach przygotowawczych przed mistrzostwami Europy bądź świata. Nierzadko decydowały o tym również względy finansowe. Zdarzały się również sytuacje, że propozycje organizacji imprez sportowych zgłaszało MSZ, bez wcześniejszych konsultacji z GUKF. Pojawiająca się kolizja terminów zmuszała GUKF do wycofania się z wcześniejszych planów. A zatem tzw. kalendarz imprez sportowych, choć najczęściej bardzo doprecyzowany, był zmienny, uzależniony od stanowiska innych organów współdecydujących o sporcie wyczynowym i od deficytów finansowych. Świadczyło to także o tym, że GUKF miał niewielki stopień samodzielności, a decyzje o międzynarodowych kontaktach sportowych zapadały w innych organach, jak MSZ, czy KC PZPR (najczęściej w Wydziale Propagandy Masowej KC PZPR, od 1953 r. Wydziale Propagandy i Agitacji KC PZPR lub w Sekretariacie KC PZPR). Trudno było sobie przecież wyobrazić, aby organizacja dużej międzynarodowej imprezy sportowej odbyła się poza wiedzą politbiura, czy też organów bezpieczeństwa publicznego. Należało zadbać nie tylko o jej przebieg od strony sportowej, ale i polityczno-propagandowej, zagwarantować bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne (kontakty zawodników z przedstawicielami obcych ambasad, dyplomatami, dziennikarzami z krajów zachodnioeuropejskich). Od 1950 r. pojawiały się przypadki tzw. „imprez niepożądanych”, ze względów politycznych lub ideologicznych. Kwalifikacji dokonywał wówczas, albo Wydział Zagraniczny KC PZPR, albo Wydział Propagandy Masowej KC PZPR. Patrząc z nieco innej perspektywy swoisty chaos decyzyjny i kompetencyjny był też efektem nadmiernego centralizmu i rozbudowanej biurokracji, co zresztą charakteryzowało niemal wszystkie dziedziny życia w PRL.

W latach 1952–1954 liczba odwołanych imprez międzynarodowych znacznie wzrosła. Jak wówczas tłumaczono, należało skoncentrować wysiłki na celu nadrzędnym: umasowieniu sportu i rekreacji oraz nadaniu im ideologicznych podstaw. Troska o to, aby polscy sportowcy byli obecni na międzynarodowych arenach schodziła na dalszy plan. Dopiero z początkiem 1955 r. liczba przedsięwzięć sportowych o międzynarodowej randze wzrosła, co więcej przekraczała nawet wcześniej zaplanowaną w kalendarzach sportowych. Zmalała również ingerencja czynników par-

tyjnych w organizacji imprez lub udział sportowców polskich w zawodach poza granicami kraju. Był to jak można sądzić efekt politycznej odwilży.

Polsko-rumuńska, międzynarodowa kooperacja sportowa w latach 1948–1953 nigdy nie była tak intensywna, jak choćby współpraca ze sportowymi federacjami z Czechosłowacji, czy Węgier. Stanowiła jednak stały element sportowej polityki międzynarodowej, zwłaszcza jeśli chodzi o relacje z krajami demokracji ludowej. Dopiero po 1956 r., a przede wszystkim w latach 60. i 70. proces ten ewoluował i Rumunia stała się jednym z najważniejszych partnerów PRL w międzynarodowych stosunkach sportowych.

Summary

Polish-Romanian sports contacts after WWII have not attracted much attention on the part of academics. This article includes an analysis of the following (research) issues: 1) organizational, institutional and ideological changes in sport in Poland and the Eastern Bloc countries after WWII; 2) implementation of the Soviet model of organising sport and physical culture in the Eastern Bloc; 3) Polish – Romanian sports contacts in 1948–1953; 4) the ideological, propaganda-related, institutional and purely sport-related dimension of Polish-Romanian sports contacts; 5) the successes of Polish and Romanian sports federations in 1948 – 1953; 6) the difficulties and barriers to sports cooperation. Polish-Romanian sports contacts in the time of Stalinism were never intense; only after 1956 did Romania become one of Poland's most important partners in international sports relations

Tłumaczenie: Ewa Dratwa

Nadesłany 7 IV 2019

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych 3 VII 2019

Zaakceptowany 4 XII 2019

Dr hab. prof. US Tomasz Sikorski

ORCID 0000-0002-3090-0793

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych

Wydział Humanistyczny US

Uniwersytet Szczeciński

ul. Krakowska 71–79

71–017 Szczecin

email: t.sikorski@poczta.fm

Dr hab. prof. US Urszula Kozłowska
ORCID 0000-0001-5444-5847
Instytut Socjologii
Wydział Humanistyczny US
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71-79
71-017 Szczecin
email: urszula.kozlowska@usz.edu.pl

JAN RYCHLÍK (PRAGA)

Czesi i Słowacy na drodze do niepodległego państwa (1914–1918)

Słowa kluczowe: I wojna światowa, Czechy, Słowacja, niepodległość

Keywords: World War I, Czech Republic, Slovakia, independence

Abstract: The following article describes the struggle of Czechs and Slovaks for independent Czechoslovakia during World War I and explains why Austria-Hungary could not survive.

Ziemie czeskie na początku I wojny światowej

Do wybuchu Wielkiej Wojny polityków czeskich pragnących pełnej niepodległości było niewiele. Polityka czeska nie dążyła do całkowicie niepodległego państwa w sensie odzielenia się od monarchii Habsburgów. Idea niepodległego państwa wydawała się wielu Czechom nie do zrealizowania zaś Austria, mimo wszelkich niedostatków, była postrzegana jako naturalna przestrzeń dla czeskiego rozwoju narodowego. Biorąc pod uwagę, że takie państwo zamieszkiwałoby ponad trzy miliony Niemców i graniczyłyby praktycznie tylko z Niemcami, zdaniem wielu nie byłoby w stanie się utrzymać. Ideałem polityki czeskiej było więc osiągnięcie takiego statusu, jaki od 1867 r. posiadały w ramach monarchii Węgry: zamiast dualizmu Austro-Węgierskiego powstałby trójizm Austro-Czesko-Węgierski. Celem artykułu jest pokazanie, w jaki sposób ta sytuacja stopniowo się zmieniała i jak w końcu w opinii polityków czeskich zwyciężyła opcja Tomáš G. Masaryka i Edvarda Beneša opowiadająca się już od 1914 r. za połączeniem Czech ze Słowacją i powstaniem od

Austro-Węgier całkowicie niezależnym państwem czesko-słowackim i jak jednak w końcu Czechosłowacja stała się faktycznie takim samym państwem wielonarodowym, jakim były i Austro-Węgry. Tekst w ten sposób uzupełnia naszą wiedzę na temat problemu upadku państw wielonarodowych i powstawania „narodowych” w 1918 roku¹.

Wybuch wojny 28 VII 1914 r. wpłynął na wewnętrzną politykę Austrii. Już 25 VII 1914 r. zamknięto Radę Państwa, której budynek przekształcono wkrótce w szpital wojskowy i rozwiązano wszystkie sejmy krajowe. W całej monarchii wprowadzono stan wyjątkowy, zawieszając niektóre prawa obywatelskie. Zaostrzono cenzurę prasy², wprowadzono kontrolę korespondencji i rozmów telefonicznych, ograniczono wyjazdy obywateli za granicę. Podejrzane osoby mogły zostać bez wyroku sądu umieszczone na nieograniczony czas w specjalnych obozach internowania³.

Cesarz jako zwierzchnik armii powierzył naczelne dowództwo swemu krewnemu z bocznej linii Habsburgów arcyksięciu Fryderykowi (1856–1936), posiadaczowi rozległych dóbr na Śląsku Cieszyńskim, chociaż w rzeczywistości spoczywało ono w rękach szefa sztabu generalnego hrabiego Franza Conrada von Hötzendorfa (1852–1926). Sztab generalny przejął faktyczną władzę w państwie a armia zaczęła odgrywać w nim decydującą rolę. Wojsku podporządkowano wszystkie instytucje administracji, także cesarscy namiestnicy musieli działać w zgodzie z miejscowym

¹ Na temat powstania Czechosłowacji patrz: J. Rychlík, *1918 – Rozpad Rakouska-Uherska a vznik Československa*, Praha 2018, J. Galandauer, *Karel I., poslední český král*, Praha–Litomyšl, 2004; A. Klimek, *Říjen 1918. Vznik Československa*, Praha 1998; J. Galandauer, *Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, předpoklady*, Praha 1988; M. Hronský, *Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920*, Bratislava 1998; M. Hronský, M. Pelník, *Martinská deklarácia. Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska*, Bratislava 2008; F. Čada, *28. říjen 1918. Skutečnost, sny a iluze*, Praha 1988; M. Hronský, *Slovensko pri zrode Československa*. Bratislava 1987.

² Z formalnego punktu widzenia aż do tego momentu w Austro-Węgrzech cenzura nie istniała. Każdy mógł pisać co chciał, jednak rozpowszechnianie druku było możliwe jedynie w przypadku, gdy tekst nie naruszał prawa. Aby uniknąć strat spowodowanych zakazem rozpowszechniania gotowych już dzieł wydawcy, dyrekcje teatrów czy producenci filmowi, przedkładali wcześniej teksty urzędnikom, co w rzeczywistości oznaczało istnienie cenzury prewencyjnej. W przypadku stwierdzenia naruszenia prawa cenzor podkreślał stosowny fragment tekstu i odnotowywał przepis, który został złamany. Przeciwno decyzji cenzora można było odwołać się do sądu. W ocenzonej drukach pozostawiano puste miejsce, by czytelnik mógł zorientować się, że dokonano ingerencji. Taką procedurę przejęto w Czechosłowacji w latach 1918–1938.

³ F. Soukup, *28. říjen 1918. Předpoklady a vývoj našeho odboje domácího v československé revoluci za státní samostatnost národa*. I. díl. Praha 1928, s. 105–114.

dowództwem. Ludność cywilna podlegała rozkazom pełnomocników wojskowych, którzy mogli w razie potrzeby przymusić ją do wykonywania obowiązków na rzecz wojska, przedłużać czas pracy czy ograniczać wysokość płac. Zgodnie z prawem armia miała prawo rekwizycji majątku jeśli nie był on konieczny do utrzymania, zabierano więc zapasy jedzenia, wozy, metale szlachetne itp.⁴ Na Węgrzech, gdzie konstytucja nie pozwalała na powrót do żadnej formy rządów absolutystycznych, parlament zbierał się nadal, a instytucji rządowych nie podporządkowano armii. Jednak i tu dowódcy wojskowi mieli bardzo szerokie kompetencje⁵.

Działania wojenne ominęły ziemie czeskie, jednak ich udział w wojnie był znaczący, zwłaszcza pod względem zasobów ludzkich. Do armii i sił samoobrony (Landwehr) wcielono stopniowo wszystkich mężczyzn zdolnych do służby wojskowej w wieku od 18 do 50 lat. Ubytek siły roboczej był tak znaczący, że w wielu miejscach, po raz pierwszy w historii, mężczyźni musieli zastąpić kobiety, powoływane do pracy w urzędach, fabrykach, kolei czy transporcie publicznym. Od 1915 r. gospodarke w Austro-Węgrzech przestawiono na potrzeby wojska. Rolnicy mogli zachować jedynie plony potrzebne na własny użytek, resztę musieli odsprzedać państwu po urzędowych cenach. Ustalono minimalne i maksymalne płace w przemyśle, w wielu gałęziach gospodarki robotników zmobilizowano, zakazując im opuszczania miejsca zamieszkania bez specjalnego zezwolenia. W tym samym roku zaczęto wprowadzać reglamentację towarów, najpierw żywności a później innych produktów przemysłowych. System ten nie działał jednak tak sprawnie jak w sąsiednich Niemczech, głównie z uwagi na wszechobecną korupcję. Wojna pociągnęła za sobą olbrzymią inflację. Chłopi nie chcieli sprzedawać żywności za pieniądze, żądając w zamian złota czy innych cennych przedmiotów. W czasie I wojny światowej w wiejskich chałupach pojawiły się pianina, luksusowe meble, drogie ubrania czy biżuteria, a wielu rolników znacznie się wówczas wzbogaciło. W miastach zaczęły wybuchać strajki i protesty głodowe⁶.

Czesi nie wiązali z wybuchem I wojny większych nadziei, a ich sympatie stały wyraźnie po stronie przeciwników Austrii, zwłaszcza Serbii, prowadzącej sprawiedliwą wojnę, i Rosji (najmniejsze wsparcie okazywano Włochom). Już w czasie mobilizacji wielu rezerwistów okazywało przyjazną postawę wobec Serbów i Rosjan. Nie znaczy to jednak, by większość Czechów świadomie opowiadało się przeciwko wojnie. Jeśli

⁴ J. Rychlík, *1918 – Rozpad Rakouska-Uherska*, s. 73.

⁵ P. Kónya et. al., *Dejiny Uhorska (1000–1918)*, Prešov 2013, s. 739–741.

⁶ J. Rychlík, *1918 – Rozpad Rakouska-Uherska*, s. 72–75.

spojrzymy na czeskich żołnierzy jako całość, dostrzeżemy, że wypełniali oni swoje obowiązki wobec armii, czy to jako prości rekruci, czy jako oficerowie i podoficerowie rezerwy. W korpusie oficerskim Austro-Węgier Czesi stanowili około 11–12 procent (w korpusie oficerów zawodowych jednak tylko 5 procent), choć procent czeskich lekarzy wojskowych i kapelanów był w porównaniu z innymi narodami monarchii najwyższy⁷. Wielu czeskich oficerów zawodowych z powodzeniem pełniło wysokie funkcje dowódcze. Tylko niewielka część żołnierzy czeskich zdecydowała się na dezercję lub dobrowolne poddanie się nieprzyjacielowi. Od początku 1915 r. liczba przypadków dezercji zaczęła się co prawda zwiększać, aż do końca wojny trudno jednak mówić o jakimś masowym zjawisku. Wielu Czechów uważało Austro-Węgry za swoją ojczyznę a służbę wojskową traktowało jako obywatelski obowiązek⁸.

Czeska scena polityczna wydawała się zaskoczona wybuchem wojny, a jej najważniejsze siły nie bardzo wiedziały jak na nią zareagować. Zresztą zamknięcie Rady Państwa i sejmów krajowych ograniczyło możliwość działalności politycznej. Przed wojną jedynie Radykalna Partia Państwowoprawna postulowała pełną samodzielność ziem czeskich, miała ona jednak marginalną pozycję. W pewien sposób idea niepodległości bliska była także narodowym socjalistom, których przywódca Václav Klofáč (1868–1942) został internowany IX 1914 r. (na wolność wyszedł dopiero 12 VII 1917 r.)⁹. Najważniejsze partie polityczne, Młodoczesi, agraryści i socjaldemokraci, zachowywały lojalność wobec Austrii. Czeska Partia Socjaldemokratyczna (ČSSD) jeszcze na swym ostatnim przedwojennym zjeździe w 1913 r. jednoznacznie opowiedziała się za pozostaniem Czech w granicach monarchii. Większość polityków zadeklarowało poparcie dla wojennych wysiłków Austro-Węgier licząc, że Czesi otrzymają w zamian szansę realizacji swych narodowych postulatów. Jesienią 1915 r. rozpoczęły się rozmowy na temat stworzenia jednolitego stronnictwa narodowego, które reprezentowałoby wspólne stanowisko Czechów w przypadku zmian w organizacji monarchii. Rozmowy nie przyniosły jednak zbliżenia stanowisk i zakończyły się po kilku miesiącach¹⁰. Z kolei Słowacy przybrali bierną pozycję. Już 5 VIII 1914 r. Słowacka Partia Narodowa ogłosiła, że na czas wojny zawiesza jakiekol-

⁷ K. Pichlík, B. Klípa, J. Zabloudilová, *Českoslovenští legionáři 1914–1920*, Praha 1996, s. 11.

⁸ I. Šedivý, *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*. 2. vyd. Praha 2014, s. 144–150; J. Fučík, *Osmadvacátníci. Spor o českého vojáka I. světové války*, Praha 2006, s. 117–119.

⁹ F. Soukup, 28. říjen, s. 155–156.

¹⁰ J. Křen, *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Praha 1990, s. 419–420.

wiek działania polityczne¹¹, a w ślad za nią poszły wkrótce i inne ugrupowania, w tym socjaldemokraci, którzy tworzyli autonomiczną organizację w ramach węgierskiej partii socjaldemokratycznej¹².

W istniejących okolicznościach polityka aktywizmu, a więc uczestniczenia w austriackim życiu politycznym, nie dawała zbyt wielu nadziei na sukces, bowiem w trwających konflikcie narodowościowym wojna przechyliła szalę wyraźnie na stronę Niemców. Zarówno arcyksiążę Fryderyk jak i Conrad von Hötzendorf byli zwolennikami „niemieckiej Austrii”, a toczącą się wojnę postrzegali jako walkę żywiołu niemieckiego ze słowiańskim. Już w październiku 1914 r. zaczął powstawać program „niemieckiej przebudowy Austrii”, który zyskał konkretniejszą formę na wiosnę 1915 r. (stąd nazywany był „programem wielkanocnym” – „Osterbegehreschrift”), i ostateczną formę na wiosnę 1916 r. Galicja, Bukowina i Dalmacja miały zostać odłączone od Przedlitawii i zyskać własny statut, przy czym miano zagwarantować prawa tamtejszym Niemcom. Pozostałe ziemie, w tym Czechy (także Istria z uwagi na dostęp do morza), miały zostać połączone w jedną całość, „zachodnią Austrię”, mającą wyraźnie niemiecki charakter¹³. Czesi i Słoweńcy staliby się w nim mniejszością narodową, język niemiecki byłby językiem urzędowym, którym powinien władać każdy obywatel, a na terenach niemieckojęzycznych mogłyby istnieć tylko niemieckie szkoły. Prawu narodów niegermańskich na tych obszarach poświęcono w programie „Osterbegehreschrift” jedno zdanie, w którym stwierdzano, że „pod uwagę mają być wzięte praktyczne potrzeby obcojęzycznych społeczności w urzędach i szkołach”.¹⁴ Z ziem słowiańskich większą uwagę poświęcono jedynie Czechom, które planowano podzielić na czysto niemieckie pogranicze oraz terytoria mieszane narodowościowo z czeskim jako drugim, pobocznym językiem urzędowym¹⁵.

W listopadzie 1916 r. Wilhelm II i Franciszek Józef I wydali w imieniu swoich państw proklamację zapowiadającą utworzenie państwa polskiego na terenie dawnej Kongresówki i Galicji (tzw. Akt 5 listopada). I chociaż w Berlinie i Wiedniu nie było

¹¹ „Národné Noviny“, 6 VI 1914, s. 1. Patrz też: *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti* (DSNIŠ), I. Bratislava 1998, dok. 134, s. 431–433.

¹² Słowacka Partia Socjaldemokratyczna odłączyła się w 1905 r. od węgierskich socjaldemokratów, jednak samodzielnie istniała tylko przez rok. W 1906 r. ponownie dołączyła do struktur węgierskich, zachowując jednak autonomię.

¹³ J. Křen, *Konfliktní společenství*, s. 405–406.

¹⁴ Tamże, s. 403.

¹⁵ J. Galandauer, *Vznik Československé republiky*, s. 18.

zgody co do kształtu państwa polskiego oraz sposobu przyłączenia do niego Galicji, z punktu widzenia Niemców nie miało to większego znaczenia: Galicja i tak miała zostać odłączona od Przedlitawi, a ludność niemiecka zyskałaby w niej pożądaną przewagę liczebną. Wkrótce doszło do zmiany na fotelu premiera Austrii, która tylko wzmocniła program wielkoniemiecki. Hrabia Karl Stürghk, konserwatywny austriacki arystokrata, nie był zwolennikiem „niemieckiej Austrii”, bojąc się otwartego buntu narodów słowiańskich, jednak 21 X 1916 r. padł ofiarą zamachu¹⁶. Po przejściowym rządzie Ernesta von Koerbera, cesarz mianował 20 grudnia premierem hrabiego Heinricha Clam-Martinica (1863–1932), który był co prawda potomkiem starej czeskiej arystokracji, jednak w odróżnieniu od swego ojca i stryja nie popierał czeskich postulatów narodowościowych.

Czeskie partie polityczne były bez wyjątku zaniepokojone przygotowanymi planami przekształcenia Przedlitawi. Chociaż nie udało się zrealizować pomysłu organizacji wspólnego stronnictwa narodowego, w obliczu niemieckiego zagrożenia powołano 19 XI 1916 r. Czeski Związek Posłów Rady Państwa (Český svaz poslanců na říšské radě), a równocześnie ponadpartyjny Komitet Narodowy (Národní výbor), mający koordynować działalność środowisk politycznych¹⁷. Oznaczało to początek końca polityki aktywizmu. I tak, paradoksalnie, niemiecki program narodowy tchnął energię w czeską walkę o niepodległość.

Ruch antyaustriacki za granicą

Jak już wspomniano u progu I wojny światowej żadna z liczących się sił politycznych w Czechach, pomijając marginalną Radykalną Partię Państwowoprawną, nie wysuwała postulatu niepodległości Czech. Niemniej wśród czeskich polityków różnych opcji myśl taka pojawiała się od czasu do czasu, nigdy jednak nie inspirując poważniejszych dyskusji. Idea niepodległości oznaczała otwarty bunt przeciwko Austro-Węgrom. Na czele ruchu antyaustriackiego stanął Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937), profesor czeskiego uniwersytetu w Pradze, wówczas poseł z ramienia realistów. Szerszej opinii publicznej stał się znany w latach 80. XIX w. gdy podważył pochodzenie rękopisów královédvorského i zelenohorského. Po raz kolejny zrobiło

¹⁶ Zamachu dokonał we Wiedniu dr Friedrich Adler (1879–1960), przyrodnik i polityk socjaldemokratyczny, syn wiedeńskiego lekarza Viktora Adlera. Motywem był protest przeciwko dyktaturze wojskowo-biurokratycznej, której głównym reprezentantem miał być właśnie Stürghk.

¹⁷ F. Soukup, 28. říjen 1918, s. 354–357.

się o nim głośno w 1899 r. Stanął wówczas w obronie Żyda Leopolda Hilsnera, nieśluszenie oskarżonego o zabójstwo chrześcijańskiej dziewczyny i otwarcie wystąpił przeciwko powszechnym w Czechach przesądom religijnym, zwłaszcza dotyczącym mordów rytualnych¹⁸. Masaryk swoim wystąpieniem mocno naraził się czeskiej opinii publicznej. Spotkał się jednak z poparciem za granicą, zwłaszcza w kręgach syjonistycznych. Idea syjonizmu, według której Żydzi mają naturalne prawo do własnego państwa w Palestynie, była zresztą bliska Masarykowi. Kilka lat przed wybuchem I wojny światowej Masaryk wystąpił w obronie serbskich polityków, których oskarżono w Chorwacji o szpiegostwo i postawiono przed sądem w Zagrzebiu¹⁹.

Masaryk długo uważał się za austriackiego patriotę i bronił istnienia monarchii. Nie wiemy dziś dokładnie czy zmienił zdanie dopiero po wybuchu wojny czy już wcześniej? Bez wątpienia na podstawie własnych obserwacji i rozmów z różnymi politykami doszedł do przeświadczenia, że zwycięstwo Austro-Węgier w wojnie oznaczałoby całkowitą germanizację monarchii. Od tego momentu całą swą energię poświęcił na rzecz jej rozbitcia. Jego plan polegał na zainteresowaniu państw

¹⁸ Tuż przed Wielkanocą 1899 r. niedaleko miasteczka Polná pod Iglawą znaleziono ciało młodej dziewczyny, Anežki Hružovej. O zabójstwo oskarżono miejscowego czeladnika żydowskiego pochodzenia. Wśród okolicznych mieszkańców rozeszła się pogłoska, że Hilsner potrzebował krwi koniecznej do wypieku macy na nadchodzące święto paschy. Zabójstwo wywołało w Czechach falę antysemitycznych wystąpień. W atmosferze zbiorowej hysterii przysięgli sądu w Kutnej Horze skazali Hilsnera na śmierć. Sprawa trafiła do sądu wyższej instancji. Nowy proces przed sądem w Písku potwierdził wyrok śmierci, jednak cesarz zamienił go na karę dożywotniego więzienia. Hilsner został uwolniony wiosną 1918 r., zmarł w roku 1926. Patr.: T. G. Masaryk, *Nutnost revidovati proces polenský*, Praha 1899; J. Kovtun, *Tajuplná vražda. Případ Leopolda Hilsnera*. Praha 1994.

¹⁹ W sierpniu 1908 r. aresztowano w Chorwacji 53 osoby, którym w marcu kolejnego roku wytoczono wielki proces. Byli to politycy z tzw. koalicji chorwacko-serbskiej, która opowiadała się za bliską współpracą Chorwatów i chorwackich Serbów. Wszystkich oskarżono o zdradę stanu i szpiegostwo na rzecz Serbii. W trakcie procesu wiedeński dziennik „Neue Freie Presse” opublikował serię artykułów austriackiego historyka Heinricha Friedjunga (1851–1920), który na podstawie materiałów przekazanych mu przez ministra spraw zagranicznych Aloisa Lexę von Aehrenthala, oskarżał chorwackich Serbów o działalność wywrotową. Sąd w Zagrzebiu skazał 5 X 1909 r. 33 oskarżonych na kary od pięciu do dwunastu lat więzienia. Masaryk, który przez kilka dni obserwował proces osobiście, wystąpił z ich publiczną obroną. Wykazał, że oskarżenie nie ma podstaw i służy jedynie jako pretekst do aneksji Bośni i Hercegowiny. Udowodnił też, że materiały udostępnione przez Aehrenthala są sfabrykowane. Obrona Masaryka doprowadziła do postępowania odwoławczego, w wyniku którego wiele wyroków unieważniono, pozostali skazani zostali później ułaskawieni. Viz.: T. G. Masaryk, *Der Agramer Hochverratsprozess und die Annexion von Bosnien und Herzegovina*. 2. Ausg., Wien 1909; J. Rychlík, M. Perenčević, *Dějiny Chorvatska*, Praha 2007, s. 226–228.

Ententy kwestią czeską tak, by powstanie niepodległego państwa czeskiego, rozszerzonego o Słowację, stało się jednym z ich wojennych celów. Sami Czesi i Słowacy mieli pomóc koalicji poprzez zbieranie informacji wywiadowczych i organizację antyaustriackich oddziałów ochotniczych złożonych z czeskich i słowackich jeńców wojennych. Najbliższym współpracownikiem Masaryka stał się jego dawny student Edvard Beneš (1884–1948). Dla stosunków panujących w Austrii charakterystyczny jest fakt, że w czasie gdy Tomáš Masaryk prowadził antyaustriacką działalność za granicą, a jego córka Alicja (Alice) (1879–1966) została aresztowana przez władze, syn Jan (1886–1948), późniejszy polityk czechosłowacki, dyplomata i minister spraw zagranicznych, służył w szeregach armii austro-węgierskiej.

Jesienią 1914 r. Masaryk spotkał się potajemnie w Rotterdamie ze szkockim slawistą Robertem Williamem Seton-Watsonem o którym wiedział, że ma dostęp do brytyjskich kręgów rządowych. Po spotkaniu Seton-Watson opracował memorandum dla Foreign Office, w którym opowiedział się za poparciem samodzielnego państwa czesko-słowackiego²⁰. Masaryk powrócił do Pragi, jednak wkrótce znów wyjechał za granicę tym razem do neutralnych wciąż Włoch a stamtąd do Szwajcarii. Seton-Watson namówił go na wyjazd do Londynu (Masaryk przeniósł się tam ostatecznie pod koniec września). W kwietniu Masaryk przygotował kolejne memorandum zatytułowane „Niepodległe Czechy”, które Seton-Watson przekazał tak brytyjskiej dyplomacji, jak i rządowi pozostałych państw Ententy²¹. 6 VII 1915 r. podczas wykładu w Genewie wygłoszonego w dniu 500 rocznicy spalenia Jana Husa, Masaryk ogłosił program walki o niepodległą Czechosłowację²². 14 XI 1915 r. powołano w Paryżu Czeski Komitet Zagraniczny²³ zastąpiony w lutym 1916 r. Narodową Radą Ziemi Czeskich przemianowaną z kolei na Czechosłowacką Radę Narodową (Conseil National Tchecoslovaque). Kierownictwo w Radzie objął formalnie Masaryk, chociaż nadal przebywał w Londynie. W Paryżu tymczasem działał w jego imieniu Beneš, który w 1915 r. uciekł przez Niemcy do Szwajcarii. Wraz z nim pierwszoplanową postacią Rady stał się inny z dawnych studentów Masaryka, Słowak Milan Rastislav Štefánik, astronom, naturalizowany obywatel francuski, który jeszcze przed wojną oddał władzom Francji istotne usługi, organizując lotniczą służbę meteoro-

²⁰ J. Rychlík, T.D. Marzik, M. Bielik (eds.), *R.W. Seton-Watson and His Relations with Czechs and Slovaks. Documents 1906–1951* (RWSW-D), I, Praha–Martin 1995, dok. 61, s. 209–215.

²¹ RWSW-D, I, dok. 68, s. 223–235.

²² T.G. Masaryk, *Válka a revoluce. Články – memoranda – přednášky – rozhovory 1914–1916*, Praha 2005, s. 82–83.

²³ Tamże, s. 137–139.

logiczną, a po wybuchu wojny sam wstąpił do lotnictwa. Štefánik, cieszący się zaufaniem rządu francuskiego, otworzył przed Masarykiem i Benešem drzwi do wielu ważnych gabinetów, a za sprawą swej kochanki, Włoszki Giuliany Benzoni, pomógł im dotrzeć do włoskich kręgów rządowych. Na początku 1917 r. Czechosłowacka Rada Narodowa osiągnęła pierwszy sukces dyplomatyczny: 10 stycznia państwa Ententy wydały notę dotyczącą celów wojny, w której znalazła się zapowiedź „wyzwolenia Włochów, Słowian, Rumunów i Czechosłowaków spod obcej przemocy”²⁴. Wzmianka o Czechosłowakach została dodana do gotowego już tekstu w ostatniej chwili właśnie na prośbę Rady. Należy zwrócić uwagę, że ten ogólnie sformułowany postulat w żaden sposób nie przesądzał, że państwa Ententy opowiadają się za powstaniem niepodległej Czechosłowacji. Co istotne, 24 stycznia przedstawiciele większości czeskich partii politycznych na żądanie austro-węgierskiego ministra spraw zagranicznych Ottokara Czernina (1872–1932) publicznie odrzucili notę, zapewniając, że „naród czeski tak w przeszłości, obecnie jak i w przyszłości widzi się tylko pod berłem habsburskim”²⁵.

Antyaustriacki ruch za granicą od początku dostrzegał konieczność tworzenia po stronie Ententy oddziałów zbrojnych, do których mieli wstępować Czesi i Słowacy mieszkający za granicą, służący w armii austro-węgierskiej i wzięci do niewoli lub dezercerzy. Istotne dla tych działań było wsparcie czeskich i słowackich środowisk emigracyjnych. Już 1 VIII 1914 r. powołano we Francji kompanię Nazdar! (Czołem!), którą włączono do Legii Cudzoziemskiej (to dlatego czescy i słowaccy ochotnicy byli później nazywani legionistami)²⁶. Kompania ta została w 1915 r. rzucona do walki przeciwko wojskom niemieckim pod Arras, gdzie większość jej członków poległa. 20 VIII 1914 r. rosyjskie dowództwo wydało zgodę na utworzenie tzw. Drużyny Czeskiej, do której wstępowali początkowo obywatele rosyjscy narodowości czeskiej i słowackiej, a od października także Czesi i Słowacy wypuszczani z rosyjskiej niewoli. „Drużynnicy” byli wysyłani w mundurach austro-węgierskich na linię frontu, by zbierać informacje wywiadowcze. W 1916 r. Drużynę przemianowano na Czechosłowacki Pułk Strzelecki, a 21 IV 1916 r. car Mikołaj II wydał zgodę na sformowanie w Rosji armii czechosłowackiej, do czego jednak nigdy nie doszło²⁷. Rząd rosyjski nie był w istocie zainteresowany budową większych oddziałów rekru-

²⁴ E. Beneš, *Světová válka a naše revoluce*. III. Dokumenty. 3. wyd., Praha 1931, dok. 88, s. 283.

²⁵ Tamże, dok. 90, s. 287.

²⁶ J. Rychlík, *1918 – Rozpad Rakouska-Uherska*, s. 124–125.

²⁷ T. G. Masaryk, *Světová revoluce*, Praha 2005, s. 227.

tujących się z dawnych jeńców z dwóch powodów. Po pierwsze, Rosja miała dość rekrutów spośród własnych obywateli i lepiej było skierować Czechów i Słowaków, często świetnie wykwalifikowanych, do pracy w przemyśle. Po drugie obawiała się otwarcie poprzez postulaty Czechów, bojąc się, że mogłoby to mieć „zły wpływ” na nierosyjskie narody imperium. Latem 1916 r. rząd francuski zgodził się na tworzenie czesko-słowackich oddziałów na swoim terytorium. Czesi i Słowacy nie walczyli jednak na froncie zachodnim, trudno więc było o rekrutów spośród jeńców wojennych, stąd do Francji miała być przerzucona część ochotników z Rosji. W styczniu 1917 r. na powołanie armii złożonej z Czechów i Słowaków zdecydował się warunkowo także rząd włoski. Dla byłych jeńców wstąpienie do oddziałów czesko-słowackich²⁸ wiązało się z ogromnym ryzykiem i wymagało przekonania, że walczy się o słuszną sprawę. Prawo i konwencje międzynarodowe nie przewidują statutu jeńca wojennego dla osoby walczącej przeciwko państwu, którego jest obywatelem. W przypadku, gdy walczący po stronie państw Ententy Czech lub Słowak znalazł się w rękach austriackich, czekała go bezwzględnie kara śmierci.

Ogromne znaczenie dla zagranicznego ruchu antyaustriackiego miała postawa czeskiej i słowackiej emigracji w USA. Większość czeskich organizacji emigracyjnych, z wyjątkiem Związku Katolików Czeskich, już 2 IX 1914 r. utworzyła Czeskie Stowarzyszenie Narodowe. Słowacka emigracja stworzyła jednolitą organizację, Ligę Słowacką w Ameryce, jeszcze w 1907 r. Liga była gotowa poprzeć działania Masaryka, miała jednak odmienną wizję kształtu przyszłego państwa. Podczas gdy Masaryk, Beneš i Štefánik rozumieli pojęcie „wspólnego państwa” jako państwa czeskiego poszerzonego o ziemie słowackie, Liga opowiadała się za unią dwóch suwerennych państw, na kształt Austro-Węgier. Rozmowy co do przyszłości państwa czesko-słowackiego, prowadzone między Czeskim Stowarzyszeniem Narodowym a Ligą Słowacką w Ameryce, odbyły się 22 X 1915 r. w Cleveland. Ich efektem było porozumienie, zwane clevelandzkim, w którym czeska emigracja przyjęła program „połączenia narodu czeskiego i słowackiego w federacyjnym związku państw, z pełną autonomią Słowacji, z własnym sejmem, własną administracją państwową, pełną swobodą kulturową a zatem i pełnym prawem do używania języka słowackiego,

²⁸ Przymiotnik „czeskosłowacki” stosowany jest w niniejszym przekładzie w odniesieniu do Czechosłowacji, czyli powstałego w 1918 r. wspólnego państwa Czechów i Słowaków, w pozostałych przypadkach stosuje się przymiotnik „czesko-słowacki” (chyba że wynika to z tłumaczenia nazw własnych). W języku czeskim takie rozróżnienie właściwie nie istnieje, w obu przypadkach używa się tej samej formy przymiotnika: československý (przyp. tłum.)

własną administracją finansową i polityczną, z państwowym językiem słowackim”²⁹. Liga Słowacka zebrała także niemałe fundusze na wsparcie działań prowadzonych przez Masaryka. W 1916 r. do paryskiej Rady Narodowej dołączył Słowak Štefan Osuský (1889–1973), krajan Štefánika i podobnie jak on ewangelik. Ku zaskoczeniu Beneša Osuský nie przyjął bezwarunkowo idei zjednoczenia Czechów i Słowaków. To z jego inspiracji zmieniono nazwę Rady Narodowej Ziem Czeskich na Czecho-słowacką Radę Narodową, nie zgadzał się bowiem z poglądem, że Słowacja jest częścią ziem czeskich, jak Morawy czy Śląsk³⁰. Wszystko to było zapowiedzią późniejszych sporów i konfliktów Czechów i Słowaków wokół kształtu wspólnego państwa.

6 kwietnia 1917 r. Stany Zjednoczone przystąpiły do wojny po stronie państw Ententy. Organizacje czeskie i słowackie wezwały swoich członków i sympatyków, by – jeśli tylko nie zostaną powołani do armii amerykańskiej – wstępowali do jednostek ochotniczych we Francji i Włoszech.

Rosja nie była przygotowana na długą i wyczerpującą wojnę. Od końca 1916 r. we wszystkich miastach przemysłowych wybuchały strajki i bunty głodowe. 8 III 1917 r. (23 II w kalendarzu juliańskim) rozpoczął się strajk w Piotrogradzie, który w kolejnych dniach rozszerzył się na inne obszary kraju. Władza zdecydowała się rzucić na strajkujących wojsko, co tylko pogorszyło sytuację: 11 III (26 II) wybuchło antycarskie powstanie. Po trzech dniach walk, 13 (1) III 1917 r. carat w Rosji upadł. Dzień później Mikołaj II podpisał akt abdykacji, władzę w imperium przejął Rząd Tymczasowy. Swoją pozycję wzmocniły także powstałe w czasie rewolucji rady robotnicze. Istniejący system dwuwładzy szybko doprowadził do chaosu w państwie.

Czechosłowacka Rada Narodowa z ulgą przyjęła wydarzenia w Rosji. Masaryk liczył na to, że nowy rząd przestanie sabotować tworzenie czesko-słowackich oddziałów ochotniczych. Wkrótce wsiadł na statek, by przez Skandynawię dotrzeć do Rosji, gdzie powołano miejscową reprezentację Rady. Minister spraw zagranicznych Rządu Tymczasowego Paweł Milukow 24 III 1917 r. jako pierwszy oficjalny przedstawiciel państw Ententy wprost opowiedział się za powstaniem niepodległego państwa czechosłowackiego. Dwa dni później rząd księcia Gieorgija Lwowa wydał zgodę na formowanie armii czesko-słowackiej w Rosji. Władze musiały w tym czasie stawić czoła kryzysowi w armii. Bolszewicy, kierowani przez Włodzimierza Lenina (1870–1924),

²⁹ DSNIŠ, I., dok. 139, s. 445–447.

³⁰ Š. Osuský, *How Czecho-Slovakia was born*, [in:] J. M. Kirschbaum (ed.), *Slovakia in the 19th and 20th Centuries*, Toronto 1973, s. 87.

który dzięki niemieckiej pomocy wrócił z emigracji w Szwajcarii, prowadzili wśród żołnierzy agitację na rzecz jak najszybszego zakończenia wojny „bez aneksji i kontrybucji”. Chaos w armii wzmagała także niemiecka propaganda, która liczyła na wycofanie się Rosji z wojny. Na froncie dochodziło do przypadków „bratania się” niemieckich i rosyjskich żołnierzy, inspirowanych często przez niemiecki wywiad. Rosyjskie oddziały, w których powstały rady żołnierskie, samowolnie opuszczały linię frontu.

Minister wojny Aleksander Kiereński, późniejszy premier Rządu Tymczasowego, zdecydował się zadbać o resztki dyscypliny w armii i z początkiem lata zorganizował ofensywę przeciw armii austro-węgierskiej pod Tarnopolem. W tej sytuacji trzy pułki utworzonej właśnie Czechosłowackiej Brygady Strzeleckiej okazały się niezwykle pomocne. Brygada, dowodzona przez pułkownika Wiaczesława Trojanowa, została przerzucona 2 VII 1917 r. lipca pod Zborów w Galicji, gdzie z powodzeniem wbiła się 5 km za linię frontu, zdobywając 20 dział i wiele sprzętu wojskowego oraz biorąc do niewoli 4 tysiące żołnierzy przeciwnika. Bitwa pod Zborowem była pierwszą samodzielną operacją oddziałów czesko-słowackich, a 2 lipca był w okresie I Republiki Czechosłowackiej obchodzony jako Dzień Armii. Paradoxem jest, że naprzeciw brygady czeskosłowackiej stał 35 pułk pieszy z Pilzna i 75 pułk pieszy z Jindřichowego Hradca. Czesi walczyli więc przeciw Czechom³¹.

Zwycięstwo pod Zborowem zostało zaprzepaszczone przez oddziały rosyjskie, które odmówiły dalszej walki i opuszczały linię frontu. Ofensywa Kiereńskiego załamała się, a Czechosłowacka Brygada Strzelecka została wycofana. Sukces Czechów i Słowaków wpłynął jednak na dowództwo rosyjskie, które zezwoliło im na utworzenie kolejnej brygady. Na początku października istniał już samodzielny Korpus Czechosłowacki. Wkrótce doszło jednak do przewrotu bolszewickiego. W nocy z 6 na 7 XI (24/25 X) 1917 r. oddziały czerwonogwardystów zajęły strategiczne punkty w Piotrogradzie, doprowadzając do upadku Rządu Tymczasowego. Władza przeszła w ręce Rady Komisarzy Ludowych opanowanej przez bolszewików. Przewrót, zwany rewolucją październikową, miał w stolicy spokojny przebieg, do walk doszło za to w Moskwie, a ich świadkiem był przebywający tam akurat Masaryk. Nowy rząd wydał 26 X (8 XI) „dekret o pokoju”, przystępując do realizacji planu wycofania się Rosji z wojny i opowiedział się za „prawem narodów do samostanowienia aż do oderwania się”.

Idea pokoju „bez aneksji i kontrybucji” była dla czesko-słowackiego ruchu oporu nie do przyjęcia, oznaczała bowiem powrót do stanu sprzed wybuchu wojny. Pyta-

³¹ I. Šedivý, Češi, české země a Velká válka, s. 117–119.

niem pozostaje do jakiego stopnia sami bolszewicy traktowali to hasło na poważnie, bowiem jego realizacja stałaby w sprzeczności z „prawem narodów do samostanowienia”. Z drugiej strony trudno było zaakceptować prawo narodów do „oderwania się”, jego realizacja niosłaby bowiem ryzyko podziału ziem czeskich i przyłączenia ich części do Niemiec. Dekret o prawach narodów niósł ze sobą jeszcze jedną komplikację. Ukraińska Rada Narodowa ogłosiła pełną suwerenność Ukrainy i Czesi musieli negocjować z nią statut oddziałów czesko-słowackich stacjonujących właśnie na jej terytorium. Prawdziwy popłoch zapanował jednak wraz z podpisaniem w Brześciu Litewskim rozejmu rosyjsko-niemieckiego i rozpoczęciem negocjacji, które doprowadziły do zawarcia separatystycznego pokoju państw centralnych najpierw z Ukrainą (9 II 1918 r.) a następnie z Rosją (3 III 1918 r.). Wśród uzgodnień pokoju brzeskiego, oznaczającego faktyczną kapitulację Rosji, znalazło się uwolnienie jeńców austro-węgierskich oraz zobowiązanie do nie utrzymywania na terytorium rosyjskim obcych formacji wojskowych walczących przeciwko państwom centralnym. Nad żołnierzami czeskimi i słowackimi zawisła groźba rozbrojenia, wydalenia do Austrii i pewnej śmierci.

Masaryk opuścił Rosję i przez Syberię i Japonię wyjechał do Ameryki. Jednak przed wyjazdem udało mu się wynegocjować uznanie oddziałów czesko-słowackich za część Armii Czechosłowackiej we Francji. Reprezentacja Czechosłowackiej Rady Narodowej w Rosji zawarła z nowymi władzami porozumienie dotyczące ich ewakuacji do portu we Władywostoku, skąd miały być przetransportowane na front zachodni. Do Francji przedostała się jednak tylko niewielka część oddziałów. Większość żołnierzy stała się, chcąc nie chcąc, uczestnikami rosyjskiej wojny domowej³².

Działalność antyaustriacka w Czechach

W grudniu 1914 r., krótko po tym jak Tomáš Masaryk opuścił Czechy, zawiązany został krajowy ośrodek oporu nazwany „Mafią”³³. Należeli do niej członek partii

³² 14 V 1918 r. na stacji kolejowej w Czelabińsku doszło do incydentu między oddziałami czeskimi a grupą przewożonych tamtędy jeńców niemieckich, węgierskich i rumuńskich. Władze bolszewickie aresztowały kilku Czechów, którym zarzucono odpowiedzialność za incydent. Trzy dni później towarzysze broni odbili ich z aresztu, zajmując przy okazji kilka ważnych punktów w mieście. Bolszewicy potraktowali te wydarzenia jako pretekst do zerwania umowy z Czechosłowacką Radą Narodową (przyp. tłum.)

³³ O „Mafii” patrz np.: J. Hajšman, *Česká mafie. Vzpomínky na odboj doma*, Praha 1932; M. Paulová, *Dějiny Mafie I. – II.*, Praha 1937, 1939.

realistycznej Přemysl Šámal (1867–1941), Edvard Beneš, przywódca organizacji „Sokół” Josef Scheiner (1861–1932), Karel Kramář (1860–1937) i Alois Rašín (1867–1923). Kontakty z „Mafią” utrzymywał też przywódca agrarystów František Soukup (1871–1940), który wbrew oficjalnej proaustriackiej orientacji kierownictwa ČSSD z Bohumírem Šmeralem (1880–1941) reprezentował tzw. nurt narodowy zabiegający o czeską niezależność. Z czasem „Mafia” stworzyła sieć tajnych współpracowników, także wśród czeskich urzędników w urzędzie namiestnika i dyrekcji policji, co umożliwiło zbieranie informacji wywiadowczych przydatnych państwu Ententy. Dostarczali je na zachód specjaliści kurierzy, dla których udało się uzyskać paszporty na podróż do państw neutralnych. Z powrotem przywozili informacje i wskazówki od zagranicznego kierownictwa. Proklamowanie niepodległej Czechosłowacji miało nastąpić na polecenie Czechosłowackiej Rady Narodowej w końcowej fazie wojny, gdy porażka Austro-Węgier będzie przesądzona. Co do dalszych działań członkowie „Mafii” nie byli jednak zgodni. Karel Kramář proponował, by na tronie Czech zasiadł któryś z Romanowów. Jego nadzieje na realizację tych planów wzrosły, gdy jesienią 1914 r. oddziały rosyjskie wkroczyły na Słowację i pojawiła się szansa ich marszu ku Morawom i Czechom. Naczelnym wódcą Mikołaj Mikołajewicz rozpowszechnił przy tym manifest carski, w którym zapowiadano oswobodzenie Słowian. Większość krajowego ruchu antyaustriackiego zorientowana była jednak na Zachód. Sam Masaryk w dokumencie dla Foreign Office dopuszczał możliwość, by czeskim królem został książę Danii. Z kolei Soukup i jego socjaldemokratyczni towarzysze w ogóle odrzucali ideę monarchii uznając, że niepodległe państwo czeskie powinno być republiką. Gdy wiosną 1915 r. armia rosyjska znalazła się w odwrocie, koncepcja Kramářa upadła.

Tajna policja austriacka dość szybko wpadła na trop „Mafii”. 21 V 1915 r. aresztowano Kramářa, a wkrótce w areszcie znaleźli się także Scheiner i Rašín. Jesienią ujęto kolejnych działaczy niepodległościowych, internowano także córkę Masaryka Alicję i żonę Beneša Hanę (sam Beneš zdołał uciec do Szwajcarii). Na wolności pozostał tylko Šámal, któremu udało się stopniowo odbudować strukturę kierowniczą „Mafii” i jej siatkę wywiadowczą.

Podczas gdy Scheiner po dwóch miesiącach odzyskał wolność, Kramář, Rašín i dwóch członków siatki wywiadowczej, redaktor „Narodních listův” Vincenc Červinka i urzędnik Josef Zamazal, stanęli przed sądem oskarżeni o szpiegostwo i zdradę stanu. Proces rozpoczął się 6 XII 1915 r. a zakończył równo pół roku później wyrokami śmierci przez powieszenie. Wszyscy skazani odwołali się od wyroku, jednak Najwyższy Sąd Wojskowy 20 XI 1916 r., po sześciodniowym procesie, utrzy-

mał zasądzone kary³⁴. Czekano tylko czy cesarz potwierdzi wyrok czy też zechce go złagodzić. Jako że sąd nie poparł wniosku o łaskę, wydawało się, iż nic już nie może uratować skazanych przed szubienicą. Jednak dzień później, 21 listopada, Franciszek Józef I zmarł w 86 roku życia. Jego następcą, Karol I (1916–1918) nie chciał zaczynać swego panowania od egzekucji i zdecydował się zamienić wyroki śmierci na kary więzienia: dla Kramáňa 15 lat, Rašina 10 lat, Červinki i Zamazala po 6 lat³⁵.

Czeska aktywność polityczna w latach 1917–1918

Karol I, koronowany 30 XII 1916 r. na króla Węgier jako Karol IV, nie miał, w odróżnieniu od swych dowódców, wątpliwości co do dalszego przebiegu wojny. Jego własne doświadczenia frontowe kazały mu uznać, że zasoby ludzkie i materialne Austro-Węgier dawno się wyczerpały i należy czym prędzej doprowadzić do jej zakończenia. Z jednej strony próbował przekonać do swej koncepcji cesarza Wilhema, z drugiej zaczął szukać kontaktów z władzami Francji. Wykorzystał do tego swoją żonę Zytę, która pochodziła z rodu Bourbon-Parma, zaś jej bracia, książęta Sykstus i Xavier służyli jako ochotnicy w stopniu porucznika w armii belgijskiej, mając dostęp do francuskich kręgów rządowych, włącznie z prezydentem Raymondem Poincarém. Rozmowy pokojowe rozpoczęto pod koniec stycznia 1917 r. Utrzymywano je w tajemnicy zwłaszcza przed Niemcami, które miały się o nich dowiedzieć dopiero w przypadku zawarcia porozumienia³⁶.

Antywojenne nastroje panujące w Rosji i decyzje Rządu Tymczasowego liberalizujące życie polityczne wpłynęły także na sytuację w Austro-Węgrzech. Nierosyjskie narody imperium zaczęły coraz głośniej domagać się prawa do samostanowienia i niepodległości. Podczas gdy Wilhelm II widział w rewolucji lutowej szansę na przegraną Rosji w wojnie, Karol I obawiał się rozprzestrzenienia żądań społecznych i narodowościowych na inne kraje. Buntury głodowe, od których zaczął się upadek caratu, były w 1917 r. w Austro-Węgrzech, a zwłaszcza na ziemiach czeskich, na porządku dziennym. Młody cesarz miał świadomość, że jeśli chce uratować monarchię przed rozpadem, musi zakończyć rządy dyktatury wojskowo-biurokratycznej, przywrócić parlamentaryzm i przeprowadzić reformy wychodzące naprzeciw postulatam poszczególnych narodów. Na początku 1917 r. ograniczono uprawnienia wojska

³⁴ F. Soukup, 28. říjen, s. 169–181.

³⁵ Tamże, s. 182.

³⁶ J. Galandauer, *Karel I. Poslední český král*, s. 159–164.

wobec administracji cywilnej. Cesarz sam stanął na czele armii w miejsce arcyksięcia Fryderyka, który formalnie został jego następcą, odwołując także Conrada von Hötzendorfa. Z obozów internowania zwolniono szereg osób, w tym przywódcę narodowych socjalistów Václava Klofáča. Karol I sprzeciwił się także planom premiera Clam-Martínica, który chciał na podstawie dekretów rządowych doprowadzić do utworzenia niemieckiej „Austrii zachodniej”. Wreszcie 26 IV 1917 r. cesarz wydał manifest zwołujący na dzień 30 maja Radę Państwa.

Zniesienie dyktatury wojskowo-biurokratycznej i zapowiedź zwołania parlamentu zaktywizowały na nowo czeskie życie polityczne. Posłowie, z uwagi na swe wcześniejsze deklaracje lojalności wobec monarchii, nie cieszyli się jednak zaufaniem społeczeństwa. W maju 1917 r. 222 czeskich pisarzy i działaczy kulturalnych wystąpiło przeciwko dotychczasowej polityce Związku Czeskiego i wezwało posłów by złożyli mandaty jeśli nie zamierzają walczyć o interesy narodowe³⁷. Podczas inauguracyjnej sesji Rady Państwa przygotowali więc zdecydowane wystąpienia, w których domagali się połączenia ziem czeskich w jeden organizm państwowy. Podczas przygotowań do inauguracji słowaccy politycy Vavro Šrobár (1867–1950) i Anton Štefánek (1877–1964) wystąpili do Związku Czeskiego, by w przemówieniach posłów znalazł się także postulat przyłączenia Słowacji do państwa czeskiego. Po początkowym wahaniu większość czeskich posłów poparła ten pomysł³⁸.

30 V 1917 r. po uroczystym rozpoczęciu obrad parlamentu, poseł František Staněk (1867–1936) odczytał w imieniu Związku Czeskiego oczekiwane z napięciem stanowisko, w którego zakończeniu stwierdzono: „Będziemy na czele swego ludu domagać się zjednoczenia wszystkich gałęzi narodu czechosłowackiego w demokratycznym państwie czeskim, obejmującym także gałąź słowacką żyjącą w nieprzerwanym związku z historyczną ojczyzną czeską”³⁹. Zgodnie z poczynionymi uprzednio ustaleniami tuż po tym wystąpił słoweński poseł katolicki Anton Korošec (1872–1940) odczytując przygotowane w podobnym duchu stanowisko Południowosłowiańskiego Klubu Poselskiego, w którym domagano się zjednoczenia w jednym państwie Serbów, Chorwatów i Słoweńców⁴⁰.

³⁷ Tekst patrz: J. Galandauer, *Vznik Československé republiky*, dok. 9, s. 283–287.

³⁸ V. Šrobár, *Pamäti z vojny a z väzenia 1914–1918*, Praha 1922, s. 76; M. Hronský, M. Pekník, *Martinská deklarácia. Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska*, Bratislava 2008, s. 153–157.

³⁹ *Stenographische Protokolle*, Haus der Abgeordneten, I. Sitzung der XXII Session am 30 V 1917, s. 34

⁴⁰ Tamże, s. 35.

Postulat zjednoczenia ziem czeskich ze Słowacją, podobnie jak postulat utworzenia państwa południowosłowiańskiego, był nie do spełnienia w istniejących warunkach ustrojowych. Cesarz Karol jako król Węgier był na podstawie przysięgi koronacyjnej zobowiązany do walki o niepodzielność ich terytorium, a kompetencje Rady Państwa nie obejmowały węgierskiej części monarchii. Opowiadając się za jednością Czech i Słowacji czescy posłowie domagali się w istocie utworzenia niezależnego państwa, nawet jeśli nie mieli wówczas takiej świadomości. Deklaracja z 30 maja była więc aktem decydującym. W dyskusji nad stanowiskiem poseł Antonín Kalina (1870–1922) w imieniu Postępowej Partii Państwowoprawnej i czterech parlamentarzystów partii narodowo-socjalistycznej wprost zażądał utworzenia odrębnego państwa. Przeciwko stanowisku opowiedzieli się jedynie klerykalni posłowie ludowi.

Zgodnie z oczekiwaniami przedstawiony postulat wywołał natychmiastowy sprzeciw premiera Węgier Istvána Tiszy (1861–1918). Próbował on namówić przedstawicieli Słoweńskiej Partii Narodowej do złożenia jakiejś prowęgierskiej deklaracji, jednak przewodniczący partii, Matúš Dula (1846–1926), zdecydowanie odrzucił taką możliwość⁴¹.

W ramach polityki łagodzenia stosunków narodowościowych w państwie na początku lata 1917 r. ogłoszono amnestię, dzięki której na wolności znaleźli się m.in. Kramář i Rašín. Nowy rząd Ernesta Seidlera (1862–1931), powołany 23 czerwca, zamierzał zreformować ustrój państwa i znowelizować konstytucję. Szybko okazało się, że sprzeczności między narodami wydają się nie do pogodzenia, a już szczególnie trudno będzie znaleźć rozsądne rozwiązanie konfliktu czesko-niemieckiego. Czesi obstawali za połączeniem ziem czeskich i Słowacji, Niemcy za stworzeniem odrębnej prowincji w Czechach. Wykluczało to w istocie jakikolwiek kompromis.

Idea powstania niepodległego państwa czeskiego zyskiwała tymczasem coraz więcej zwolenników. 21 VII 1917 r. odbyło się w Wiedniu tajne spotkanie czeskich agrarystów z grupą polityków słowackich skupionych wokół Milana Hodży (1878–1944), powtórzone jeszcze 12 września. Efektem rozmów było porzucenie przez agrarystów polityki aktywistycznej. Podobną postawę przyjęli też czescy socjaldemokraci. Podczas posiedzenia prezydium Komitetu Wykonawczego ČSSD, które zebrało się 28 września, proaustriacki Bohumír Šmeral zmuszony został do rezygnacji z kierowania partią, a do jej władz weszli zwolennicy niepodległości. 26 września odbyło się kolejne spotkanie czeskich i słowackich polityków z udziałem reprezentanta słowackich socjaldemokratów Emanuela Lehockiego (1876–1930), podczas którego opowiedziano

⁴¹ M. Grečo, *Martinská deklarácia*, 2. vyd., Turčianský sv. Martin 1947, s. 56–60.

się jednoznacznie za niepodległość. W ten sposób idea samodzielnego państwa czeskiego zyskała poparcie dwóch najsilniejszych środowisk politycznych – agrarystów i socjaldemokratów. 2 II 1918 r. Młodoczesi połączyli się z Partią Postępową, Partią Radykalnie Państwowoprawną i Morawską Partią Ludową tworząc wspólną prawi-cową Czeską Demokrację Państwowoprawną (*Česká státoprávní demokracie*), która bezwarunkowo opowiedziała się ze pełną niezależnością Czech. Austria nie miała już po swojej stronie żadnej liczącej się siły politycznej⁴².

6 I 1918 r. postulat połączenia ziem czeskich i Słowacji znalazł się we wspólnej deklaracji czeskich posłów do sejmu krajowego i Rady Państwa. Zażądano w niej udziału delegacji Czechów i Słowaków w konferencji pokojowej, co łączyło się w istocie z uznaniem suwerenności ich ziem⁴³. Jak można było oczekiwać, niemiec-cy posłowie z ziem czeskich odrzucili ten postulat i powtórzyli żądanie wykrojenia z Czech prowincji niemieckiej z własnym sejmem.

Powstanie niepodległego państwa czesko-słowackiego

Wiosna 1918 r. przyniosła fiasko rozmów pokojowych prowadzonych przez Sykstusa i Xaviera Burbonów. Francja domagała się zwrotu Alzacji i Lotaryngii, a wiadomym było, że na ten warunek Niemcy nigdy się nie zgodzą. Po zawarciu pokoju brzeskiego szef austriackiej dyplomacji Ottokar Czernin, inaczej niż cesarz, stał się zwolenni-kiem dalszego prowadzenia wojny po stronie Niemiec aż do jej zwycięskiego końca. W tym przekonaniu umocniła go zwycięska ofensywa armii niemieckiej na froncie zachodnim rozpoczęta 21 marca oraz negocjacje Niemiec z Rumunią zakończone podpisaniem rozejmu 5 marca a następnie traktatu pokojowego 7 maja. W prze-mówieniu do wiedeńskiej Rady Miejskiej 2 IV 1918 r. Czernin, potomek starego czeskiego rodu Černínów, wystąpił zdecydowanie przeciwko postulatam Czechów. Odrzucił nie tylko deklarację z 6 stycznia, ale mówił też o zdradzie Czechów, którzy odmawiają wspólnej walki na rzecz państw centralnych⁴⁴. Czernin dołał jedynie oli-wy do ognia, doprowadzając do tego, że przeciwko Austrii zaczęli występować nawet lojalni dotąd katolicy czescy i ostatni Staroczesi. W reakcji na wystąpienie Czernina 13 IV 1918 r. w praskim Domu Miejskim (*Obecní dům*) przedstawiciele czeskich

⁴² J. Rychlík, *1918-Rozpad Rakouska-Uherska*, s. 154–155; Z. Kárník, *Socialisté na rozcestí. Habsburk, Masaryk či Šmeral?* Praha 1968, s. 132–133.

⁴³ E. Beneš, *Světová válka*, III., dok. 107, s. 318–321.

⁴⁴ J. Galandauer, *Karel I.*, s. 214.

środowisk politycznych i kulturalnych złożyli tzw. Przysięgę Narodową (Národní přísaha). Jej tekst, w którym zawarto postulat niepodległości państwa, napisał jeden z przywódców socjaldemokracji František Soukup, a odczytał nestor czeskich pisarzy Alois Jirásek (1851–1930)⁴⁵. Otwarte żądanie pełnej suwerenności pojawiło się publicznie podczas obchodów 1 Maja, na które władze zgodziły się po raz pierwszy od wybuchu wojny. Podczas zgromadzenia w Liptovském sv. Mikulášu Vavro Šrobár wezwał do połączenia Słowacji z ziemiami czeskimi⁴⁶.

W swoim wystąpieniu przed Radą Miejską Wiednia Czernin zdradził, że francuski premier Georges Clemenceau zaproponował w imieniu Francji rozmowy pokojowe. W odpowiedzi Clemenceau ujawnił dokumenty z których wynikało, że to Austro-Węgry wystąpiły z propozycją rozmów i że stało się tak z inicjatywy samego cesarza. Efektem był wybuch tzw. Sprawy Sykstusa – cesarz i jego żona stali się obiektem ataków ze strony niemieckich nacjonalistów a także samego Czernina. W decydującym momencie Karol I popełnił fatalny błąd: zaprzeczył by stał za rozmowami pokojowymi i podobnie jak Czernin, który podał się właśnie do dymisji, opowiedział się za dalszym prowadzeniem wojny. 10 V 1918 r. został zmuszony pokajać się przed cesarzem Wilhelmem II, a jego Canossą stało się belgijskie Spa. Trzy dni później obaj władcy podpisali umowę która oznaczała przejście przez Niemcy pełnej kontroli nad armią Austro-Węgier. Miała być ona użyta także do przeprowadzenia decydującej ofensywy na froncie zachodnim, przy czym dowództwo niemieckie jednoznacznie zapowiedziało, że nie życzy sobie w jej szeregach Czechów⁴⁷.

Fiasko rozmów pokojowych zmieniło nastawienie Ententy do kwestii czeskiej. Do tej pory istniała nadzieja na separatystyczny pokój z Austro-Węgrami, jednak Sprawa Sykstusa pokazała jednoznacznie, że celem wojny musi być rozbicie monarchii habsburskiej. Między 8 a 10 IV 1918 r. odbył się w Rzymie „Kongres uciśnionych narodów Austro-Węgier”, podczas którego przedstawiciele poszczególnych narodów obiecali sobie wzajemne poparcie. Przedstawiony w jego trakcie plan przewidywał powstanie niepodległej Czechosłowacji, Jugosławii i Polski⁴⁸.

Na przełomie wiosny i lata 1918 r. monarchia habsburska zaczęła chwiać się w posadach. Kolejne narody powoływały swoje rady lub komitety narodowe z zadaniem przejścia władzy gdy tylko będzie to możliwe. 24 V 1918 r. w Turčianskim sv.

⁴⁵ F. Soukup, 28. říjen, II. díl, s. 655–658.

⁴⁶ M. Hronský, M. Pekník, *Martinská deklarácia*, s. 220. DSNIŠ, I., dok. 148, s. 470–472.

⁴⁷ J. Galandauer, *Karel I.*, s. 201.

⁴⁸ E. Beneš, *Světová válka a naše revoluce*. II. Praha 1927, s. 105–114.

Martinie odbyło się tajne posiedzenie władz Słowackiej Partii Narodowej z udziałem reprezentantów pozostałych środowisk politycznych. Ustalono, że Słowacja odłączy się od Węgier i zostanie zjednoczona z ziemiami czeskimi⁴⁹. Informację o poczynionych ustaleniach natychmiast przekazano do Pragi. 12 IX 1918 r. podczas spotkania w Budapeszcie kierownictwo partii powołało nowy organ naczelny – Słowacką Radę Narodową. Przewodniczący SPN, Matúš Dula porozumiał się z przedstawicielami pozostałych partii co do planu przejęcia władzy na ziemiach słowackich. Tymczasem w Czechach doszło 13 lipca do zmian w Komitecie Narodowym, w jej skład weszli przedstawiciele wszystkich partii politycznych proporcjonalnie do wyników uzyskanych w wyborach z 1911 r. Rada, w porozumieniu z zagranicznym ruchem antyaustriackim, miała przygotować się do objęcia władzy w kraju⁵⁰.

Decydujące znaczenie dla powstania Czechosłowacji miały wydarzenia za granicą. Tomáš Masaryk nawiązał w trakcie swojego pobytu w Stanach Zjednoczonych kontakt z organizacjami emigracyjnymi, które miały pomóc mu w dotarciu do kręgów rządowych, w tym do samego prezydenta Wilsona. Rozmowy z emigracją nie były proste, Liga Słowacka nadal stała na stanowisku, że Słowacja nie może być wprost przyłączona do Czech, lecz musi zachować atrybuty własnej państwowości. 30 maja Masaryk spotkał się w Pittsburghu z przedstawicielami Ligi, Czeskiego Stowarzyszenia Narodowego i Stowarzyszenia Katolików Czeskich. Efektem spotkania była tzw. umowa pittsburska przewidująca, że Czechosłowacja będzie państwem o ustroju republikańskim, w którym Słowacja zachowa pełną autonomię. Liga Słowacka potwierdziła swoje poparcie dla Masaryka jako przywódcy Czechosłowackiej Rady Narodowej⁵¹. 19 czerwca Masaryk spotkał się w Białym Domu z Woodrowem Wilsonem i przekonał go do swoich planów. Wkrótce nawiązał także kontakt z przywódcą rusińskiej emigracji Grigorijem Żatkowiczem (1886–1967), z którym rozmawiał o włączeniu do Czechosłowacji Rusi Podkarpackiej. Żatkowicz w tej sprawie rozmawiał też z prezydentem USA Woodrowem Wilsonem⁵²; faktyczne jednak włączenie tych ziem do państwa czechosłowackiego w 1919 r. było raczej wynikiem powojennej sytuacji międzynarodowej niż amerykańskich rozmów Masaryka⁵³.

⁴⁹ DSNIŠ, I., dok. 150, s. 480.

⁵⁰ E. Beneš, *Světová válka*, III., dok. 141, s. 396–398.

⁵¹ DSNIŠ, I., dok. 152, s. 485–487.

⁵² Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), Praha, f. TGM-R (republika), Podkarpatská Rus, k. 400, fasc. 1 (1918).

⁵³ AÚTGM, f. TGM-R, Podkarpatská Rus, k. 400, fasc. 2 (1919) patrz też J. Rychlík, M. Rychlíková, *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946*. Praha 2016, s. 35–37.

Tymczasem wydarzenia w Europie zaczęły toczyć się w coraz szybszym tempie. We Francji pojawiły się wojska amerykańskie, co wyraźnie zmieniło układ sił na korzyść Ententy. Między 18 lipca a 6 sierpnia armia niemiecka poniosła ostateczną klęskę w tzw., drugiej bitwie nad Marną. Niecałe trzy tygodnie wcześniej, 29 czerwca, Francja, jako pierwsze państwo europejskie, uznała Czechosłowacką Radę Narodową jako przedstawiciela nieistniejącego jeszcze państwa czechosłowackiego, 9 sierpnia podobną deklarację złożył rząd brytyjski, a 2 września Stany Zjednoczone⁵⁴.

We wrześniu 1918 r. nic już nie było w stanie uratować Austro-Węgier. Po porażce z wojskami brytyjskimi i francuskimi pod Dobro Poljem w Macedonii (14 września) Bułgaria zdecydowała się na rozejm z Ententą (29 września). Armia francuska wkroczyła do Serbii i było tylko kwestią czasu gdy stanie u południowych granic Węgier. Żołnierze węgierscy stacjonujący na froncie włoskim zaczęli wypowiadać posłuszeństwo dowództwu, żądając natychmiastowego przerzucenia ich do kraju, by bronić go przed Francuzami. Tymczasem 14 października Edvard Beneš poinformował państwa Ententy o powołaniu czechosłowackiego rządu tymczasowego (powołany został już 26 września)⁵⁵. Tego samego dnia (14 października) w Czechach wybuchł strajk generalny zorganizowany przez Radę Socjalistyczną, którą tworzyli reprezentanci socjaldemokratów i narodowych socjalistów. W jego trakcie socjaliści ogłosili powstanie niepodległego państwa czechosłowackiego. Tylko za sprawą biernej postawy Komitetu Narodowego, która uznała to działanie za przedwczesne, proklamacja pozostała na papierze⁵⁶.

Cesarz Karol jeszcze latem poinformował Wilhelma II, że Austro-Węgry nie są w stanie przeżyć kolejnej zimy i jeśli Niemcy nie zdecydują się na pokój, Wiedeń podpisze go sam. Na początku września obaj monarchowie wystosowali notę do prezydenta Wilsona oferującą podjęcie rozmów pokojowych na warunkach jego 14-punktowego programu pokojowego z 8 stycznia 1918 r.⁵⁷ Czekając na odpowiedź z Waszyngtonu Karol I, po uzgodnieniach z premierem Maxem Hussarkiem (1865–1935) i za zgodą Rady Koronnej, wydał 16 października manifest zapowiadający przekształcenie Przedlitawi w państwo federacyjne złożone z czterech części: cze-

⁵⁴ E. Beneš, *Světová válka*, II., s. 230, 283, s. 313.

⁵⁵ Tamże, s. 363–365.

⁵⁶ Z. Kárník, *Socialisté na rozcestí*, s. 293–294.

⁵⁷ Punkt 10 mówił o autonomii narodów Austro-Węgier. Patrz: H. Seton-Watson, C. Seton-Watson, *The Making of a New Europe*. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary, London 1981, s. 243.

skiej, niemieckiej, polskiej i jugosłowiańskiej⁵⁸. Projekt ten nie miał już jednak szans na realizację. Premier rządu węgierskiego Sándor Wekerle (1848–1912) już podczas posiedzenia Rady Koronnej zapowiedział, że nie poprze go jeśli nie otrzyma gwarancji integralności terytorialnej Węgier. Dla Czechów nie do przyjęcia była koncepcja podziału ziem czeskich na podstawie kryterium narodowościowego. Pozytywnym efektem manifestu był jednak fakt, że poszczególne rady i komitety narodowe mogły zacząć przejmować władzę pod pretekstem realizacji zawartych w nim zapowiedzi. Tak postąpił i czeski Komitet Narodowy. Wydanie manifestu zaniepokoiło Masaryka, wciąż przebywającego w Ameryce. 18 października wydał w imieniu rządu tymczasowego deklarację o powstaniu niepodległej Czechosłowacji⁵⁹. W ślad za tym prezydent Wilson, za pośrednictwem Departamentu Stanu oświadczył, że odrzuca propozycję by rozmowy pokojowe prowadzone były na podstawie jego własnego programu i zaleca rządowi Austro-Węgier, by podjęła negocjacje z przedstawicielami poszczególnych narodów, jeśli tylko są gotowe pozostać częścią monarchii⁶⁰.

Na korzyść cesarza Karola niewątpliwie przemawia fakt, że gdy tylko zdał sobie sprawę z nieuniknionego rozpadu monarchii, nie zdecydował się bronić jej za wszelką cenę a jedynie zapewnić spokojny przebieg wydarzeń. Paradoksalnie jako pierwsi ze swoimi żądaniami wystąpili austriaccy Niemcy, chcący zjednoczenia z Cesarstwem Niemieckim. 22 października na dworcu w Döbling pod Wiedniem cesarz spotkał się w przywódcą narodowych socjalistów Václavem Klofačem, informując za jego pośrednictwem czeskich polityków, że liczy się z powstaniem niepodległego państwa czeskiego i nie zamierza się temu sprzeciwić. Dał wyraźnie do zrozumienia, że jeśli wszystko będzie przebiegać spokojnie, armia nie będzie interweniować. Cesarz zgodził się, by delegacja środowisk związanych z „Mafią” wyjechała do Szwajcarii, by tam spokojnie omówić plan budowy nowego państwa⁶¹.

W niedzielę 27 X 1918 r. ostatni austro-węgierski minister spraw zagranicznych Gyula Andrassy młodszy (1860–1929) po uzgodnieniu z cesarzem wystosował za pośrednictwem Szwecji notę do prezydenta Wilsona, w której informował, że Austro-Węgry przyjmują wszelkie warunki konieczne do podjęcia rozmów pokojowych. Jednocześnie zerwano sojusz z Niemcami, które zamierzały kontynuować wojnę. Gdy poinformowały o tym poniedziałkowe gazety, prężnie byli przekonani, że Au-

⁵⁸ J. Galandauer, *Karel I.*, s. 229–230.

⁵⁹ E. Beneš, *Světová válka*, III., dok. 177, s. 472–477.

⁶⁰ F. Soukup, *28. říjen*, II., s. 979–980.

⁶¹ Tamże, s. 965–966.

stro-Węgry skapitulowały. W całym mieście zaczęto organizować uliczne demonstracje. W ich trakcie zrywano z budynków austriackie symbole państwowe i żądano oficjalnego ogłoszenia niepodległości. Oczekiwaną proklamację Komitet Narodowy wydał jeszcze tego samego dnia po południu⁶². Władzy Rady podporządkowali się urzędnicy namiestnika cesarskiego i dyrekcji policji. W trakcie kolejnych dwóch dni Rada przejęła władzę także w innych czeskich miastach, podporządkowała się jej większość czeskich starostów, żandarmów i policjantów. Nowej władzy nie uznali za to niemieckojęzyczni mieszkańcy Czech, którzy dzień po proklamowaniu niepodległej Czechosłowacji, 29 października, ogłosili powstanie prowincji Niemieckie Czechy (Deutschböhmen) ze stolicą w Libercu i zadeklarowali swoją wierność wobec Austrii, która 4 listopada zdecydowała się podpisać rozejm. Czescy Niemcy nie kryli, że ich celem jest przyłączenie tak Niemieckich Czech jak i całej Austrii, której terytorium znacznie się zmniejszyło wraz z ogłaszaniem niepodległości przez kolejne narody, do Niemiec⁶³. 30 października w Turčianskim sv. Martinie zebrało się Zgromadzenie Założycielskie Słowackiej Rady Narodowej, które ogłosiło oderwanie Słowacji od Węgier i jej połączenie z ziemiami czeskimi⁶⁴.

Czechosłowacja powstała z woli obu narodów, jednak ich stosunek do wspólnego państwa był odmienny. Stało się to, czego tak obawiała się Liga Słowacka w Ameryce. Czesi uważali Czechosłowację za czeskie państwo poszerzone na wschodzie o ziemie słowackie, w pełni się z nim identyfikując. Jako państwo czeskie uznawano Czechosłowację także za granicą, gdzie określenia „czeski” i „czechosłowacki” stosowano jak synonimy (mówiło się np. „rząd czeski”, „korona czeska”, a i samą Czechosłowację nieraz nazywano Czechami). Z kolei większość Słowaków postrzegała wspólne państwo inaczej. Nie chciała Czechosłowacji lecz Czecho-Słowacji, dwóch oddzielnych państw tworzących wspólnotę. Z kształtem Czechosłowacji nie zgadzały się też mniejszości narodowe, mające własne państwa tuż za granicami. Doszło do paradoksalnej sytuacji. Austro-Węgry, nazywane „więzieniem narodów”⁶⁵, co szcze-

⁶² Proklamację niepodległości z 28 X 1918 r. podpisało pięciu polityków: w imieniu socjaldemokratów František Soukup, w imieniu narodowych socjalistów Jiří Strěbrný (1880–1955), w imieniu agrarystów Antonín Švehla (1873–1933), a w imieniu demokratów państwowoprawnych Alois Rašín. Piątym sygnatariuszem był Vavro Šrobár, który przyjechał tego dnia do Pragi z pełnomocnictwem słowackich partii politycznych. Nazwano ich później „mężami 28 października”.

⁶³ M. Melanová, *Vznik Československa: Deustchböhmen a Liberec 1918–1919*, Liberec 2019, s. 19–44.

⁶⁴ DSNIŠ, I., dok. 161, s. 513–514.

⁶⁵ „Więzieniem narodów” określano też ironicznie zamek Špilberk, w którym rzeczywiście więziono rewolucjonistów wszystkich narodowości monarchii austro-węgierskiej.

gólnie w przypadku Przedlitawi nie było uprawnionym określeniem, rozpadły się, nie umiając rozwiązać problemów narodowościowych. Stało się tak nie z braku dobrej woli lecz dlatego, że po prostu nie dało się ich rozwiązać tak, by wszyscy byli zadowoleni. Z wyjątkiem niemieckiej Republiki Austrii, proklamowanej po abdykacji cesarza Karola I 11 XI 1918 r., i szczątkowego państwa węgierskiego, które odłączyło się od monarchii habsburskiej jeszcze 31 października, wszystkie państwa, które powstały na gruzach Austro-Węgier: Czechosłowacja, Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (późniejsza Jugosławia) i Polska, były tak samo wielonarodowościowe. Można wręcz powiedzieć, że pod tym względem stanowiły pomniejszoną kopię monarchii austro-węgierskiej. Wszystkie te państwa musiały wkrótce stawić czoła takim samym problemom jak upadła monarchia, a doszło do nich jeszcze wiele innych.

(tłumaczenie z języka czeskiego Marcin Czyżniewski)

Summary

Before 1914, Czechs wanted to implement their national program of transforming the Austrian-Hungarian dualism into “trialism”. This program could not have been followed because it was aimed against Bohemian, Moravian and Silesian Germans who wanted to establish their own German-speaking province (Deutschböhmen) in the Bohemian Crown. Slovaks made an attempt to federalize Hungary and to establish an autonomous Slovak territory. This also was impossible because the ultimate aim of Hungarians was to create a single-language Magyar nation state. At the beginning of WWI, most Czech and Slovak political parties remained loyal to Austria-Hungary. Only a small group of politicians with Thomas Garrigue Masaryk in the lead, decided that the time was ripe for a completely new policy: supporting the Entente powers (France, Great Britain, Russia, later also Italy, and the US), military destruction of Austria-Hungary, and – after its defeat – proclamation of an independent Czecho-Slovak state. Thomas Garrigue Masaryk, Edvard Beneš and Milan Rastislav Štefánik established Czechoslovak National Council (CzNC) in Paris in 1916 with the aim of persisting the Entente powers to accept the plan of dismantling Austria-Hungary. However, this did not occur until 1918 when gradually France, Great Britain and the US recognized the CzNC as a provisional government of the future Czechoslovakia. The independence of Czechoslovakia was formally proclaimed in Prague on 28 October 1918.

Tłumaczenie: Ewa Dratwa

Nadesłany: 29 IX 2019

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych: 12 XI 2019

Zaakceptowany 10 XII 2019

Prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc.
ORCID 0000-0002-0636-1005
Ústav českých dějin
Filozofická fakulta Univerzita Karlova
Náměstí Jana Palacha 2
116 38 Praha 1
email: rychlik@email.cz

ANDRZEJ MAŁKIEWICZ (WROCLAW)

JEWHEN PEREHUDA (KIJÓW)

Przyczyny sukcesu lub niepowodzenia w budowaniu państw po I wojnie światowej: Polska i Czechosłowacja *versus* Ukraina

Słowa kluczowe: pierwsza wojna światowa, niepodległość, republika, siły zbrojne, uznanie międzynarodowe

Keywords: the First World War, independence, republic, the military, diplomatic recognition

Abstract: The main goal of this paper is to show the crucial facts which led to the establishment at the end of the First World War of two sovereign states: the First Czechoslovak Republic and the Second Polish Republic. An attempt has also been made to provide background information on the reasons why the Ukraine did not gain independence in the time in question.

Problematyka budowania państw przez Polaków, Czechów, Słowaków i Ukraińców była już, w odniesieniu do każdego z tych krajów, przedmiotem tysięcy publikacji. Jak napisał Antonín Klimek: „narodziny państwa należą (razem z jego rozpadem) do najlepiej zbadanych okresów międzywojennej Czechosłowacji”, choć zaznaczył, że jeszcze nie wszystko jest wyjaśnione¹. Podobnie można ocenić dorobek histo-

¹ A. Klimek, *Velké dějiny zemí Koruny české, sv. XIII, 1918–1929*, Praha-Litomyšl 2000, s. 9. tam też na s. 10–15 syntetyczne omówienie najważniejszej literatury z tego zakresu.

riografii dotyczącej odbudowy państwa polskiego. Nieco gorzej są zbadane próby budowania państwa ukraińskiego, choć w ostatnich latach powstały liczne publikacje z tego zakresu.

Niewiele natomiast podejmowano badań porównawczych, choć zdarzały się i takie². Najnowsze to wnikliwa wypowiedź Jana Jacka Bruskiego, której wiele w tym tekście zawdzięczamy³ oraz gruntowne omówienie przebiegu i skutków Wielkiej Wojny dla Europy Centralnej Włodzimierza Borodzieja i Macieja Górnoego⁴.

Zbudowanie państwa wymaga spełnienia licznych warunków, wśród których pięć jest nieodzownych:

- 1) istnienie odpowiednio licznej grupy ludzi pragnących jego powstania;
- 2) wyłonienie przywódcy potrafiącego zintegrować procesy budowania państwa;
- 3) dysponowanie zasobami finansowymi;
- 4) zbudowanie siły zbrojnej;
- 5) uzyskanie uznania międzynarodowego

Najczęściej grupą, dzięki której powstało państwo, był w Europie określony naród, mający własny język i kulturę, niekiedy odróżniający się też wyznawaną religią. Nie było to jednak powszechną regułą. Szwajcarzy używają czterech języków i wyznają trzy formy chrześcijaństwa. W Norwegii używane są dwa języki. Amerykanie do dziś posługują się angielskim. Podobnie Irlandczycy – którzy jednak od Anglików różnią się religią. Belgowie używają francuskiego i niderlandzkiego. W krajach Afryki i Azji dominującą rolę przy tworzeniu państw odgrywały inne czynniki, zwłaszcza wpływ mocarstw kolonialnych i religia – czego wyrazistym przykładem są Indie i Pa-

² Np. zbiór artykułów: *Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920*, red. T. Krząstek, Warszawa 2009; J. Lewandowski, „Wybijanie się na niepodległość” w roku 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej, [w:] *Rok 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. D. Grinberg, J. Snopko, G. Zackiewicz, Białystok 2010, s. 13–32. Książka W. Balceraka, *Powstanie państw narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1974 z konieczności musiała zawierać pewne stwierdzenia właściwe epoce swego opublikowania, w zasadniczej części jednak zachowała aktualność do dziś. Wartościowe porównania opublikował W. Sukiennicki, *East Central Europe during World War I: from foreign domination to national independence*, Ed. by M. Siekierski, New York 1984, t. 1–2. Książka dotyczy głównie obszaru dawnej Rzeczypospolitej i rozważania kończą się na listopadzie 1918 r. ale nieco uwagi poświęca też działaniom czechosłowackim.

³ *Rok 1918. Dlaczego Ukraińcom się nie udało. Z dr. hab. Janem Jackiem Bruskim, historykiem z Uniwersytetu Jagiellońskiego. Rozmawia Ireneusz Dańko*, Nowa Europa Wschodnia 1 (2018), s. 7–22.

⁴ W. Borodziej, M. Górny, *Nasza wojna*, do naszego tematu zwłaszcza t. 2: *Narody*, Warszawa 2018.

kistan. W krajach muzułmańskich szczególnie istotny jest wpływ religii – państwa wyodrębniono w dużej mierze w oparciu o kryterium dominującej na ich obszarze formy islamu.

W przypadku Polski kryterium narodowe znalazło pełne zastosowanie. Po utracie niepodległości w końcu XVIII w. Polacy wielokrotnie podejmowali starania o odbudowę państwa, a w XIX w. świadomość narodowa, która wcześniej miała głównie charakter szlachecki, upowszechniła się, choć proces ten do 1918 r. nie został w pełni zakończony. W przededniu Wielkiej Wojny nadzieje na odbudowę niepodległości wzmożyły się, podjęto liczne działania w tym kierunku. U jej schyłku problemem stała się wielotorowość działań wyzwoleniczych. Podejmowano je w kilku ośrodkach w kraju, a osobno na emigracji. W połowie grudnia w czeskich „Narodních Listach” wręcz napisano, że w Polsce istnieją trzy rządy⁵. Nie było to ściśle, ale bliskie prawdy, bo w tym okresie odrębną politykę wprowadziły rząd w Warszawie, Polska Komisja Likwidacyjna w Krakowie i Komitet Narodowy Polski w Paryżu.

Nieco inaczej było w przypadku Czechosłowacji. Czesi utracili niepodległość w długim procesie trwającym od XVII w., ale w ramach monarchii Habsburgów Królestwo Czeskie zachowało aż do 1918 r. formalną odrębność, a w procesie odrodzenia narodowego trwającego od schyłku XVIII w. nastąpiło umocnienie poczucia narodowego we wszystkich grupach społecznych. Niemniej, przed wybuchem I wojny światowej, postulat niepodległości wysuwali tylko nieliczni politycy. Większość Czechów liczyła jedynie na poszerzenie swych praw w obrębie monarchii habsburskiej. Wybuch wojny – jak podkreśla Jan Patočka – zastał Czechów nieprzygotowanych na szanse, jakie dawała⁶. Jej przebieg szybko zmienił nastroje – czescy politycy wysunęli hasło zbudowania państwa wspólnego ze Słowakami. U Słowaków procesy narodotwórcze były dopiero w toku. Jedni spośród nich uważali się za odrębny naród, inni czuli więź z Czechami, ulegli idei „czechosłowakizmu”. Było to przejściowe, do końca okresu międzywojennego „czechosłowakizm” niemal zupełnie znikł. W każdym razie w początkowym okresie oba narody chciały budować wspólne państwo – dopiero później to się zmieniło⁷. Prace nad zbudowaniem państwa prowadzono

⁵ D.S. Wandycz, *Zapomniany list Piłsudskiego do Masaryka*, London 1964, s. 10–11.

⁶ J. Patočka, *Kim są Czesi? Zarys faktograficzny i próba interpretacji*, tł. M. Zybura, Wiedeń 1991, s. 91.

⁷ Najbardziej wnikliwe omówienie tych zjawisk: J. Rychlík, *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*, Bratislava 1997. W języku polskim istnieje wiele cząstkowych omówień tej problematyki. Zob. zwłaszcza T. Chrobak, *Idee czechosłowakizmu*, [w:] *Przebaczenie – rozliczenie – pojednanie. Globalne i lokalne problemy współczesnej Europy*, red. Z. Drozd-

z konieczności osobno w kraju i na emigracji, ale już w końcu października 1918 r. udało się te wysiłki w pełni zintegrować.

Sytuacja Ukrainy była odmienna. Jej społeczeństwo miało nieco inne doświadczenia historyczne niż Polacy, Czesi i Słowacy. Ziemie ukraińskie długo znajdowały się w składzie różnych państw ościennych. Specyficzna była struktura społeczna. Większość Ukraińców stanowili przeważnie niepiśmienni chłopci, grupy takie jak wielka burżuazja, ziemianie, biurokracja, robotnicy – były w dużej części obcego pochodzenia etnicznego lub zrusyfikowane⁸. Wyjątek stanowiła wąska warstwa inteligencji, ale jej wpływ na społeczeństwo w warunkach caratu był niewielki. Konsekwencją tych realiów był niski poziom konsolidacji narodowej i słabość narodowej elity: „warstwa przywódcza pozostawała nieliczna, a dochodzenie do programu niepodległościowego postępowo powoli”⁹.

Ukraina ogłosiła niepodległość faktycznie w listopadzie 1917 r., a formalnie w styczniu 1918 r.¹⁰ (w części należącej do Rosji), jako Ukraińska Republika Ludowa (URL). Były to decyzje w zasadzie symboliczne – wobec okupowania większej części kraju (a okresowo całości) przez „białych” Rosjan, bolszewików, Niemców i Austriaków. Władze ukraińskie kontrolowały fragmenty kraju, w tym sensie można jednak mówić o istnieniu państwa. W końcu kwietnia 1918 r. przyjęto nazwę Państwo Ukraińskie, które potocznie nazywano je Hetmanatem.

W tym okresie – w 1918 roku – Polacy (a także Czesi i Słowacy) lepiej lub go-

wicz Poznań 2002, s. 173–183; M. Czyżniewski, *Idea czechosłowakizmu a tożsamość narodowa Czechów i Słowaków*, [w:] *Narody w Europie. Tożsamość i wzajemne postrzeganie*, red. L. Zieliński, M. Chamot, Bydgoszcz 2007, s. 195–204; A. Małkiewicz, *Samobójstwo demokracji. Czechosłowacja w okresie II Republiki 1938–1939*, Wrocław–Zielona Góra 2013, s. 65–83; J. Rychlik, *Początki, rozwój i zanik czechosłowakizmu*, *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, XLV (2010), s. 43–58 (streszczenie zasadniczych wątków zawartych w książce: *Češi a Slováci ve 20. století*),

⁸ Wnikliwie omawia relacje narodowe w najważniejszej części Ukrainy D. Beauvois, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*, Lublin 2016. Całego kraju dotyczy opracowanie historyka kanadyjskiego: S. Yekelchuk, *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, tł. J. Gilewicz, Kraków 2009. Szczegółowe dane statystyczne publikuje P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*, Warszawa 1994, s. 15–75. Cenne uwagi o poziomie integracji narodowej Ukraińców podczas zmagania o niepodległość zamieścił W. Werstiuk, *Historyczne znaczenie ukraińskiej rewolucji 1917–1921*, [w:] *Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920*, red. T. Krząstek, Warszawa 2009, s. 159–166.

⁹ A. Chojnowski, *Ukraina*, Warszawa 1997, s. 27.

¹⁰ В. Винниченко, *Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]*), Київ 1990, ч. II, s. 244–252.

rzej wykorzystywali szanse dane przez sytuację geopolityczną, dla Ukraińców był to „czas stracony”¹¹. W grudniu 1918 r. odnowiono URL a w listopadzie 1918 r. powstała Zachodnioukraińska Republika Ludowa (ZURL) na obszarze byłej wschodniej Galicji. Formalnie zjednoczyła się ona w styczniu 1919 r. z URL, ale faktycznie zachowała odrębność, aż do lipca 1919 r. gdy zlikwidowało ją Wojsko Polskie¹².

W każdym z trzech kształtujących rontach na czele starań niepodległościowych – Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937)¹³, Józef Piłsudski (1867–1935)¹⁴ i Symon Petlura (1879–1926)¹⁵. Choć byli ludźmi bardzo różnymi, o odmiennych życiorysach i doświadczeniach, jednak mieli pewne cechy wspólne. Każdy był charyzmatycznym politykiem, a jednocześnie człowiekiem pióra, uzdolnionym publicystą, znanym już przed wojną z aktywności dziennikarskiej. Łączyło się to z umiejętnością przemawiania, nawiązywania kontaktu z masami słuchaczy, pozyskiwania do swych poglądów. Wszyscy byli formalnie ludźmi wierzącymi, ale każdy religię traktował instrumentalnie, nie była ważna w jego życiu.

Piłsudski i Petlura zaczęli jako socjaliści, prowadzili działalność podziemną, potem obydwoj odeszli od tej ideologii i ruchu politycznego. Dla Piłsudskiego so-

¹¹ М. Корнат, *Від війни між імперіями до геополітичної революції у Центрально-Східній Європі*, Український історичний журнал 2 (2019), s. 177.

¹² Podstawowe omówienia po polsku i ukraińsku: J.J. Bruski, *Między „sobornością” a separatyzmem. Funkcjonowanie i rozpad ukraińskiej federacji galicyjsko-naddnieprzańskiej (1918–1919)*, [w:] *Ku zjednoczonej Europie. Studia nad Europą Środkową i Południowo-Wschodnią w XIX i XX wieku*, red. I. Stawowy-Kawka, W. Rojek, Kraków 1997, s. 37–50; В. Верстюк, *Соборність в українській суспільно-політичній думці та реальній політиці (до 100-річчя проголошення Акта злуки)*, Український історичний журнал 1 (2019), s. 67–93.

¹³ Najpełniejsze omówienie jego biografii w języku polskim: J. Gruchała, *Tomasz G. Masaryk*, Wrocław 1996.

¹⁴ Spośród niezliczonych opracowań jego biografii na szczególną uwagę zasługują wielokrotnie wydawane, za każdym razem w ulepszonej wersji, publikacje: A. Garlicki, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Kraków 2017; W. Suleja, *Mundur na nim szary... Rzecz o Józefie Piłsudskim*, Warszawa 2018.

¹⁵ Brak gruntownej biografii tego ostatniego w języku polskim. Tylko po części rolę taką spełniają publikacje: A. Serednicki, *Symon Petlura*, Warszawa 1997; S. Stępień, *Symon Petlura – życie i działalność*, Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze 3 (1996) s. 28–61; P. Waingertner, *Symon Petlura w polskiej historiografii*, [w:] *Historia, mentalność, tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*, red. J. Pi-sulińska, P. Sierzęga, Ł. Zaskilniak, Rzeszów 2008, s. 541–553; S. Zabrowarny, *Symon Petlura – niezłomny orędownik niepodległości Ukrainy*, [w:] *Polska i Ukraina – sojusz 1920 roku i jego następstwa*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka, Toruń 1997, s. 131–150. W literaturze ukraińskiej biografii jest wiele. Najpełniejsza: В. Савченко, *Симон Петлюра*, Київ 2016.

cializm był przede wszystkim środkiem walki z caratem o niepodległość Polski. Po początkowym silnym zaangażowaniu w działalność Polskiej Patrii Socjalistycznej, później coraz bardziej poświęcał się działalności niepodległościowej, od wybuchu wojny skupił się wyłącznie na niej. Petlura był socjalistą z przekonania, choć jednocześnie patriotą. Stopniowo jednak odchodził od socjalizmu i zerwał z nim na początku 1919 r., a więc tylko pięć lat później niż Piłsudski, ale ten krótki okres to była cała epoka.

Masaryk nigdy nie był socjalistą, ale uważano go za człowieka lewicy; walczył z antysemityzmem, angażował się w starania o równouprawnienie kobiet. Był uniwersyteckim profesorem filozofii i socjologii, a jednocześnie posłem do parlamentu austriackiego. Przed wybuchem wojny działał zawsze legalnie, choć w opozycji. Był swego rodzaju pozytywistą, dążył do rozwoju kultury narodu czeskiego i pogłębienia świadomości narodowej, poszerzenia jego praw w obrębie monarchii Habsburgów. Przed wybuchem Wielkiej Wojny nie mówił o niepodległości, dopiero później stał się przywódcą działań wyzwolenicznych.

W czasie wojny ich losy były odmienne, ale można też znaleźć podobieństwa. Masaryk już w końcu 1914 r. udał się na emigrację, organizował w Szwajcarii, Francji, Rosji i USA działania na rzecz niepodległości. Założył latem 1915 r. w Szwajcarii Czeski Komitet Zagraniczny, przekształcony następnie w Czechosłowacką Radę Narodową, a latem 1918 r. uznany przez państwa Ententy za oficjalne przedstawicielstwo przyszłej Czechosłowacji¹⁶. Zabiegał o budowanie wojska u boku państw Ententy – nazwanego później legionami. W listopadzie 1918 r. wybrano go zaocznie prezydentem Czechosłowacji, w grudniu wrócił do kraju i niemal do końca życia (do 1935 r.) stał na czele państwa.

Piłsudski już kilka lat przed wybuchem wojny światowej zaangażował się w przygotowania do zbudowania Wojska Polskiego u boku armii austro-węgierskiej, od sierpnia 1914 r. był duchowym liderem polskich Legionów. Austriacy nie pozwolili mu zostać ich formalnym dowódcą, lecz zasłużył się w ich budowaniu, wykazał talent wojskowy. A jako polityk latem 1917 r. – a więc tylko dwa i pół roku później niż Masaryk – zerwał współpracę z państwami centralnymi. Został aresztowany, od końca lipca 1917 r. do początku listopada 1918 r. był niemieckim więźniem, co przysporzyło mu popularności. 10 listopada wrócił do Warszawy, witany jak bohater, następnego dnia stanął na czele budowy państwa, a 22 listopada ogłosił się jego naczelnikiem. Był

¹⁶ J. Dejmek, *Czeski antyhabsburski ruch oporu, paryska Czechosłowacka Rada Narodowa i narodziny państwa czechosłowackiego*, [w:] *Rządy bez ziemi*, s. 75–100.

faktycznym liderem Rzeczypospolitej (z przerwą w latach 1922–1926) do śmierci w 1935 r., choć po 1922 r. nigdy już nie stanął oficjalnie na jej czele.

Wśród polityków ukraińskich sytuacja była bardziej złożona, początkowo zabrakło lidera, który miałby poparcie większości społeczeństwa. Do 1917 r. do takiej roli aspirował Mychajło Hruszewski (1866–1934), który był wybitnym uczonym, uniwersyteckim profesorem historii o przekonaniach centrowych. Wybrano go przewodniczącym kijowskiej Ukraińskiej Centralnej Rady (UCR), pełniącej funkcje parlamentu. 27 III 1917 r. objął funkcję, ale szybko okazało się, że był bardziej wybitny jako uczone niż jako polityk¹⁷.

W 1917 r. na czoło sił lewicy wysunął się Petlura. Był on od 1900 r. członkiem Ukraińskiej Socjal-Demokratycznej Partii Robotniczej, która opowiadała się za wyodrębnieniem Ukrainy jako autonomicznej części przyszłej Rosyjskiej Demokratycznej Republiki Federalnej. Podczas wojny światowej początkowo poparł carat, licząc na zmianę polityki wobec narodu ukraińskiego. W tym okresie liczni politycy ukraińscy uwierzyli w możliwość „przebudowy imperium Romanowych w europejskie państwo prawa”¹⁸. Po rewolucji lutowej zajął się wyodrębnianiem z armii rosyjskiej ukraińskich jednostek wojskowych, tworzeniem oddziałów ochotniczych, a w rządzie (Sekretariacie Generalnym) utworzonym przez Centralną Radę kierował resortem spraw wojskowych.

Pod okupacją niemiecką (trwającą w centralnej części Ukrainy od marca do początku grudnia 1918 r.) władzę uzyskał hetman Pawło Skoropadski (1873–1945)¹⁹, daw-

¹⁷ E. Adamski, *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011; В. Тельвак, *Творчість Михайла Грушевського революційної доби: тексти і контексти*, [w:] *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.). Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.)*, ред. В. Смолій (i in.), Київ-Чернігів 2017, s. 155–170; А. Винар, Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали). Київ 1995, s. 194–201.

¹⁸ Г. Корольов, *Національна автономія під берлом Романових (кінець XIX ст.–1914 р.): польський, єврейський та український вимір*, Український історичний збірник 20 (2018) s. 129.

¹⁹ О. Лупандін, *Зовнішня політика гетьманату П. Скоропадського і більшовицька Росія: спроба побудови рівноправних відносин*, [w:] *Революція, державність, нація*, s. 400–417; W. Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku*, Warszawa 2000; G. Skrukwa, ‘Masters of situation’: German and Austro-Hungarian intervention in Ukraine in 1918 in the light of Ukrainian memoirs, *Acta Poloniae Historica* 113 (2016), s. 37–64. Wspomnienia hetmana z okresu budowania państwa: П. Скоропадський, *Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*, Київ 2016.

ny generał carski, o przekonaniach prawicowych, który ustanowił na Ukrainie „carski reżim bez cara”²⁰. Petlura od 27 lipca do 13 listopada 1918 r. przebywał w więzieniu – co przysporzyło mu popularności. W grudniu 1918 r. był jednym z przywódców powstania przeciw Skoropadskiemu. Wszedł do władz odnowionej URL, a porzucił partię socjalistyczną²¹. 11 II 1919 r. stanął na czele państwa jako Naczelnny Ataman. Władysław Werstiuk nazywa Petlurę „przekonującym przykładem ewolucji działacza socjaldemokratycznego o nastawieniu rewolucyjnym w działacza myślącego kategoriami narodo-państwowymi”²². Choć dużą wagę poświęcał formowaniu sił zbrojnych, wojsko ukraińskie nie potrafiło powstrzymać ani bolszewików ani „białych” armii Antona I. Denikina (1872–1947).

W kwietniu 1920 r. Petlura zawarł sojusz z Polską, zgadzając się na odstąpienie Galicji Wschodniej i dużej części Wołynia w zamian za pomoc w walce o niepodległość reszty kraju²³. Wyprawa kijowska nie zdołała jednak uwolnić Ukrainy. Petlura w 1921 r. wyjechał do Czechosłowacji, potem osiadł we Francji, stał na czele ukraińskiej emigracji, w 1926 r. zamordowano go w Paryżu, prawdopodobnie z inspiracji radzieckich tajnych służb²⁴.

Masaryk, Piłsudski i Petlura nie byli jedynymi wybitnymi politykami swego narodu, każdy z nich miał konkurenta, który też aspirował do roli przywódcy. Wśród Czechów był to Antonín Švehla (1873–1933) – lider agrarystów, najsilniejszej partii w czeskim społeczeństwie, niezwykle popularny, który przed wojną był lojalny wobec Austrii, a od 1915 r. podjął starania o niepodległość, został aresztowany, skazany na śmierć, ale wyroku nie wykonano. W 1918 r. zwolniony – w imię jedności narodu w budowaniu państwa w październiku 1918 r. nie zgodził się stanąć na jego czele, poparł wybór Masaryka na prezydenta, sam zadowolił się funkcją ministra spraw we-

²⁰ J. Rychlík, B. Zilynskyj, P.R. Magocsi, *Dějiny Ukrajiny*, Praha 2015, s. 251.

²¹ В. Кафарський, *Комунізм і український національно-визвольний рух*, Івано-Франківськ 2002, s. 225.

²² «переконаливим взірцем еволюції соціал-демократичного діяча революційного напрямку до діяча національно-державного» В. Верстюк, Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження), *Український історичний журнал* 3 (2004), s. 116.

²³ Tekst porozumienia publikowany był wielokrotnie, ostatnio: *Umowa pomiędzy Rzeczpospolitą Polską i Ukrainą Republika Ludową z 21 kwietnia 1920 r.*, [w:] *Bitwa o Ukrainę. 1 I – 24 VII 1920. Dokumenty operacyjne, cz. 1 (1 I – 11 V 1920)*, kier. oprac. M. Tarczyński, Warszawa 2016, s. 815–816.

²⁴ С. Литвин, *Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана*, Київ 2001, s. 339–401.

wewnętrznych, potem kilkakrotnie był premierem, później też nigdy nie chciał konkurować z Masarykiem²⁵.

W Polsce obok Piłsudskiego najwybitniejszą postacią był Roman Dmowski (1864–1939)²⁶, lider grupy partii politycznych nazywanych obozem narodowym. Był posłem do rosyjskiej Dumy, aż do rewolucji w Rosji dążył do uzyskania dla Polski autonomii w ramach Imperium Rosyjskiego, w 1915 r. wyjechał na Zachód i podjął starania o pełną niepodległość. Zabiegał o budowanie wojska u boku Ententy. W 1917 r. stanął na czele Komitetu Narodowego Polskiego w Szwajcarii, działającego na wzór Czeskiego Komitetu Zagranicznego. Państwa Ententy uznały ten Komitet za oficjalne polskie przedstawicielstwo²⁷. Gdy Piłsudski w listopadzie 1918 r. stanął na czele państwa, Dmowski początkowo twierdził, że kraj przez niego budowany jest wasalem Niemiec. W konsekwencji mocarstwa Ententy przez pierwsze miesiące odmawiały jego uznania, a w Polsce zwolennicy Dmowskiego usiłowali pozbawić naczelnika władzy. W styczniu 1919 r. Piłsudski zaproponował kompromis, na który Dmowski przystał. Bliski Dmowskiemu Ignacy Paderewski (1860–1941), światowej sławy pianista, przyjaciel prezydenta USA Thomasa Woodrow Wilsona (1856–1924), znajomy Masaryka, został premierem, a Dmowski – delegatem Polski na konferencję pokojową w Paryżu. Przez następne pół roku Piłsudski i Dmowski współpracowali, a był to okres decydujący dla zbudowania państwa. Jak podsumował Tadeusz A. Kisielewski – „Wysiłki Dmowskiego w sferze koncepcyjnej i dyplomatycznej, a Piłsudskiego w organizacyjnej i wojskowej przyczyniły się do wykorzystania szans stworzonych przez rozwój wydarzeń historycznych”²⁸.

Wśród polityków ukraińskich sytuacja była bardziej złożona. Przywódcy nie umieli osiągnąć kompromisów. Do 1917 r. największym autorytetem cieszył się wspomniany już Hruszewski, ale nie miał zdolności przywódczych. W 1918 r. wyjechał do Austrii, potem żył we Lwowie, a w 1924 r. dał się omamić bolszewikom i wrócił do Kijowa, by po dziesięciu latach stać się ofiarą stalinowskich represji. Wiosną 1918 r. na lidera wysunął się Pawło Skoropadski, który stanął na czele państwa pod patrona-

²⁵ Najpełniejsza biografia: E. Broklová, *Antonín Švehla. Tvůrce politického systému*, Praha 2017.

²⁶ Spośród licznych jego biografii najbardziej rzetelna jest wielokrotnie wznawiana w kolejno ulepszanych wersjach: K. Kawalec, *Roman Dmowski*, Poznań 2016.

²⁷ P. Waingertner, *Geneza Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu i jego działalność w latach pierwszej wojny światowej oraz początki kształtowania się granic II Rzeczypospolitej*, [w:] *Rządy bez ziemi*, s. 101–114.

²⁸ T.A. Kisielewski, *Piłsudski, Dmowski i niepodległość. Osobno, ale razem*, Poznań 2018, s. 126.

tem niemieckim, ale zbyt długo wierzył w siłę Niemiec, w grudniu 1918 r. uciekł razem z wycofującymi się wojskami niemieckimi. Gdy na czele państwa stanął Petlura, obok niego najwybitniejszą postacią był Wołodymyr Wynnyczenko (1880–1951), dwukrotnie premier Ukrainy, zawsze związany z socjalizmem, zwolennik porozumienia z bolszewikami, który jednak wkrótce wyjechał do Austrii. Konflikty Petlury i Wynnyczenki osłabiały ruch niepodległościowy i władzę ukraińską²⁹. Także liderzy ZURL aspirowali do odgrywania roli w polityce ogólnoukraińskiej, co dodatkowo utrudniało sytuację Petlury³⁰.

Wszystkie trzy kraje dysponowały potencjalnie dużymi zasobami finansowymi. Czechy były najbogatszym, najlepiej rozwiniętym ekonomicznie krajem Austro-Węgier, skoncentrowane tu było 60–70% przemysłu monarchii³¹. Duża część przemysłu była własnością austriacką lub niemiecką, ale średni i drobny przemysł należał do Czechów. Istniał rozbudowany samorząd dysponujący dużymi środkami. Działało kilka czeskich banków, największy – Živnostenská banka (Bank Rzemiosła), wbrew skromnej nazwie finansował przemysł. Ich zasoby zostały użyte na cele budowania państwa. Gdy już zostało zbudowane, dodatkowo wzbogaciły je fundusze przywiezione przez legionistów z Syberii. Podczas wojny środki na budowanie Legionów pochodziły od Rosji, Francji i Włoch, a w niewielkiej części od czeskich i słowackich emigrantów w USA.

W Polsce w zaborze rosyjskim istniał rozbudowany przemysł, jego część była w rękach polskich. Arystokraci dysponowali wielkimi majątkami ziemskimi, ich zasoby po części wykorzystywano na potrzeby budowania państwa. W Galicji przemysł był niewielki, ale w większości należał do Polaków, istniały też polskie banki. W zaborze pruskim rozwój gospodarczy był najwyższy, lecz pochodzących stąd funduszy można było użyć na potrzeby budowania państwa dopiero od 1919 r. W zaborach austriackim i pruskim rozwinięty był ponadto samorząd lokalny, dysponujący stosunkowo dużymi środkami finansowymi – były jedną z podstaw budowania państwa.

Już przed wybuchem wojny zaczęto gromadzić pieniądze na potrzeby przyszłego państwa, w 1912 r. utworzono Polski Skarb Wojskowy, który zbierał pieniądze

²⁹ Політична історія України. XX століття у 6 т. Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. т. 2 Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920), Київ 2003, s. 217–230.

³⁰ О niszczącej Ukrainę tradycji konfliktów wewnętrznych z goryczą pisał Petlura: С. Петлюра, *Завдання української військової літератури*, Варшава 1937, s. 12–13.

³¹ A. Klimek, *Velké dějiny zemí*, s. 95.

przede wszystkim z indywidualnych wpłat Polaków z Galicji i emigrantów z USA, pomagało to finansowaniu przygotowań wojskowych, a później częściowo Legionów.

Największe środki na potrzeby Legionów przekazywali zaborcy – najpierw Austro-Węgry, potem stopniowo finansowanie przejmowali Niemcy. Niemcy też w dużej części finansowali działalność polskiego parapaństwa budowanego od listopada 1916 r. do początków listopada 1918 r., bo spodziewali się, że jego armia wspomże ich w wojnie. Francja w 1918 r. finansowała tworzenie polskich oddziałów wojskowych na jej terenie. Dużej pomocy udzielili polscy emigranci w Europie Zachodniej i zwłaszcza w USA. W pierwszych miesiącach budowania państwa finansowano je wprowadzaniem do obiegu „pustych” pieniędzy i kredytami bankowymi, od stycznia 1919 r. zaczęła napływać – dość skromna – pomoc z Zachodu, głównie w formie kredytów³².

Ukraina była najzamożniejszą częścią Imperium Rosyjskiego. Ale wielki kapitał był przeważnie pochodzenia nieukraińskiego, przemysł spożywczy w części należał do Polaków, ciężki – do kapitału z zachodniej Europy. A największa część była w rękach rosyjskich lub osób o pochodzeniu ukraińskim lecz gruntownie zrusyfikowanych. Takim właśnie był najbogatszy człowiek Ukrainy – Mychajło Tereszczenko (1886–1956), minister finansów, a potem spraw zagranicznych w Rządzie Tymczasowym³³. Finansowaniem inicjatyw ukraińskich zajął się dopiero po latach, będąc na emigracji. Zyski przedsiębiorstw działających na Ukrainie pochodziły przede wszystkim z realizowania zamówień caratu dla wojska. Duże przedsiębiorstwa przemysłowe były rozproszone, najwięcej znajdowało się na wschodzie kraju zdominowanym od 1917 r. przez bolszewików i zasiedlonym ludnością o niezbyt wysokiej świadomości narodowej, tych zasobów nie można więc było użyć dla potrzeb budowanego państwa³⁴.

We Wschodniej Galicji własność ukraińska była niewielka. Legion Strzelców Siczowych finansowała Austria. Dopiero w 1917 r., gdy zaczęto tworzyć instytucje

³² Mimo upływu czasu nie straciły na aktualności ustalenia zawarte w wyjątkowo wnikliwym opracowaniu: Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej*, t. I *W dobie inflacji 1918–1923*, Warszawa 1967, s. 251–256, 304–305.

³³ W Polsce jego nazwisko podawane było dotychczas w rosyjskiej formie Tierieszczenko.

³⁴ С. Кульчицький, Л. Якубова, *Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і батьківщини*, Київ 2016; Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко, О. Зубалій та ін., *Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства*, ред. Б. Лановик, Київ 1994, s. 233–251.

ukraińskie w części naddnieprzańskiej, próbowano zorganizować ich finansowanie ze składek i darów prywatnych – z niewielkim rezultatem. Centralna Rada otrzymała bardzo skromne finansowanie od rosyjskiego Rządu Tymczasowego. Po przewrocie bolszewickim te dotacje skończyły się, nowi władcy Rosji obok agresji militarnej zastosowali jak to określił Pawło Haj-Niżnik technikę „głodu pieniężnego”³⁵. Centralna Rada przejęła zasoby rosyjskiego systemu bankowego na Ukrainie, ale były niewielkie. Usiłowała pobierać dawne rosyjskie podatki, ale z kiepskim rezultatem. Tworzenie ukraińskich jednostek wojskowych w obrębie armii rosyjskiej finansowała Rosja, ale i to skończyło się po przewrocie bolszewickim. Ogólnie – pieniądza było bardzo mało, co było jedną z przyczyn niezbyt aktywnej polityki UCR i późniejszych władz ukraińskich. Od schyłku 1918 r. działalność URL finansowano głównie drukowaniem „pustych” pieniędzy.

W warunkach kończącej się wojny światowej i rozpoczynających się nowych konfliktów międzynarodowych i wewnętrznych szczególnie ważne było posiadanie sił zbrojnych. Czesi służyli podczas wojny w armii austriackiej, czynili to niechętnie, gdy tylko była możliwość, przechodzili na stronę rosyjską lub innych państw Ententy, a potem podejmowali służbę w oddziałach budowanych po stronie Ententy, nazwanych legionami. W każdym razie do października 1918 r. na terenie samych Czech wojska czeskie nie było, choć w austriackich jednostkach wojskowych stacjonujących na terenie kraju w końcowym okresie wojny służyli głównie Czesi, w momencie ogłoszenia niepodległości uznali się oni za żołnierzy czeskich, praski okręg wojskowy stał się podstawą budowania armii Czechosłowacji.

Polacy prace nad budowaniem wojska rozpoczęli na kilka lat przed początkiem wojny, pod pozorem związków strzeleckich i organizacji gimnastycznych. Podczas wojny najwięcej ich służyło w armii rosyjskiej oraz innych armiach zaborczych. W 1917 r. wyodrębniono w Rosji trzy korpusy polskie, które wzięły niewielki udział w walce z armiami Niemiec i Austro-Węgier, a także z bolszewikami, ale w zasadzie przestały istnieć przed końcem wojny, w procesie budowania państwa bezpośrednio udziału nie wzięły³⁶.

Ważną rolę odegrali Polacy służący w armii austriackiej. W latach 1914–1917 niektórzy brali udział w budowaniu Legionów. A przede wszystkim, gdy w październiku 1918 r. zaczęło się wyodrębnianie z tej armii jednostek narodowych, zaczęli tworzyć

³⁵ П. Гай-Ни́жник, *Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.)*, Київ 2006, s. 61.

³⁶ H. Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*, Warszawa 1990.

oddziały wojskowe, które już od 1 listopada uczestniczyły w wojnie z Ukraińcami w Galicji.

Ważna była rola Legionów, zorganizowanych z inicjatywy Piłsudskiego³⁷. Kilkakrotnie zmieniały nazwy i organizację, część ich żołnierzy od 1917 r. zbuntowała się przeciw Niemcom i Austriakom, część znalazła się pod zwierzchnictwem niemieckim. Ich liczebność była zmienna, nigdy nie przekroczyła 25 tysięcy, ale przez ich szeregi przeszło ponad 45 tys. osób. Stały się praktyczną szkołą sztuki żołnierskiej dla młodych ludzi i szkołą dowodzenia dla oficerów, z których wyrosły późniejsze kadry dowódcze i administracyjne niepodległej Polski. Dzięki obecności byłych legionistów jesienią 1918 r. stosunkowo sprawnie zbudowano Wojsko Polskie.

Polacy służący w armii niemieckiej bezpośredniego udziału w wyzwoleniu Polski w 1918 r. nie wzięli, za to później uczestniczyli w powstaniu w zaborze pruskim i doprowadzili do jego wyzwolenia, a potem wzięli aktywny udział w walkach o wschodnie granice Polski.

Ukraińcy podczas wojny światowej służyli z konieczności w armii rosyjskiej, inni w austro-węgierskiej. Do zbudowania ukraińskich sił zbrojnych zaczęto przygotowywać się w Galicji przed wojną, w tym samym czasie i w podobny sposób jak Polacy. W sierpniu 1914 r. sformowano Legion Strzelców Siczowych walczący u boku armii austriackiej. W latach 1914–1917 służyło w nim około 7 tys. ochotników. Jednak nie odegrali dużej roli, wskutek obaw polityków austriackich, a także polskich, którzy byli niechętni wszelkim inicjatywom ukraińskim, a liczono się z nimi w Wiedniu³⁸.

W 1917 r. wyodrębniono korpusy ukraińskie z armii rosyjskiej, ale wzięły niewielki udział w obronie Ukrainy. Wielu członków UCR, niezależnie od podziałów partyjnych, było pacyfistami – zraziły ich do budowania wojska dramatyczne doświadczenia wojny światowej i fatalne tradycje armii carskiej. Naiwnie wyobrażali sobie, że można armię zastąpić milicją, że to jej istnienie jest przyczyną wojen, zatem – jeśli się z niej zrezygnuje – zapewniony będzie pokojowy byt kraju³⁹. Petlura starał się o zbudowanie armii ochotniczej, zwłaszcza zorganizował nawiązujący do kozackich tradycji Hajdamacki Kosz Słobodzkiej Ukrainy i inne oddziały, ale wskutek braku pieniędzy i zrozumienia ze strony innych polityków wyniki były mizerne.

³⁷ Najnowsze syntetyczne opracowanie: A. Chwalba, *Legiony polskie 1914–1918*, Kraków 2018.

³⁸ М. Лазарович, *Легион Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба*, Тернопіль 2016.

³⁹ В.Ф. Верстюк, *Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії*, Український історичний журнал 3 (2012), s. 4–27.

Prócz tego nie mógł uzyskać pełnej kontroli nad armią, bo wśród osób dowodzących oddziałami wciąż powstawały konflikty. Nie zdołał też powstrzymać antysemitów, choć wszelkimi siłami im przeciwdziałał. Co gorsza, oskarżono go później o ich inspirowanie. Podobne zarzuty kierowano wobec Piłsudskiego, lecz ten zdołał udowodnić ich bezpodstawność⁴⁰. Petlura nie miał szansy by skutecznie się oczyścić, a takie opinie kompromitowały państwo w oczach Ententy⁴¹.

Gdy na przełomie lat 1917/1918 rozpoczęła się agresja bolszewicka zbyt małe były siły, które można było jej przeciwstawić. Za jedyny ratunek uznano współpracę z Niemcami. Ci okupowali ziemie Ukrainy, formalnie uznawali jej niepodległość, ale brutalnie eksploatowali kraj ekonomicznie i dopuścili tylko ograniczoną rozbudowę sił zbrojnych⁴². Pomiedzy różnymi formacjami budowanymi pod patronatem niemieckim, austro-węgierskim i hetmana Skoropadskiego dochodziło do konfliktów, a nawet walk. Po klęsce Niemiec w wojnie światowej zintensyfikowano budowanie armii, jednak nie udało się w pełni zintegrować jednostek o różnym pochodzeniu. Mimo to państwo przetrwało do 1920 r., ale ostatecznie nie zdołało obronić niepodległości. Atakowali je zarówno bolszewicy, jak „biali” Rosjanie, a przejściowo Polacy. Wsparcie ze strony polskiej, uzyskane w 1920 r., okazało się nie dość efektywne⁴³.

Odrębny problem to budowanie armii w Zachodnioukraińskiej Republice Ludowej (w Galicji). Tu w okresie wyodrębniania z armii austriackiej jednostek narodowych powstały oddziały ukraińskie, potem budowaniu sił zbrojnych poświęcono wiele uwagi, ale przegrano wojnę z Polską⁴⁴. Również połączenie z Ukrainą Naddnieprzańską, dokonane formalnie w styczniu 1919 r., okazało się nieefektywne⁴⁵.

Nieodzownym warunkiem osiągnięcia niepodległości jest zdobycie dla powstającego państwa uznania międzynarodowego. Może ono być pomocne w początkowych etapach jego budowania, a konieczne jest, by proces ten sfinalizować. Przypo-

⁴⁰ D. Jeziorny, *Zszargana reputacja? Wizerunek odradzającej się Polski i kwestia żydowska na łamach amerykańskiej prasy*, Przegląd Zachodni 3 (2018), s. 15–37.

⁴¹ С. Литвин, Суд історії, s. 47–139.

⁴² W. Mędrzecki, *Niemiecka interwencja*,

⁴³ Najważniejsze opracowania w języku polskim: J. Legieć, *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r.*, Toruń 2003; G. Skrukwa, *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej” 1914–1921*, Toruń 2008.

⁴⁴ M. Krotofil, *Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej*, Toruń 2002.

⁴⁵ J.J. Bruski *Między „sobornością” a separatyzmem. Funkcjonowanie i rozpad ukraińskiej federacji galicyjsko-naddnieprzańskiej (1918–1919)*, [w:] *Ku zjednoczonej Europie*, s. 37–50.

mnijmy z niedawnych wydarzeń, że w XXI w. otoczenie międzynarodowe wymusiło opóźnienie o kilka lat uzyskania niepodległości przez Czarnogórę, Kosowo i Sudan Południowy. Obecnie m.in. Somaliland i Kurdystan aspirują do niepodległości, ale nie mogą uzyskać uznania międzynarodowego.

W tym zakresie sytuacja omawianych trzech krajów była bardzo różna. Decydujący głos miały wtedy USA oraz państwa Ententy, potem Ligi Narodów. Wśród polityków tych państw istniała świadomość, że Czesi i Polacy mieli w przeszłości własne państwa, od 1914 r. w Europie Zachodniej i USA emigranci czescy i polscy prowadzili intensywne działania, które życzliwie tolerowano, a w 1917 r. czeski i polski komitety narodowe oficjalnie uznano za polityczne przedstawicielstwa budujących się państw. Gdy 28 X 1918 r., Czechosłowacja ogłosiła niepodległość, już po kilku dniach fakt ten został uznany przez Zachód. Polska stała się niepodległym państwem w listopadzie 1918 r., co mocarstwa Ententy uznały w styczniu 1919 r.

Aspiracji ukraińskich w krajach Ententy przed 1917 r. nie zauważano. Wprawdzie ukraińscy politycy propagowali interesy swego kraju poza granicami, ale głównie w Piotrogradzie, Moskwie i Wiedniu. Także w Berlinie już przed wojną zaczęto interesować się tym krajem. Natomiast w USA i Kanadzie, gdzie obecni byli liczni emigranci ukraińscy, nie podjęli oni aktywności politycznej w wystarczającej skali. W Londynie działał przed wojną George Raffalovich (1880–1958), publicysta pochodzenia ukraińskiego, który m.in. tłumaczył prace Hruszewskiego na angielski, w 1913 r. założył Komitet Ukraiński, ale zajmował się tylko propagowaniem kultury, zresztą Komitet zakończył istnienie w 1915 r. wskutek oskarżeń o sympatyzowanie z państwami centralnymi.

Tylko w okresie od grudnia 1917 r. do lutego 1918 r. Francja de facto uznawała niepodległość Ukrainy⁴⁶. Pokój brzeski (podpisany przez Ukrainę z państwami centralnymi 9 lutego 1918 r., niezależnie od podobnie nazywanego pokoju zawartego przez te państwa z Rosją 3 marca) zniechęcił Francuzów do Ukrainy. Później przyszły informacje o pogromach Żydów. Podobny mógł być los sprawy polskiej, bo współpraca Piłsudskiego z Austrią budziła niechęć Ententy, ale późniejszy kompromis Piłsudskiego z Dmowskim pozwolił rozwiązać problem. Zbliżoną rolę odegrał kompromis Masaryka i Švehli. Politycy ukraińscy nie potrafili się porozumieć. Wprawdzie Skoropadski uciekł z Niemcami, ale Petlury nie znano w państwach Zachodu, nie było nikogo, kto mógłby reprezentować interesy budowanego państwa.

⁴⁶ T. Schramm, *Dyplomacja francuska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych 1917–1918*, Przegląd Zachodni 2 (1998), s. 151–166.

Negatywną rolę odegrał konflikt polsko-ukraiński. Znaczenie mieli też „biali” Rosjanie, na których Ententa liczyła do 1920 r. w walce z bolszewikami, a którzy byli stanowczo przeciwni aspiracjom ukraińskim⁴⁷. Ostrożnego wsparcia udzielała Ukrainie Czechosłowacja, ale nie czyniła tego zdecydowanie, a jej głos, choć traktowany przez mocarstwa na ogół życzliwie, nie mógł w tym wypadku zaważyć⁴⁸.

W konsekwencji Czechosłowacja i Polska już na przełomie lat 1918/1919 uzyskały poparcie międzynarodowe, a Ukraina nie zdobyła go. W 1920 r. Petlura podjął współdziałanie z Polską, „biali” przegrali z bolszewikami, ale już było za późno by mogło to zmienić los Ukrainy.

Dziś w Polsce, Czechach i Słowacji wspominamy rok 1918 jako ważną datę, niezwykle pozytywną w dziejach naszych krajów. Podobnie pozytywnie, choć z nieco innych powodów wspominany jest ten rok w Europie Zachodniej. A Ukraińcy pamiętają – jeśli użyć metafory Michaiła Bułhakowa, pisarza rosyjskiego, ale mocno związanej z Ukrainą – o „mgłach tego straszego osiemnastego roku”⁴⁹.

Polska i Czechosłowacja spełniły wszystkie warunki niezbędne dla zbudowania państwa, choć nie obyło się przy tym od wielu problemów. W przypadku Ukrainy każdy z omówionych warunków spełniony był tylko po części. Społeczeństwo było mniej zintegrowane niż czeskie czy polskie, przywódcy nie potrafili zawierać wzajemnych kompromisów, a zabrakło człowieka cieszącego się powszechnym autorytetem, siły zbrojne budowano mało energicznie, a uznania międzynarodowego nie udało się osiągnąć. Wszystko to pozwoliło wrogom niepodległości Ukrainy – „białym” Rosjanom i bolszewikom – unicestwić zalążki państwa. Niewątpliwie jednak wysiłki lat 1917–1920 nie poszły na marne, pamięć o nich pomogła w zachowaniu ukraińskiej tożsamości w następnych dziesięcioleciach i zdobyciu niepodległości w 1991 r.

⁴⁷ П. Гай-Нижник, *Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917–1922 рр.)*, Київ 2016; О. Краси́вський, *Ententa a problem odrodzenia ukraińskiej i polskiej państwowości w latach 1918–1921*, [w:] *Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920*, red. T. Krząstek, Warszawa 2009, s. 39–54; R. Wysocki, *Od pragnienia niepodległości do potrzeby uznania. Próby nawiązania stosunków dyplomatycznych przez Ukrainę w roku 1918*, [w:] *Rok 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej*, s. 84–101; P.P. Żurawski vel Grajewski, *Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919*, Warszawa 2017.

⁴⁸ K. Lewandowski, *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1918–1932*, Wrocław 1974, s. 16–116.

⁴⁹ M. Bułhakow, *Biała Gwardia*, tłum. I. Lewandowska i W. Dąbrowski, Warszawa 1994, s. 74.

Summary

The main goal of this paper is to show the crucial facts which led to the establishment at the end of the First World War of two sovereign states: the First Czechoslovak Republic and the Second Polish Republic. An attempt has also been made to provide background information on the reasons why the Ukraine did not gain independence in the time in question. Poland and Czechoslovakia enjoyed sovereignty because the populations seeking independence were large enough, they had leaders capable of integrating the processes of establishing a state, handling financial resources, amassing an army and obtaining international recognition. The Ukraine lacked an effective leader, the army was built up without enthusiasm and the country failed to attract international recognition.

Tłumaczenie: Ewa Dratwa

Nadesłany: 29 IX 2019

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych: 2 XI 2019

Zaakceptowany 9 XII 2019

Prof. Andrzej Małkiewicz

ORCID 0000-0002-2014-9051

emeryt, wcześniej Instytut Politologii Uniwersytetu Zielonogórskiego

ul. Miernicza 5 m 8

50-435 Wrocław

email: amalkiewicz@wp.pl.

Prof. Jewhen Perehuda, Євген Вікторович Перегуда

ORCID 0000-0001-7561-7193

Katedra Nauk Politycznych i Prawa,

Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury

w Kijowie, Кафедра політичних наук і права,

Київський національний університет

будівництва і архітектури

бул. Лесі Чкраїнки, 36/10, кв. 55, Київ, Україна, 01042,

email: yevgennn@ukr.net, pereguda.iev@knuba.edu.ua.

II. Polemiki i recenzje

II. Polemiky a recenze

II. Polemics and Reviews

**Markéta Pánková, Jan Amos Komenský
v českém a světovém výtvarném umění
(1642–2016). Academia – Národní Pedagogické
Muzeum a Knihovna J.A. Komenského.
Praha 2017, s. 267 (Marceli Kosman)**

Jan Amos Komeński jest postacią monumentalną w dziejach czeskich, posiada w swoim kraju pomniki, muzea, zaś w Nowym Jorku pod pieczę uczonych ze swej ojczyzny działa światowe Towarzystwo jego imienia oraz ukazuje się czasopismo *Comenius. Journal of Euro-American Civilisation*. Między Pragą i Holandią, gdzie XVII-wieczny uczonec spędził ostatnie lata i zakończył życie, rozwijane są ściśle kontakty, podobnie jak z wielkopolskim Leszmem, z którym po przymusowym opuszczeniu kraju ojczystego podczas wojny trzydziestoletniej był związany w latach 1628–1656 a później (do dziś dnia!) pielęgnowana jest pamięć o tym pobycie. Od 1972 r. imię znakomitego pedagoga nosi ówczesne Liceum Ekonomiczne (obecny Zespół Szkół Ekonomicznych), od końca minionego tysiąclecia Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa (w oddzielnym budynku znajduje się *Aula Comeniana*, Dom Studencki nosi nazwę *Komenik*, w bibliotece uczelnianej znajduje się galeria pod tym samym imieniem), w latach 1947–1969 patronował ówczesnemu Państwowemu Liceum Pedagogicznemu.

Pomnik Komeńskiego znajduje się przed gmachem wspomnianej PWSZ, jego popiersie na klatce schodowej Zespołu Szkół Ekonomicznych a znacznie starszą metrykę posiada monument wzniesiony w 1898 r. przed kościołem św. Jana pomnik, w 1947 r. ulokowany na Placu Jana Amosa Komeńskiego, który właśnie wówczas otrzymał obecną nazwę. Są to dowody przywiązania do tej postaci, towarzyszące zainteresowaniu badaczy (konferencje i publikacje naukowe) i popularyzatorów.

Z pewnością wiele miejsca zajęłoby dziś podsumowanie wiedzy o tej monumentalnej postaci na leszczyńskiej niwie, na której poczesne miejsce zajmują teksty na łamach dotychczasowych tomów „Rocznika Leszczyńskiego”.

Żywa i nacechowana obopólną życzliwością od wielu lat polsko-czeska współpraca historyków zaowocowała w 2011 r. powołaniem przez Polskie Towarzystwo Historyczne oraz Sdružení historiků České republiky wspólnego czasopisma (półrocznik, a obecnie kwartalnik), którego redakcja mieści się w Poznaniu a pieczę edytorską sprawuje Wydawnictwo Adam Marszałek w Toruniu, znane z publikacji w języku polskim szeregu prac autorstwa badaczy znad Wełtawy. Autor jednej z nich, Jaroslav Pánek, czołowy dziś w Europie znawca XV–XVIII stuleci, w dziele poświęconym obu sąsiadującym państwom napisał: „Centralną postacią stosunków między obydwoma narodami i ich elitami kulturalnymi w XVII wieku pozostał Jan Amos Komeński, któremu komeniolodzy poświęcają systematyczną uwagę (*Czesi a Polska na progu czasów nowożytnych*, Toruń 2014, s. 551). Wśród badaczy tej tematyki wymienia Martę Bečkovą z artykułem o nowych publikacjach tak blisko związanej z Leszmem prof. Jolanty Dworzaczkowej oraz studium *Znajomość dzieł Jana Amosa Komeńskiego na ziemiach czeskich, słowackich i polskich od połowy XVII w.* (Warszawa 1991). Z kolei na łamach inauguracyjnego zeszytu pisma „Historia Slavorum Occidentis” wśród postulatów badawczych przedstawiciele nauki czeskiej ważne miejsce wyznaczają zagadnienia z zakresu kontrreformacji i wpływów kultury polskiej na ziemiach czeskich oraz emigracji Jednoty do Rzeczypospolitej (s. 103).

Należy oczekiwać, że w kolejnych numerach polsko-czeskiego pisma ta tematyka znajdzie poczesne miejsce a Jolanta Dworzaczka równie kompetentnych kontynuatorów. Współpraca między placówkami naukowymi Leszna oraz Narodowym Muzeum Pedagogicznym i Biblioteką imienia Jana Amosa Komeńskiego w stolicy Czech zaowocowała wymiernymi rezultatami w zakresie publikacji (należy też zauważyć, że kilka osób z Polski zostało w ostatnich latach uhonorowanych medalem za działalność na polu komeniologii, zob. „Rocznik Leszczyński” 15, 2015, s. 269–272) od 2005 roku, w którym stanowisko jej dyrektora objęła dr Marketa Pánková, która wcześniej zdobywała doświadczenie jako zastępca dyrektora Muzeum J. A. Komeńskiego w Uherskim Brodzie (1979–1993) a następnie – przez kilkanaście lat w organach rządowych Republiki Czech na polu związków kulturalnych z Unią Europejską, w końcowym etapie łącząc to stanowisko z kierowaniem wspomnianym Muzeum i Biblioteką w Pradze. Przystąpiła m. in. do prac przygotowawczych nad wydaniem kilkutomowej *Encyklopedii Comeniana* jako dzieła międzynarodowego zespołu. Oczekujemy jego publikacji w najbliższych kilku latach.

Poczesne miejsce obok publikacji naukowych w popularyzowaniu postaci wielkiego uczonego, odgrywają prace popularyzatorskie. O szerokim bowiem zainteresowaniu jego postacią świadczy liczba odwiedzających Narodowe Muzeum jego imienia w stolicy nad Weltawą, w tym liczne wycieczki młodzieży szkolnej, dla której organizowane są specjalne artystycznie uatrakcyjnione wystawy. W 2014 r. ukazała się w czterech językach (czeski, angielski, niemiecki i rosyjski) licząca 200 stron książka pod tytułem *Jan Amos Komenský v nás* z ilustracjami znakomitego artysty Miroslava Huptycha. Zawiera ona – poprzez doskonale dobrane cytaty z dzieł uczonego – kompendium wiedzy o jego życiu i działalności oraz poglądach naukowych i społecznych. Zapoznając się z jego treścią pomyślałem nie bez żalu, że brakuje w nim piątej wersji językowej. Ale na takową nie musieliśmy długo czekać, jako że już w 2017 r. ukazała się w Lesznie – dzięki współpracy tamtejszego Muzeum z wydawcami wspomnianej pozycji – jej edycja polska w tłumaczeniu Elżbiety J. Baron, absolwentki Uniwersytetu Jagiellońskiego, rodzinnie związanej z Czechami a miejscem pracy z Narodowym Muzeum Pedagogicznym im. Komeńskiego. Jest ona częstym gościem w Lesznie, podobnie jak pani dyrektor placówki w Pradze. Uroczysta promocja liczącej 93 strony publikacji *Jan Amos Komeński w nas. Cytaty z dzieł Komeńskiego – inspiracja, pamięć, dziedzictwo* przypadła na obchodzony w Europie jubileusz 500-lecia Reformacji (zob. recenzję w: „Przegląd Zachodni”, 2017, nr 3, s. 291–295). W tym samym roku ukazała się w Lesznie (także w wersji angielskiej) wartościowa edycja źródłowa, licząca 272 strony: *Jan Amos Komeński i jego korespondencja z Cyprianem Kinnerem z Elbląga* (zob. „Przegląd Wielkopolski”, 2017, nr 2, s. 75–77).

W dniu 20 marca 2018 r. w Muzeum Okręgowym w Lesznie z udziałem gości reprezentujących Muzeum Narodowe w Pradze otwarta została wystawa zatytułowana *Fascynujący (Labirynt świata i raj serca) Jana Amosa Komeńskiego w kolażach Miroslava Huptycha*, którą zaprezentowała dyrektor M. Pánková wraz z artystą od dawna związanym z twórczością XVII-wiecznego pedagoga. Tym razem zaprezentował on wielkoformatowe kolaże ilustrujące fragmenty dzieła *Labirynt świata...* powstałego pod koniec 1623 r., kiedy uczonego znalazł schronienie w majątności jednego z rodaków na Morawach. Dzieło po raz pierwszy zostało opublikowane w osiem lat później na terenie Niemiec a ponownie w 1663 r. w Niderlandach, zaś w ojczyźnie autora dopiero w 1782 r. (wcześniej w Polsce i w kilku innych edycjach na terenie Europy), jako że w monarchii Habsburgów wcześniej prześladowane było jako utwór protestancki. Wystawa leszczyńska cieszyła się znacznym powodzeniem i była udostępniana przez ponad trzy miesiące, do 30 czerwca, zwłaszcza że wraz z nią pojawiło

się opublikowane nakładem Narodowego Pedagogicznego Muzeum i Biblioteki w Pradze wydane w pięknej edytorskiej oprawie dzieło *Jan Amos Komenský v českém a světovém výtvarném umění*, obejmujące podobizny wielkiego Czecha w światowych sztukach plastycznych od 1642 roku do chwili obecnej. Pierwszy reprezentowany obiekt pochodzi z 1642 r., końcowy zaś z 2016. Całość łączy walory albumowe z tekstem dotyczącym miejsca „Nauczyciela Narodu” w ojczystych dziejach oraz precyzyjnymi informacjami na temat reprodukowanych ilustracji. Otwiera ją przedmowa, poprzedzona ciepłymi słowami skierowanymi do miłośników jego twórczości i jej popularyzatorów w dzisiejszych czasach oraz reprodukcjami starszych portretów pędzla mistrzów niderlandzkich.

Całość została podzielona na dziewięć części, z których pierwsza (s. 24–31) zawiera wprowadzenie dotyczące miejsca Jana Amosa Komeńskiego w historycznej pamięci i sztukach plastycznych. Tekst uzupełnia ilustracja zawierająca szkic XVII-wiecznej Europy z wykazem miejscowości (wraz z datami pobytu) związanych z jego osobą. Na obszarach Rzeczypospolitej były to obok Leszna (1628–1641, 1648–1650, 1654–1656) Elbląg, Gdańsk, Włodawa, Ostroróg i Toruń, ponadto znajdujący się wówczas poza jej granicami Szczecin. Pobytowi w Lesznie poświęca Autorka szczególną uwagę, informując o przechowywanych w tamtejszym Muzeum Okręgowym i innych miejscach pamiątkach. Druga ilustracja zawiera exlibris z hasłem Komeńskiego: *Omnia sponte fluant, absit violentia rebus*. Część druga (s. 32–101) dotyczy malarstwa, rysunku i grafiki i jest podzielona na osiem punktów w ujęciu chronologicznym, z których pierwszy ukazuje czasy wieków XVII i XVIII, kolejna wiek XIX, następne XX, dzieła powstałe za granicą oraz w latach najnowszych. Osobno została potraktowana w części 3 drobna twórczość graficzna (m.in. exlibrisy), banknoty i monety (cz. 4), plakaty (cz. 5), pomoce szkolne (cz. 6), rzeźbiarstwo (cz. 7) oraz drobna plastyka, medale i plakaty (cz. 8). Całość zamyka pięćdziesięciostronicowa cz. 9, poświęcona miejscu Komeńskiego w muzeach i galeriach. Najwięcej miejsca – co oczywiste – zajmują placówki w Czechach na czele z Pedagogicznym Muzeum Narodowym i Biblioteką w Pradze w pobliżu Hradczan przy ulicy Valdštejnskiej, założone w 1892 r., które przed ćwierćwieczem obchodziło setną rocznicę powstania.

Z tej okazji ukazała się książka poświęcona dziejom i współczesności jubilata (M. Pánková, E. Šimek, *Národní pedagogické muzeum a knihovna J.A. Komenského 1892–2012. Nástin historie*, Praha 2012, s. 144). Najstarsza jednak jest istniejąca od 1888 r. placówka w Przerowie, zaś wspomniane wcześniej muzeum w Uherskim Brodzie, założone w 1898 r., od 1957 r. specjalizuje się w komeniologii. Prezentow-

wane dzieło zawiera też informacje o innych zbiorach w Republice Czeskiej (Praga, Brno) oraz za granicą. Zwłaszcza w Holandii, gdzie też znajduje się mauzoleum zmarłego na obczyźnie *Nauczyciela Narodów*. Zawiera też wraz z objaśnieniami fotografie pomników i tablic pamiątkowych. Zaopatrzone w streszczenie w języku angielskim, w końcowej części zdjęcie z uroczystej wymiany w 1957 r. między Polską i Czechami w siedzibie Muzeum Praskiego rękopisu *Labiryntu świata* (znajdującego się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu) w zamian za manuskrypt pomnikowego dzieła Mikołaja Kopernika (który swego czasu Jan Amos nabył w Heidelbergu).

Pośród placówek zagranicznych uwiecznionych w albumowym dziele wysoko zostało ocenione istniejące od 1949 r. Muzeum Okręgowe w Lesznie i współpraca między nim a komeniologią w Czechach, co znajduje m.in. odbicie w cytowanej publikacji *Muzeum Okręgowe w Lesznie*, Leszno 2002, oraz w opublikowanym przez F. Hybla i K. Szymańską w 2009 r. katalogu wystawy *Jan Amos Komeński a Polska* (zob. s. 224).

Prezentowane dzieło stanowi wyraz hołdu rodaków dla najwybitniejszego przedstawiciela nauki w Czechach czasów nowożytnych a zarazem jest to *opus vitae* Autorki, która swe życie twórcze poświęciła badaniom nad życiem i twórczością Ojca Narodu oraz popularyzowaniem jego dokonań w społeczeństwie.

Ondřej Podavka, *Zdeněk Brtnický z Valdštejna. Učený šlechtic a jeho deník z cest, Praha, Vyšehrad 2017, ss. 280.* (Lukáš M. Vytlačil)

Zdeněk Brtnický z Valdštejna, poslední představitel této valdštejnské rodové větve, patřil mezi příslušníky bohaté moravské aristokracie a zároveň mezi velice vzdělané muže své doby. O to překvapivější však možná je, jak málo prostoru se mu dostalo v současné historiografii. Tuto mezeru se pokouší zaplnit monografie Ondřeje Podavky, která vyšla jako 25. svazek ediční řady „Velké postavy českých dějin“. Nejde o první autorovu práci k osobnosti Zdeňka Brtnického, neboť již dříve k tomuto tématu napsal několik studií¹ a disertační práci obhájenou v roce 2017.

Autor upozorňuje hned v úvodu knihy na nedostatek pramenů, přičemž také charakterizuje ty nejvýznamnější, podle nichž zároveň zásadním způsobem utvářel výslednou podobu knihy. Těmi jsou Brtnického latinský deník (*Diarium*), jež si vedl především v době svých studií a kavalírské cesty, a dále památník (*Stammbuch*). Oba zachycují jen část jeho života, nejlépe pak léta 1596–1600, kdy si je Valdštejn vedl současně. Jinak se však nedochovalo mnoho biografických údajů, což Podavku vedlo ke zvolení poměrně netypické struktury. Životopisnou povahu má pouze několik prvních a posledních kapitol, mezi nimiž je v několika tematických celcích rozbor cestovního deníku.

Zdeněk Brtnický se narodil patrně 12. května 1582, ale okolo data panují nejasnosti. Jejich vysvětlováním se však autor nezabývá a odkazuje čtenáře na jinou svoji studii (s. 21). Přitom právě vědecká monografie je ideálním prostorem pro kom-

¹ O. Podavka, *Památník Zdeňka Brtnického z Valdštejna z let 1591–1600*, Folia Historica Bohemica 29 (2014), č. 1, s. 103–132. Dále tentýž: *Formování náboženského přesvědčení Zdeňka Brtnického z Valdštejna a Ladislava Veleny ze Žerotína*, Studia Comeniana et historica. Časopis Muzea J. A. Komenského v Uherském Brodě pro komeniologii, historii 16.–18. století a regionální dějepis moravsko-slovenského pomezí 46 (2016), č. 95–96.

plexní pojednání, ne-li dokonce přímo očekávaným. Při popisu rodinných předků zaujme skutečnost, že členové rodu patřili mezi vzdělané muže své doby (s. 12). Několik z nich studovalo na univerzitě ve Wittenbergu a vychovatelem Zdeňkova strýce Hynka Brtnického byl Petr Codicillus, význačný humanista z pražské university. Po časně smrti Zdeňkova otce Jindřicha Brtnického byl právě Hynek jedním z jeho poručníků a svého synovce také učinil dědicem, čímž později došlo ke spojení všech panství Brtnických z Valdštejna (Brtnice, Sádek a Moravské Budějovice) v jedné ruce. Zároveň však mladý šlechtic během dětství a dospívání ztratil téměř celou svoji rodinu a nejbližší mu byla babička Alena Berková z Dubé, rozená Meziříčská z Lomnice, z poručníků pak Smil Osovský z Doubravice, byť mezi nimi později došlo k jistým sporům při předávání dědictví. Další pasáže jsou věnovány vzdělání. Vedle míst a škol Podavka zmiňuje samozřejmě také osobnosti, které Brtnického formovaly. Jeho preceptorem byl po celou dobu Adam Ropal z Ryřimberka, ale měl možnost navazovat bližší kontakty i s celou řadou dalších osobností jak na domácí Moravě, tak i během pobytu ve Slezsku. Asi nejvýznamnějším byl Matyáš Borbonius z Borbenheimu.

Mnoho dalších příležitostí pak nabídla kavalírská cesta, kterou Zdeněk Brtnický podnikl v letech 1599 až 1602 a vedla přes Štrasburk do Francie, obou částí Nizozemí, Anglie, Švýcarska a Itálie. Příložená mapa cesty na s. 33 bohužel není nijak podrobná a přehledná, cestovní itinerář je však shrnut alespoň v jejím popisu, bohužel však jen ve formě názvů obcí bez dat. Právě k této cestě poskytují výše zmíněné prameny celou řadu zpráv, byť se jejich četnost i informační obsažnost v čase proměňují, stejně jako zájmy urozeného cestovatele. Zde před námi vyrůstá obraz všestranně humanisticky vzdělaného aristokrata ovládajícího několik jazyků, živě se zajímajícího o celou řadu oborů a navazujícího osobní kontakty s předními učiteli své doby.

Samotný popis kavalírské cesty Podavka dělí do šesti tematicky vymezených kapitol. V nich se zabývá Valdštejnovými studii, intelektuálními zájmy, městským prostředím a krajinou, každodenností na cestách, navazovanými společenskými kontakty a vazbami, nakonec též vztahem k náboženství. Takto vytěžená zjištění autor srovnává s dalšími známými cestami i dobovými reáliemi. Velké úsilí bylo věnováno rovněž identifikaci navštívených míst, jejichž jména a názvy český cestovatel zapisoval tak, jak jim byl schopen porozumět. Cenné jednotlivosti bohužel nevyvažují skutečnost, že separací jednotlivých informací se zásadně ztrácí celkový a komplexní obraz cesty, jak ji Brtnický absolvoval a jak také vypovídá o jeho životě v tomto období. Klade to značné nároky na paměť čtenáře, který je nucen k neustálé komparaci mezi kapitolami, protože jedině tak se z knihy dozví alespoň trochu komplexně, čemu

všemu věnoval Brtnický pozornost a čas na konkrétních místech a jak se jeho zájmy a pozornost během několikaleté cesty proměňovaly napříč rámcem stanovených témat. Ani to však nenahradí popis cesty v takové plnosti, jakou lze od biografické knihy očekávat tím spíše, že Podavkovo dílo vyšlo v ediční řadě životopisů významných českých osobností. Tento způsob výkladu s sebou vedle fragmentárnosti nese také poměrně časté duplikování informací, neboť je logicky třeba některé informace opakovat. Bez celkového kontextu deníku též není možné řadu věcí z pozice čtenáře/uživatele posoudit a podobné je to i s některými prezentovanými výklady autora. Příkladem může být třeba hudba (s. 72–73). Je dosti sporné, že by označení hudebního zvuku za krásný bylo samo o sobě projevem Valdštejnovy schopnosti ocenit (a tedy posoudit) hudební kvalitu, stejně jako jeho zájem o varhany mohl být veden třeba i jejich technickou či výtvarně-uměleckou hodnotou. Rovněž málo zmínek o koncertech, na které autor knihy upozorňuje, může být dáno vcelku prozaickými důvody. Veřejné koncerty se totiž v té době ještě nepořádaly a vedle panovnických a šlechtických² dvorů se hudba hrála nejčastěji v kostelích při bohoslužbách. A jak sám Podavka uvádí jinde, těch se v katolických zemích Brtnický jako evangelík patrně moc neúčastnil.

Značné limity tohoto přístupu vnímám také v otázce konfese, na kterou čtenář více či méně latentně naráží v podstatě již od prvních stránek o rodině a vzdělání, aby explicitně řečené odpovědi našel až v kapitole od strany 190. Přitom problematika latinských škol, stejně jako minimálně část významných společenských i politických vazeb mezi šlechtou s otázkou náboženské orientace úzce souvisí. Podavka zde jinak přináší přínosné informace a na jejich základě Brtnického identifikuje jako luterána filipistického směru, který u nás nebyl příliš rozšířen.

Následně se kniha vrací k biografickému výkladu a zabývá se Valdštejnovým životem po návratu do českých zemí. Jak dokládá dochovaná korespondence, kontakty mladého aristokrata byly v zásadě definovány prostorem západní Moravy, v němž se pohyboval také Smil Osovský z Doubravice, stejně jako kontakty Karla staršího ze Žerotína, předáka moravských nekatolických stavů, jenž rovněž patřil mezi velmi blízké podporovatele mladého brtnického pána. Z okruhu evangelické šlechty pocházely též obě jeho manželky: Magdaléna z Thurnu a Kateřina Křinecká z Ronova.

V další kapitole se čtenář seznamuje s hospodařením Valdštejna coby brtnické vrchnosti. Zde Podavka upozorňuje na pozoruhodnou skutečnost. I přes svůj původ

² Zde je však třeba připomenout, že fenomén zámeckých či šlechtických kapel se naplno rozvíjel až v baroku.

a pozemkový majetek fakticky až do stavovského povstání nevystupoval v domácí politice a nevykonával ani žádnou ze zemských funkcí, což se změnilo až s připojením Moravy k povstání a nástupem Fridricha Falckého, k jehož dvořanům Valdštejn patřil. Vliv mohla mít jednak jeho konfesní profilace, která samozřejmě v době vyostřujícího se konfliktu s katolíky kolem císařského dvora nebyla výhodou, ale zřejmě také dluhy, které musel řešit po návratu z cest. I přes zajímavé ekonomické detaily, jež zde autor knihy uvádí, není popis tak úplný, jak by mohl být a jak umožňují dostupné prameny. Zcela schází například důležitý popis tehdejších valdštejnských panství a čtenář se tedy o rozsahu pozemkových majetků brtnických Valdštejnů nic nedozví. Je sice pravda, že z doby správy Zdeňka Brtnického se mnoho pramenů nedochovalo, ale např. pro brtnické panství jsou urbářové informace z doby jeho předchůdců³, stejně jako konfiskační odhad ze 17. listopadu 1622⁴. Tento konfiskační dokument byl vytvořen po Valdštejnově uvěznění na brněnském Špilberku, kde také kvůli špatným podmínkám a patrně dlouhodobě nedobrému zdravotnímu stavu zemřel.

Jistým zklamáním jsou také poměrně omezené obrazové přílohy. V barvě zde nacházíme jen dobové veduty ze spisu *Civitates orbis terrarum*, ukázky z Valdštejnova památníku jsou pouze černobílé. Další vyobrazení ilustrují většinou současnou podobu míst navštívených při kavalírské cestě. Z domácích sídel brtnických Valdštejnů je v knize zařazena pouze jediná fotografie zámku v Brtnici, ale Sádek či bývalý luteránský kostel v Brtnici, v němž také Hynek Brtnický zřídil rodovou hrobku, již nikoliv.

Z mnoha aspektů knihy je patrná výrazná orientace autora na zpracování Valdštejnova deníku a jeho další interpretaci. Náročně vytvořené tematické celky by měly smysl spíše jako analytický doplněk cestopisu, který by byl hlavní částí publikace (třeba v podobě latinského originálu se souběžným překladem). Bez celkového deníkového líčení však uvedené informace ztrácejí svůj kontext a pro uživatele životopisné publikace tedy nutně i část výpovědní hodnoty. Edici deníku ostatně autor avizuje jako svůj budoucí zájem. Namísto radosti z vydání odborného životopisu opomíjené osobnosti Zdeňka Brtnického z Valdštejna tedy převládají spíše rozpaky.

³ J. Janák a kol., *Dějiny Brtnice*, Brno–Třebíč 1988, s. 112–115.

⁴ Tamtéž, s. 124–125.

III. Sprawozdania i komunikaty

III. Zprávy

III. Reports and Announcements

Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji naukowej pt. *Zrodzone z niepodległości. Nowe uniwersytety w Europie Środkowej 1915–1939*, Poznań 20 V 2019 r.

7 V 2019 r. obchodzono stulecie powstania Uniwersytetu Poznańskiego, z którego z czasem wyodrębniły się cztery osobne uczelnie: Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego, Uniwersytet Ekonomiczny, Uniwersytet Przyrodniczy oraz Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Niemalże dwa tygodnie później, w Instytucie Historii UAM, odbyła się międzynarodowa konferencja pt. *Zrodzone z niepodległości. Nowe uniwersytety w Europie Środkowej 1915–1939*.

Konferencję otworzył dyrektor Instytutu Historii UAM prof. dr hab. Józef Dobosz. Po przywitaniu wszystkich gości i słowem wstępnym, rozpoczęto obrady. Jako pierwszy głos zabrał prof. dr hab. Tomasz Kizwalter (Uniwersytet Warszawski), który omówił sytuację akademicką w XIX w. (*Uniwersytet, tradycja, nowoczesność: Europa XIX wieku*). Po nim głos zabrał dr hab. Piotr M. Majewski (UW), który omówił z jakimi nowymi wyzwaniem musiał zmierzyć się Uniwersytet Warszawski w XX w. do czasu wybuchu II wojny światowej (*Uniwersytet Warszawski 1915–1939: wyzwania nowoczesności*).

Po krótkiej przerwie kawowej o historii powstania Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w 1918 r. (*Powstanie i rozwój Uniwersytetu Katolickiego w Lublinie 1918*) opowiedziała dr hab. Irena Wodzianowska (Katolicki Uniwersytet Lubelski im. Jana Pawła II). Następnie słuchacze mieli możliwość wysłuchania wystąpień reprezentantów naszych południowych sąsiadów. Jako pierwszy głos zabrał prof. dr hab. Łukasz Fasora (Uniwersytet Tomasza G. Masaryka w Brnie), który przedstawił jakie motywy kierowały twórców Uniwersytetu Masaryka (*Utworzenie Uniwersytetu Masaryka w Brnie (1919) jako projekt polityczny i etyczny*). Następnie prof. dr hab. Vincent

Múcska (Uniwersytet Jana Komenského w Bratysławie) opowiedział o problemach z jakim borykał się najstarszy słowacki uniwersytet na początku swojego istnienia (*Medzi veľkými plánmi a povojnovou realitou: vznik a prvé desaťročia Univerzity Komenského v Bratislave*).

Sesja popołudniowa rozpoczęła się o godzinie 15:00, a otworzyło ją wystąpienie prof. dra hab. Witolda Molika (UAM), który opowiedział o tradycjach akademickich w Poznaniu, nawiązując do istniejącej w latach 1519–1780 Akademii Lubrańskiego (*Síla tradycji. Droga do uniwersytetu w Poznaniu*). Następnie prof. UAM dr hab. Andrzej Gulczyński (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk) przybliżył słuchaczom etapy tworzenia Uniwersytetu Poznańskiego (*Budowa Uniwersytetu Poznańskiego. Ambicje i realia*). Po krótkiej przerwie kawowej głos zabrała dr hab. Anna Supruniuk (Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu), która omówiła okoliczności ponownego otwarcia Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w 1919 r. (*„Alma Mater Vilnensis restituta”. Okoliczności wskrzeszenia Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*). Ostatni referat wygłosił dr hab. Przemysław Żukowski (Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego), który przedstawił, jakie znaczenie miały powstałe w 1919 r. ośrodki akademickie dla niepodległej Rzeczypospolitej Polskiej (*Rola uniwersytetów w niepodległym państwie polskim*).

Jako ostatni głos zabrał prof. dr hab. Józef Dobosz, który podziękował wszystkim uczestnikom konferencji oraz słuchaczom i dyskutantom. Wydarzenie poświęcone rocznicy powstania wielu środkowoeuropejskich uniwersytetów, rozpatrywało nie tylko aspekty polityczne, etyczne i kulturowe. Te ośrodki, które z czasem osiągnęły rangę ważnych europejskich uniwersytetów przez sto lat swojej działalności wpłynęły znacząco na historię Europy Środkowej.

Konferencja cieszyła się dużym zainteresowaniem, czego odbiciem były pytania zadawane nie tylko przez referentów.

Jakub Wojtczak

Sprawozdanie z realizacji pierwszej części projektu pt. „Miejsca i motywacje tożsamości. Polacy na Kresach Wschodnich” (Lwów, 11–17 V 2019 r.)

W dniach 11–17 maja 2019 r. zrealizowana została pierwsza część projektu badawczo-edukacyjnego „Miejsca i motywacje tożsamości. Polacy na Kresach Wschodnich”. Został on przygotowany przez studentów Wydziału Historycznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, przy zaangażowaniu dr hab. Agnieszki Sawicz i prof. dr hab. Piotra Okulewicza. Tematyka pierwszego etapu związana była ze zgłębieniem historii i aktualnej sytuacji współczesnego pogranicza polsko-ukraińskiego, z jego centrum, jakim jest Lwów. Celem przedsięwzięcia było zapoznanie się z sytuacją mniejszości polskiej na dawnych kresach wschodnich Rzeczypospolitej i obecnym pograniczu polsko-ukraińskim. Istotnym elementem przeprowadzonych badań było poznanie i analiza relacji pomiędzy zamieszkującymi te obszary Polakami, a innymi mniejszościami narodowymi czy religijnymi oraz pomiędzy Polakami, a narodowością dominującą – Ukraińcami.

Podczas pobytu we Lwowie przede wszystkim zapoznaliśmy się z wielokulturowością miasta, w tym szczególnie interesowały nas akcenty polskie. Już od pierwszego dnia pobytu zapoznawaliśmy się z centrum Lwowa, w tym zwiedziliśmy zabytkowy dworzec kolejowy oraz okolice placu Rynek. Drugiego dnia nasze badania, dzięki uprzejmości Pana Krzysztofa Szymańskiego, rozpoczęliśmy od wizyty w redakcji Kuriera Galicyjskiego. Dane nam było poznać kulisy działania polskojęzycznego dwutygodnika oraz redakcji radiowej i telewizyjnej. „Kurier Galicyjski” przybliżył czytelnikom, słuchaczom i widzom sytuację mniejszości polskiej na Wschodzie, współczesne relacje polsko-ukraińskie, prezentuje sytuację w Polsce oraz dzieje naszego kraju. Przygotowuje także filmy dokumentalne, których przedstawienie było

by w przyszłości możliwe na naszym Wydziale. Przedstawiają one aktualną sytuację mniejszości polskiej zarówno na Ukrainie, jak i na pograniczach ukraińskich, w tym rumuńskiej Bukowinie, stanowiąc unikatowe źródło wiedzy na ten temat. Następnie udaliśmy się, wraz z przewodnikiem – panem Szymańskim, na zwiedzanie miasta. Skierowaliśmy się do starego Kasyna Szlacheckiego, po drodze poznając instytucje naukowe we Lwowie, m.in. Politechnikę Lwowską oraz Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki, a także szkołę średnią nr 10 im. Marii Magdaleny, która jest jedną z dwóch placówek z polskim językiem nauczania we Lwowie, które przetrwały okres radziecki prowadząc pracę dydaktyczną. Poznaliśmy historię Parku Kościuszki, w którym znajduje się pomnik Iwana Franki – ukraińskiego poety i pisarza, który obok Tarasa Szewczenki uznawany jest za jednego z najwybitniejszych przedstawicieli ukraińskiej literatury. Pan Krzysztof Szymański zapoznał nas z historią Opery Lwowskiej, po czym udaliśmy się do Katedry Ormiańskiej, w której mogliśmy zetknąć się z kulturą jednej z mniejszości narodowych zamieszkującej Lwów. Nie sposób przy tym wymienić wszystkich informacji, jakie uzyskaliśmy przemierzając ulice miasta, w którym niemalże każda kamienica niesie z sobą bogatą historię. Pan Szymański precyzyjnie przybliżał nam losy mijanych obiektów, przede wszystkim ich polską przeszłość. Wyczerpująco odpowiadał przy tym na nasze pytania dotyczące losów Polaków i ich relacji z innymi grupami narodowościowymi czy religijnymi.

Zmierzając do ostatniego punktu tego dnia, którym był lwowski rynek, zwiedziliśmy obiekty sakralne, m.in. rzymskokatolicką Bazylikę archikatedralną Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, Cerkiew Przemienienia Pańskiego oraz Katedrę Dominikańską. Zapoznaliśmy się przy tym z procesami, jakie towarzyszą zmianom we wnętrzach świątyń niegdyś rzymskokatolickich, a obecnie prawosławnych czy greckokatolickich, gdzie m.in. w przestrzeni nawy głównej pojawia się ikonostas. Uświadomienie sobie wagi kościołów, w tym Kościoła rzymskokatolickiego, dla funkcjonowania mniejszości polskiej było dla nas niezwykle cennym doświadczeniem. Możliwość naoczego przekonania się, jak silne są to problemy była cennym uzupełnieniem dotychczas zdobytej wiedzy. Na terenie rynku mieliśmy możliwość poznać historię tzw. „Czarnej kamienicy” oraz kamienicy należącej do króla Jana III. Dowiedzieliśmy się także, gdzie znajdują się siedziby organizacji mniejszości polskiej (Towarzystwa Kultury Polskiej Ziemi Lwowskiej i Federacji Organizacji Polskich na Ukrainie) i jak wielkie znaczenie mają one dla kształtowania nie tylko życia Polaków, ale też ich relacji z przedstawicielami innych narodowości. „Lwowska” perspektywa problemów, z jakimi Polacy mieszkający na pograniczu muszą się mierzyć każdego dnia, a także tych, z którymi mierzyli się w czasach ZSRR i okresie transformacji,

okazała się być w znacznej mierze odmienna od tego, o czym dotychczas słyszeliśmy z mediów czy mogliśmy przeczytać w różnorodnych publikacjach prasowych. Potwierdziła się tym samym nasza teza, że bez możliwości zetknięcia się ze środowiskiem polskim nie sposób prowadzić badań nad przeszłością i chwilą obecną tej ziemi.

Trzeci dzień rozpoczęliśmy od zapoznania się z funkcjonowaniem Lwowskiej Narodowej Akademii Sztuk Pięknych, do której murów zostaliśmy zaproszeni dzięki uprzejmości kadry dydaktycznej. Naszymi przewodnikami byli prof. Mieczysław Maławski i prof. Bogdan Pikulicki. Mieliśmy możliwość poznania pracy studentów i wykładowców, gościliśmy także w pracowni renowacji ikon. Dużym ułatwieniem we wzajemnej komunikacji była dla nas doskonała znajomość języka polskiego zarówno profesorów uczelni, jak i studentów, co także jest jednym ze zjawisk charakterystycznych dla pogranicza. Przekonaliśmy się, że wiele z zamieszkujących je osób swobodnie posługuje się kilkoma językami, w tym, niezależnie od narodowości, językiem polskim. Owocne rozmowy z personelem uczelni oraz naszymi rówieśnikami, otworzyły możliwość przyszłej współpracy z Akademią Sztuk Pięknych we Lwowie.

Zakończywszy wizytę na uczelni wyższej udaliśmy się w stronę dzielnicy Łyczaków, mijając po drodze dawną dzielnicę żydowską. Pamięć o ogromnej roli Żydów w tworzeniu kultury pogranicza, ale też o niełatwych relacjach tej społeczności z Polakami, jest niezwykle ważna dla analizy procesów zachodzących na styku kultur, religii i narodowości. W drodze na Cmentarz Łyczakowski zapoznaliśmy się m.in. z historią i stanem obecnym kościoła św. Antoniego, jednej z nielicznych świątyń, które po II wojnie światowej służyły społeczności rzymskokatolickiej we Lwowie. Na terenie nekropolii łyczakowskiej interesowały nas pomniki zasłużonych Polsce postaci, m.in. Marii Konopnickiej, Gabrieli Zapolskiej, Juliana Konstantyna Ordon, Stefana Banacha czy Józefa Baczewskiego. Wizyta na cmentarzu Orłąt Lwowskich unaoczniała nam, znany dotąd z podręczników i opracowań naukowych, ogrom poświęcenia naszych rówieśników, którzy walczyli za polskość Lwowa. Po powrocie do centrum miasta udaliśmy się do kościoła garnizonowego – Kościół św. Piotra i Pawła, klasztoru Jezuitów oraz kościoła Bernardynów, w którym znajduje się państwowe archiwum historii Ukrainy.

Kolejnego dnia poznawaliśmy historię miejsca kaźni Polaków – więzienia przy ulicy Łąckiego, w którym NKWD brutalnie mordowało Polaków z Kresów Wschodnich. Zrekonstruowane pomieszczenia oficerów, cele czy miejsca odosobnienia więźniów ukazują nieludzki charakter tego obiektu. Po drodze wstąpiliśmy do daw-

nego Ossolineum, w którym dziś znajduje się biblioteka im. Wasyla Stefanyka, gdzie zapoznaliśmy się z tamtejszymi zachowanymi zbiorami. Następnie dane nam było zbadać wnętrze kościoła św. Marii Magdaleny, w którym znajduje się sala organowa z jednymi z największych organów na Ukrainie oraz mniej znane, niż zachowane w Katedrze Ormiańskiej, freski Jana Henryka Rosena. Poznaliśmy także historię konfliktu o prawo do własności tej świątyni, który do dziś pozostaje nierozwiązany i wpływa na relacje mniejszości polskiej z Ukraińcami. Tego dnia zgłębialiśmy również kulturę grekokatolicką, badając wnętrze Archikatedralnego soboru św. Jura we Lwowie, w tym krypty, w których pochowani są grekokatolicy metropolici. Poznaliśmy też miejsce, w którym niegdyś spotykali się przedstawiciele tzw. Lwowskiej szkoły matematycznej, gdzie znajdowała się Kawiarnia Szkocka.

Cennym doświadczeniem było także uczestnictwo w koncercie w filharmonii lwowskiej, otwierającym międzynarodowy festiwal muzyczny „Wirtuozi”. Koncert prowadziła mieszkająca we Lwowie Polka, pani Zofia Iwanowa, córka jednej z najbardziej zasłużonych dla lwowskiej społeczności nauczycielek pani Marii Iwanowej, zaangażowanej, podobnie jak pani Zofia, w krzewienie polskość w tym mieście.

Ostatniego dnia „lwowskiej przygody” udaliśmy się na Wzgórze Zamkowe, gdzie znajduje się Kopiec Unii Lubelskiej, który został usypany z okazji trzechsetnej rocznicy jej zawarcia. Kolejnym punktem dnia była Kaplica Boimów – grobowiec znanej rodziny kupieckiej, która przybyła do Lwowa wraz z królem Stefanem Batorym. Budowla została wykonana w stylu manierystycznym i jest jedynym zachowanym obiektem w tym miejscu po byłym cmentarzu przy katedrze łacińskiej. Ostatnim miejscem, które zbadaliśmy, był Kościół św. Elżbiety. Ta świątynia jest przykładem sporu międzykonfesyjnego, gdyż wbrew woli miejscowych Polaków – rzymskich katolików, została przekazana w ręce społeczności grekokatolickiej, a konflikt, jaki rozgorzał wokół dzisiejszej cerkwi Olgi i Elżbiety wpłynął negatywnie na relacje polsko-ukraińskie nie tylko na pograniczu ukraińskim, ale również odbił się szerokim echem po polskiej stronie granicy.

Braliśmy także udział jako słuchacze, w konferencji pt. „Ukraina w warunkach transformacji międzynarodowego systemu bezpieczeństwa”, która odbyła się 15 i 16 maja 2019 r. Wśród zaproszonych na konferencję gości znaleźli się politycy, dyplomaci, analitycy i naukowcy nie tylko z Polski i Ukrainy, ale też innych państw obszaru poradzieckiego i krajów członkowskich NATO. Dyskusja i referaty (także polsko i anglojęzyczne) pozwoliły nam lepiej zrozumieć złożoność relacji nie tylko polsko-ukraińskich, ale też miejsce Ukrainy w geopolityce. Nie pozostaje to bez wpływu na obecną sytuację mniejszości polskiej na Wschodzie, która jest istotnym

czynnikiem mogącym oddziaływać na stosunki dwustronne. Przekonaliśmy się, że znajomość problemów, z jakimi borykają się Polacy na obszarze poradzieckim czy punktów spornych związanych z polityką historyczną Polski i Ukrainy, jest niezbędną dla skutecznej realizacji pracy naukowo-badawczej. Pozwala swobodniej i skuteczniej prowadzić rozmowy, często dotyczące niełatwych przecież zagadnień. To, co było dla nas szczególnie cenne, to możliwość wysłuchania argumentacji i racji przedstawianych przez prelegentów spoza Ukrainy i Polski.

Podróż do Lwowa unaoczniała nam dobitnie wagę osobistego kontaktu z przedstawicielami środowisk, o których historii i terażniejszości chcielibyśmy mówić czy też prowadzić w przyszłości na ten temat badania. Była doskonałą możliwością poznania przeszłości dotychczas znanej nam jedynie z kart podręczników i publikacji popularnych, skonfrontowania opinii wyrażanych przez stronę polską czy dziennikarzy z punktem widzenia Polaków na Wschodzie, Ukraińców czy przedstawicieli innych narodowości. Niewątpliwie zmusiło to nas do ponownego rozważenia wielu kwestii i weryfikacji swoich opinii czy wyobrażeń. Lwów jest wielokulturowym miastem, świadectwem tego są zachowane w dobrym stanie obiekty sakralne różnych grup wyznaniowych, czy świecka architektura miasta. Mimo tej różnorodności Lwowa do dziś widoczne są wyraźne ślady jego polskiej przeszłości, na wielu kamieniach można znaleźć pamiątkowe tablice zapisane w języku polskim. Naród ukraiński ma w swojej historii wiele wybitnych jednostek, a obok ich pamięci pielęgnowana jest polska tradycja narodowa, czego przykładem są m.in. pomnik Adama Mickiewicza, znajdujący się w centrum miasta czy pomniki wynalazców lampy naftowej – Ignacego Łukasiewicza i Jana Zeha. Trzeba jednak pamiętać, że należy uszanować narodowość ukraińską pomimo historycznej polskości tej aglomeracji, tradycji i kultury. Co niezwykle istotne, naocznie przekonaliśmy się, na jak szeroką skalę prowadzone są wspólne prace polsko-ukraińskie mające na celu ochronę lwowskich zabytków. Dzięki współpracy naukowców czy konserwatorów zabytków ratowane są od zagłady bezcenne skarby kultury. Uświadomiliśmy też sobie wagę badań nad przeszłością tej ziemi, przede wszystkim zarejestrowania wspomnień Polaków, którzy mieszkają na dawnych polskich kresach. Z perspektywy historyka stanowią one bezcenne źródło, które należy ocalić dla przyszłych pokoleń. Nawiązane kontakty pozwalają nam zakładać, że w przyszłości będzie możliwe podjęcia szerszych prac przy wsparciu strony ukraińskiej i przedstawicieli mniejszości polskiej.

Joanna Przybylska, Marcin Janicki, Jakub Nitecki

WYKAZ SKRÓTÓW

- AASS – Acta Sanctorum
AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AP – Archiwum Państwowe
AUC HUCP – Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae
Pragensis
AUK – Archiv Univerzity Karlovy
AV ČR – Akademie věd České republiky
AWR – Archiwum Warszawskie Radziwiłłów
AZ – Archiwum Zamojskich
BK PAN – Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk
BKCz – Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie
BOss. – Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu
BU – Breslauer Urkundenbuch
ČČM – Časopis českého muzea
CDB – Codex diplomaticus Bohemiae
CDES – Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae
CDS – Codex diplomaticus Silesiae
CFHH – Catalogus fontium historiae Hungaricae
CIM – Codex iuris municipalis
ČsČH – Československý časopis historický
DHA – Diplomata Hungariae Antiquissima
DM – Dokumenty miasta
DzUP – Dziennik Ustaw Państwa dla królestw i krajów w radzie
państwa reprezentowanych
FF UK – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
GGG – Geschichtsquellen der Grafschaft Glatz

- KDKK – Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława
KDM – Kodeks dyplomatyczny Małopolski
KDP – Kodeks dyplomatyczny Polski
KMaz. – Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich
KMog. – Zbiór dokumentów klasztoru Cystersów w Mogile
KMTL – Korai magyar történeti lexikon
KNM – Knihovna Národního muzea v Praze
Kwart. Hist. – Kwartalnik Historyczny
LBUS – Lehns – und Besitzurkunden Schlesiens im Mittelalter
LMA – Lexikon des Mittelalters
MGH SRG – Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum
Germanicarum in usum scholarum
MGH SRG – Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum
s.n. Germanicarum in usum scholarum nova series
MGH SS – Monumenta Germaniae Historica. Scriptores
MGH SS n.s. – Monumenta Germaniae Historica. Scriptores nova series
MMFH – Magnae Moraviae fontes historici
MPH – Monumenta Poloniae Historica
MPH s.n. – Monumenta Poloniae Historica series nova
NKČR – Národní knihovna České republiky
NP – Nauka Polska
OF – Ostdeutsche Familienkunde
Przegl. Hist. – Przegląd Historyczny
PS – Právněhistorické studie
RG – Rocznik Gdański
RH – Res Historica
RL – Rocznik Leszczyński
Roczn. Hist. – Roczniki Historyczne
Rozprawy – Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Historyczno-
AU, WH-F – Filozoficzny

- RŚl – Regesty Śląskie
- SRH – *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*
- SSS – Słownik Starożytności Słowiańskich
- SU_b – Schlesisches Urkundenbuch
- UBSL – *Urkundenbuch der Stadt Liegnitz und ihres Weichbildes bis zum Jahre 1455*
- Zap. Hist. – Zapiski Historyczne
- ZDM – Zbiór dokumentów małopolskich
- ZDMog. – Zbiór dokumentów klasztoru Cystersów w Mogile
- ZN UAM – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

INFORMACJA DLA AUTORÓW

Teksty prosimy przysyłać drogą mailową lub w wersji papierowej i elektronicznej nagrane na nośniku CD (DVD). Dodatkowo prosimy o dołączenie zgody na wydanie artykułu lub recenzji, a także oświadczenie, że nadesłana praca nie była dotąd ogłoszona drukiem lub w formie publikacji internetowej oraz nie została złożona w innej redakcji. Prosimy także o oświadczenie stwierdzające, że to państwo jesteście autorami danej pracy.

Teksty należy składać maksymalnie do końca lutego (numer pierwszy), końca maja (numer drugi), końca sierpnia (numer trzeci) i końca listopada (numer czwarty) danego roku.

Po zebraniu nadesłanych tekstów redakcja dokona wstępnej recenzji, kwalifikując je do publikacji. Następnie trafią one z zachowaniem anonimowości do recenzentów wydawniczych (model dwustronnie ślepej recenzji *double-blind review* – tożsamość recenzentów nie jest znana autorom, a tożsamość autorów nie jest znana recenzentom). W razie jakichkolwiek wątpliwości prace będą odsyłane autorom z sugestią ewentualnej korekty. Zaakceptowane teksty zostaną przekazane do opracowania redakcyjnego, a po akceptacji autorskiej nastąpi publikacja tomu.

Maszynopis artykułu, recenzji, sprawozdania powinien zawierać następujące informacje oraz spełniać następujące wymagania:

Dane adresowe autora (autorów)

- imię i nazwisko
- tytuł lub stopień naukowy
- afiliacja
- adres do korespondencji
- telefon kontaktowy lub adres e-mail.

Załączniki

- oświadczenie autora/autorów (do pobrania ze strony internetowej czasopiśma)

- procedura recenzowania stosowana w czasopiśmie (do pobrania ze strony internetowej czasopisma)
- zasady przeciwdziałania praktykom ghostwriting i innym (do pobrania ze strony internetowej czasopisma)
- formularz recenzji wewnętrznej (do pobrania ze strony internetowej czasopisma).

Kolejność poszczególnych części maszynopisu

1. Imię i nazwisko, miasto afiliacji w nawiasie
Np. Jan Kowalski (Warszawa)
2. Tytuł
3. Słowa kluczowe w języku polskim i angielskim (3–5)
Np. Słowa kluczowe: historia, Polska, kultura
Keywords: history, Poland, culture
4. Abstrakt w języku angielskim (maks. 250 znaków ze spacjami)
5. Tekst (powinien mieć wyodrębniony wstęp, poszczególne części i zakończenie)
6. Streszczenie w języku angielskim (maks. 900 znaków ze spacjami)
7. Tytuł, imię, nazwisko, pełna afiliacja, adres do kontaktu i telefon kontaktowy lub adres e-mail (prof. UAM dr hab. Magdalena Biniaś-Szkopek, Wydział Historii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61–614 Poznań, biszkopt@amu.edu.pl)
8. Bibliografię załącznikową.

Strona techniczna tekstu

- tekst przygotowany w MS Word
- format A4, marginesy 2,5 cm (górny, dolny, prawy i lewy)
- czcionka tekstu głównego: Times New Roman, wielkość 12, interlinia 1,5
- czcionka przypisów: Times New Roman, wielkość 10, interlinia 1,15
- maksymalna liczba znaków (ze spacjami): 45 000 (artykuł, artykuł recenzyjny) lub 12 000 (recenzja, sprawozdanie, polemika)
- ilustracje przygotowane do formatu B5 oraz ich wykaz (ilustracje po uzgodnieniu z redakcją)
- ilustracje, tabele i diagramy muszą być dwujęzyczne (język tekstu i język angielski).

Uwagi dotyczące opracowywania przypisów i tekstu

- Zapis archiwaliów według następującego wzoru: List A. Gołuchowskiego do A. Potockiego z 14 VIII 1867 r., Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), Archiwum Potockich z Łańcuta, rkps nr 2279, k. 39–42
- Zapis opracowań źródłowych według następującego wzoru: *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku* (dalej DKiM), wyd. B. Ulanowski, Kraków 1887, nr 1
- Zapis artykułów opublikowanych w czasopismach według następującego wzoru: Z. Fiala, *K počátkům listin v Čechách*, Sborník historický 1 (1953), s. 27–45; T. Lalik, *Włóść kanoników staroboleslawskich w pierwszej połowie XI wieku. Ze studiów nad organizacją domeny książęcej*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 19 (1971), nr 2, s. 399–429
- Zapis artykułów z gazet W. L. Jaworski, *Ideologia chłopska*, Czas, 6 IV 1888, nr 120, s. 1
- Zapis artykułów zamieszczonych w pracach zbiorowych według następującego wzoru: M. Bláhová, *Dějepisectví v českých zemích přemyslovského období*, [w:] *Przemysłidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 5–7 maja 2004*, red. J. Dobosz, Poznań 2006, s. 107–139, tu, s. 116–117
- Zapis bibliograficzny druków zwartych (książek), gdy praca posiada 1–3 autorów, według następującego wzoru: A. Pleszczyński, *Przestrzeń i polityka. Studium rezydencji władcy wcześniejszego średniowiecza*, Lublin 2000, s. 29 n.
- Zapis hasel i artykułów w słownikach i encyklopediach według następującego wzoru: G. Kreuzer, *Udalrich*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. VIII. München–Zürich 2000, k. 1173–1174
- Zapis publikacji internetowej według następującego wzoru : M. Danielewski, *O Bolesławie Chrobrym*, <https://grzybowskielizowiska.wordpress.com/artykuly> [dostęp z dnia 10 I 2015]
- Przy ponownym cytowaniu tego samego dzieła prosimy podawać maksymalnie trzy pierwsze wyrazy tytułu
- Cytując dzieło z poprzedniego przypisu, należy użyć: Tamże. Gdy bezpośrednio po dziele danego autora cytowane jest kolejny jego tekst, zamiast nazwiska autora należy zapisać: tenże, taż, ci sami
- Przy wersji angielskiej artykułu stosujemy do przypisów schemat zapisu jak wyżej, ale zamiast: „s.” (strona) „p”, zamiast „[w:]” „[in:]”, zamiast „red.”

- „ed.”, zamiast „tamże” „ibidem”, zamiast „tenże” „idem”, zamiast „taż” „eadem”, zamiast „ci sami” „eidem”.
- Cytaty łacińskie oraz w innych językach archaicznych zapisujemy kursywą (bez cudzysłowu), cytaty w językach współczesnych zapisujemy czcionką prostą w cudzysłowie
 - Formę zapisu źródeł archiwalnych i edycji źródłowych przygotowywać będą redaktorzy naukowemu tomu
 - W tekście i przypisach należy stosować ogólnie przyjęte skróty: r. – rok, roku; w. – wiek, wieku; także: np., itd., itp., m.in.
 - Daty w tekście i przypisach w pełnym brzmieniu należy zapisać cyfrowo z zastosowaniem cyfr rzymskich dla miesięcy, np. 15 VII 1410 r. Słownej nazwy miesiący należy używać w przypadku, gdy nie jest podana data roczna, np. 6 sierpnia. Nie należy używać cyfr dla określeń typu: „lata trzydzieste”, „pierwsza połowa jedenastego wieku”, podobnie w przypadku numeracji wojen lokalnych i światowych („druga wojna światowa”). Określenia takie jak „szesnastowieczny” należy zapisywać w pełnym brzmieniu.

Teksty, które nie będą spełniać powyższych wymagań, a zostaną zgłoszone do redakcji czasopisma, nie zostaną rozpatrzone pod kątem ewentualnej publikacji. Przyczyną odmowy publikacji mogą być również teksty, co do których istnieje poważna obawa, że są przypadkami nierzetelności naukowej. Selekcja tekstów jest dokonywana już na etapie prac redakcyjnych, a następnie oceny recenzentów. Na każdym z tych etapów oceniany jest także poziom merytoryczny zgłaszanych artykułów, a słabe pod tym względem artykuły nie są publikowane na łamach czasopisma.

Adres redakcji:

Historia Slavorum Occidentis

Józef Dobosz, Marzena Matla, Magdalena Biniś-Szkopek

Wydział Historii UAM (Pracownia Bohemistyczna)

ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7

61-614 Poznań

e-mail: ius.ducale@gmail.com; mmatlam@poczta.onet.pl; biszkopt@amu.edu.pl

INFORMACE PRO AUTORY

Texty přijímáme e-mailem nebo poštou (ve druhém případě prosíme o výtisk a elektronickou verzi na CD nebo DVD). Prosíme autory, aby k textu připojili výtisk vyplněného a podepsaného formuláře „Oświadczenie Autora/Współautora” (ke stažení na internetové adrese: <http://www.marszalek.com.pl/historiaslavorumocidentis/wspolpraca.html>).

Přijímáme texty v polském jazyce, v tzv. světových jazycích (anglickém, německém, francouzském a ruském) a také českém či slovenském jazyce. Texty zaslané do konce února jsou určeny k vydání v prvním čísle, texty obdržené do konce května vyjdou ve druhém čísle, texty určené do třetího čísla je třeba zaslat do konce srpna a texty, které obdržíme do konce listopadu, vyjdou ve čtvrtém čísle daného roku. Všechny zaslané texty jsou nejprve posouzeny redakcí a kvalifikovány k recenznímu řízení. Poté jsou texty předány vnějším recenzentům, se zachováním anonymity (model oboustranně anonymní recenze *double-blind review* – identita recenzentů není známa autorům a identita autorů není známa recenzentům). Když redakce obdrží recenze, rozesílá je zpět autorovi, který na základě příp. návrhů recenzentů vykoná úpravu textu během 2 týdnů. Následně jsou texty redakčně zpracovány a znovu zaslány autorům k autorizaci, která nemůže překročit 7 dnů (v souborech formátu pdf se opravují výhradně editační chyby: překlepy, čárky atp.). Po autorizaci je text vydán.

Redakce informuje, že užívá proceduru dvojího recenzování se zachováním oboustranné anonymity a dodržuje zásady zabráňující praktikám ghostwriting a jiným – bližší informace ke stažení na internetové adrese: <http://www.marszalek.com.pl/historiaslavorumocidentis/wspolpraca.html>.

Text článku, recenze, zprávy musí obsahovat tyto informace a splňovat tyto požadavky:

Informace o autorovi/autorech:

- jméno a příjmení,
- titul nebo vědecká hodnost,
- pracoviště,
- korespondenční adresa,

- kontaktní telefon,
- e-mailová adresa.

Přílohy:

- „Oświadczenie Autora/Współautora”.

Pořadí jednotlivých částí textu:

1. jméno a příjmení; město, které je sídlem zaměstnavatele (uvedené v závorce), např. Jan Kowalski (Warszawa),
2. název textu,
3. klíčová slova v polském a anglickém jazyce (3–5), např. Słowa kluczowe: historia, Polska, kultura
Keywords: history, Poland, culture,
4. abstrakt v anglickém jazyce (max. 250 znaků s mezerami),
5. text (by měl být strukturován – oddělená úvodní část, jednotlivé další části a závěr),
6. resumé v anglickém jazyce (max. 900 znaků s mezerami).
7. Titul, jméno, příjmení, úplná afiliace, korespondenční adresa a kontaktní telefon nebo e-mailová adresa (prof. UAM dr hab. Magdalena Biniaś-Szkopek, Wydział Historii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61–614 Poznań, biszkopt@amu.edu.pl)
8. Bibliografie umístěná na konci textu.

Technické požadavky na text:

- text napsaný v MS Word,
- formát A4, okraje 2,5 cm (horní, dolní, pravý a levý),
- písmo textu: Times New Roman, velikost 12, řádkování 1,5,
- písmo poznámek: Times New Roman, velikost 10, řádkování 1,15,
- max. počet znaků s mezerami: 45 000 (článek, recenzní článek) nebo 12 000 (recenze, zpráva, polemika),
- ilustrace připravené pro formát B5, s připojeným seznamem ilustrací (vydání ilustrací po dohodě s redakcí),
- ilustrace, tabulky a diagramy výhradně dvoujazyčné (v jazyce textu a anglickém jazyce).

Zpracování poznámek:

- Bibliografický zápis knih napsaných 1–3 autory podle vzoru:
 - A. Pleszczyński, *Przestrzeń i polityka. Studium rezydencji władcy wcześniejszego średniowiecza*, Lublin 2000, s. 29 n.
- Bibliografický zápis článků publikovaných v časopisech podle vzoru:
 - Z. Fiala, *K počátkům listin v Čechách*, Sborník historický 1 (1953), s. 27–45;
 - T. Lalik, *Włość kanoników staroboleslawskich w pierwszej połowie XI wieku. Ze studiów nad organizacją domeny książęcej*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 19 (1971), nr 2, s. 399–429.
- Bibliografický zápis článků publikovaných ve sbornících podle vzoru:
 - M. Bláhová, *Dějepisectví v českých zemích přemyslovského období*, [w:] *Przemysłidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 5–7 maja 2004*, red. J. Dobosz, Poznań 2006, s. 107–139, tu, s. 116–117.
- Bibliografický zápis hesel a článků ve slovnících a encyklopediích podle vzoru:
 - G. Kreuzer, *Udalrich*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. VIII. München–Zürich 2000, k. 1173–1174.
 - Zápis internetové publikace podle vzoru: M. Danielewski, *O Bolesławie Chrobrym*, <https://grzybowskielizmowiska.wordpress.com/artykuly> [přístup dne 10 I 2015].
 - Při opakovaném citování textu se uvádějí max. první tři slova názvu.
 - Latinské citáty kurzívou bez uvozovek, citáty v novodobých jazycích standardním písmem v uvozovkách.
 - Zápis archiválních pramenů a pramenných edicí budou připravovat vědečtí redaktoři publikace.

Texty, které nebudou splňovat výše zmíněné požadavky a budou zaslány do redakce časopisu, nebudou brány v úvahu s ohledem na eventuální publikování. Příčinou odmítnutí textu může být také důvodná obava, že je vědecky nesolidní. Výběr textů je prováděn již v etapě redakčních prací a následného hodnocení recenzenty. V každé z těchto etap je posuzována také obsahová úroveň zaslaných článků a v tomto ohledu nevyhovující články nejsou publikovány na stránkách časopisu.

Adresa redakce:

Historia Slavorum Occidentis

Józef Dobosz, Marzena Matla, Magdalena Biniaś-Szkopek

Wydział Historii UAM (Pracownia Bohemistyczna)

ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7

61-614 Poznań

e-mail: ius.ducale@gmail.com; mmatlam@amu.edu.pl; biskopt@amu.edu.pl